

AKADEEMIA

3. AASTAKÄIK 1991 NUMBER 12

Identsus	Eve Suurvee
Natsionalism ja etnilisus	Georg Elwert
Eesti rahvastiku suremusest	Kalev Katus, Allan Puur
Tehnika ja kultuur	Paul Kogerman
Paul Kogerman	Tullio Ilomets
Kolm kirja	Johann Wolfgang v. Goethe, Friedrich v. Schiller
Umbra	Leena Krohn
Vastuseis teooriale	Paul de Man
TÜ õppe- ja katsemetskond	Toivo Meikar
Masside mäss	José Ortega y Gasset
Dokumente metsavendlusest	

Tartu Ülikooli õppe- ja katsemetskonna loomine	
	<i>Toivo Meikar</i> 2629
Dokumente metsavendlusest ja vastupanuliikumisest Eestis. III	
 2642
<i>Arvustus:</i> Asu ehitama oma kodu, kus kord ja õiglus valitseks! Edgar Talvik. <i>Legalsuse põhimõte Eesti Vabariigi põhiseaduse tekkimises, muutmistes ja muutmiskavades.</i> Tartu: Eesti Akadeemiline Õigusteaduse Selts, 1991.	
	<i>Margo Mürk</i> 2660
Endel Nirk. <i>Teeline ja tähed: Eurooplase Karl Ristikivi elu.</i> Tallinn: Eesti Raamat, 1991.	
	<i>Janika Kronberg</i> 2663
Editorial note. Summaries	2667
От редакции. Резюме	2671
Masside mäss. V	
	<i>José Ortega y Gasset.</i> 2677
	Tõlkinud <i>Ruth Lias</i>

Lk 2500, 2515, 2550, 2579, 2599: Agaate Veeberi (1901–1988) illustratsioonid.

IDENTSUS

Eve Suurvee

Uurides sõna "identsus" päritolu, leiame, et sellel on sama tüvi mis sõnal "identifitseerima", ning see pärineb ladinakeelsetest sõnadest *idem* 'sama' ja *facere* 'tegema'. Tegema sedasama mis keegi teine või mõned teised. Oma identsus saavutatakse teistega identifitseerimise kaudu. Üksikisik teeb sedasama mis teised, muutub teiste sarnaseks. Olgu need siis materiaalsed inimesed või jumalad.

Vahel tahetakse identsust mõista üksikisiku ainukordsusena. Seegi on õige, ja hiljem ma käsitlen ka inimese identsuse unikaalsust, mis vastandub sarnasusele teistega.

Psühholoogias seostatakse tugevat oma identsust täiskasvanud tundeküpse indiviidiga. Eelkõige tähendab see indiviidi, kes on sõltumatu oma vanematest ja iseenda peremees ning kes on suuteline üksi olema ja teistega koos olema, kes suudab armastada, töötada ja puhata.

Mida tähendab siis olla iseenda peremees? Mida tähendab olla inimene? Eksistentsiaalseid küsimusi on filosoofid esitanud aastatuhandeid. Descartes ütles: *cogito ergo sum* 'ma mõtlen, järelikult olen olemas'. Hiljem ta modifitseeris seda: *sum res cogitans* 'olen mõtleval asi'. Spinoza ütles, et Descartes alustab teadvusest, aga

Tallinna Psühhiaatria Haiglas 26. augustil 1991. a peetud loeng.

ta ise eelistab alustada Jumalast. Jumal ütles, et ta *on*, ja seega *on* ka inimene. Teadvust on tihti peetud tunnusmärgiks, et kedagi üldse võib inimeseks nimetada. Kaua omistati teadvust ainult meestele. Mitte väga ammu, aastal 1595, pidi üks Kesk-Euroopa protestantide disputatsioon 51 teesiga tõestama, kas naine on inimene või ei.

Agaga inimese identsust ei saa mõista ainult selle kaudu, mis ta teeb. Tema hing, tema psüühe, on oluline osa tema identsusest. Varem oli hing miski, mis kuulus rohkem naisele. Jung jagas selle kaheks: *anima*'ks ja *animus*'eks, naiselikuks ja mehelikuks.

Läänemaailmas ei ole Jungil olnud sama suurt edu kui Freudi mõtteviisist lähtunud koolkondadel. Jungi tõlge sõnale "hing", ladinakeelse nimetusega *anima*, ei olnud nii edukas kui Freudi kreeka keelne termin *psyche*.

Psühhoanalüüs kui meetod tegeleb eelkõige välja tõrjutud mitteteadliku materjali teadlikuks tegemisega, ja paljude psühhoteraapiate sihiks on anda inimesele tundetarkusi, mis talle siiani võõrad on olnud.

Enamik meist on teadlikud, et meil on oma keha, aga paljud ei tunne keha erinevaid reaktsioone, ja veel vähem tunnevad nad, kuidas hing väljendab ennast keha kaudu. Ei mõisteta iseenda erinevaid tundeid. Kui neid tavapärasel viisil ei tohi vabalt väljendada, siis leiavad nad tihti endale mitmesuguseid kõrvalteid ning peavad näitama oma hüdrataolisi ilminguid vahel väga raskesti mõistetaval viisil, näiteks kehaliste sümptomite kaudu. Paljude psühhosomaatiliste sümptomitega isikute kohta võiks Descartes'i kombel ütelda: mul on valus, järelikult olen olemas. Keha väljendab sümboolselt seda, mida hing ei suuda.

Jätkan nüüd filosoofilise eksistentsimõistega, seejärel lähen psühholoogilise juurde ning lõpuks vaatlen identiteeti sotsiaalsest vaatepunktist. Identiteedi mõiste

on järk-järgult välja kasvanud filosoofilistest teooriatest ja praktilisest psühholoogilisest tööst.

Ladinakeelne sõna *exsistentia* kerkib esile juba neljanda aastasaja keskel pärast Kristuse sündi. Hiljem on *exsistentia* Aquino Thomase kaudu saanud rohkem tehnilise tähenduse — et midagi tegelikult *on*, tähendab *on olemas*, vastandina sellele, *mis* midagi *on*, eriti *mis* midagi *on* oma olemuselt. Loogikakäsitluste järgi, mida esindavad Kant, Fichte, Kierkegaard ja Frege, tuleb teravat vahet teha, et midagi *on*, ja *mis* midagi *on*. Aga teiste filosoofide järgi, nagu näiteks Anselm, on mõttekas rääkida olemuse erinevatest määradest, sest olemus väljendub teatud nähtumuses suuremal või väiksemal määral. Mis on siis inimene kui nähtumus, tema olemasolu ja tema identiteet? Kas ta *on* ja *mis* ta *on*?

Ühine on eri eksistentsifilosoofiates eelkõige see, et nad küsivad, mis põhiliselt iseloomustab inimese olemust. Teiseks on ühine ka vastus, mille nad annavad: nimelt et inimlik eksistents on vabadus situatsioonis, vabadus maailmas. Et inimene eksisteerib, on tal suhe iseendaga, oma võimalustega, maailmaga. Seega võib identiteedi mõistet kirjeldada kahest vaatenurgast: osalt, kuidas ma tunnetan iseennast isikuna, ning osalt, kuidas teised tunnetavad mind ja kuidas mul õnnestub sellest aru saada. Oma identiteedi areng toimub nende kahe tunnetuse pidevas vastastikusel interaktsioonis. Eksistentsi iseloomustab see kahekordne rõhutamine: ühest küljest inimese vabadus olla ja teisest küljest see, et ta sageli satub olukordadesse, mida ta ise ei valitse. Tal on oma kindlad vanemad, ühiskond võib olla korraldatud mitmel eri viisil ja ta peab kuuletuma teatud tabudele, mis on peaaegu universaalsed, näiteks kannibalismi ja intsesti vältimine.

Läänemaailmas arvatakse, et küps indiviid peab suutma aktsepteerida oma piire ajas ja ruumis, tunnista-

da, et ta ei ole *omnipresentne*, *omnistsientne* ega *omnipotentne* ja et ta peale selle on kehaliselt surelik. Ometi väidab enamik filosoofe ja psühholoogilisi teooriaid, et inimesel on oma vabadus. Kuidas see kõik kokku klapib? Et inimesel võiks olla täielik vabadus, see on minu arvates illusioon. Inimese vabadus on tema valikuvabadus, mis on olemas peaaegu igas kindlas olukorras. Sartre'i eksistentsialismi järgi on inimene radikaalselt vaba selles mõttes, et ta loob iseennast oma valikute kaudu. Valik kõige äärmuslikumas vormis on valik elamise ja suremise vahel. Paljud valivad ka selles olukorras, mõned liiga halastamatu elu, teised vahel liiga mõttetut surma.

Valiku võimalus, mis on sügavalt inimlik, tähendab minu arust ühtlasi inimlikku ahastust. Üks psühhoanalüüsi eesmärkidest on aidata indiviidil endaga kontakti saada ning muuta ta teadlikuks oma valikuvõimalustest, mis omakorda peaks viima selleni, et ta vastutab oma valikute toimimise eest. Teiste sõnadega, ta kannab oma vastutust — teda võib pidada olukorra jaoks küpseks ja küpseks oma elu käsitlema. Inimlik ahastus, ängistus, on ebateadlik valikuvõimalus. Erinevalt hirmust, mida võib tunda ka loom, on ängistus harva suunatud mingile objektile. Aga kui see on nii, siis on valik oma sümptomiga lukustatud. Veidi irooniliselt võiks ütelda, et indiviid on oma konflikti lahendanud sümptomi kaudu, mis enamasti jääbki ainsaks lahenduseks. Inimeseks olemine nõuab valikut, kas tegutseda või ei. Valik nõuab erinevate võimaluste tundmist. Kui ei teata valiku alternatiive, tekib ängistus või vahel hirmgi, mis on mingile kõrvalteele tõugatud — *foobia* loob mingi suhteliselt ohutu vaenlase.

Ka väike laps tunneb ängistust, mis kinnitab, et lapsel on eeldus vabaks suhteks oma eluga ja oma olukorraga, ükskõik missugune see ka oleks. Ängistus on seega hirm tulevase valikuvabaduse ees, mis paneb inimese

võimaluse ette seada oma elu sihte, valida elu vormi ja stiili. Aga selle võib ka valimata jätta. Inimene püüab sellele ängistusele leida leevendust usundite, filosoofiate, ideoloogiate, ühiskonnateooriate, õigusreeglite ja kasvatuseoloogiate abil, mis peavad talle elus teed juhatama siis, kui vanemate juhatuses enam ei piisa. Inimesel on vaja juhatust, kuidas ta peab valima antud erinevates olukordades, nii et ta pääseks eksistentsiaalsest ängistusest. Inimlik on just nende tähiste otsimine ja leidmine, mis märgivad ära, kuidas tuleb inimlikku elu elada koostöös teiste indiviididega. Loomad elavad rohkem oma instinktide kaudu.

Paljud patsiendid, kes minu juurde on tulnud, on erinevatel viisidel loobunud oma elu ressursidest. Nad elavad parasitlikult kellegi teise kaudu, oma elukaaslase või laste kaudu. Et me alati elame ka kellegi või millegi kaudu, on mulle enesestmõistetav, aga kurb on, et paljud valivad elu allpool oma võimeid. Seda ka heaoluühiskonnas nagu Rootsi oma. Paljud loobuvad oma elust. Neid on heaoluühiskonnas, kus ei saa süüdistada liiga raskeid väliseid asjaolusid, võib-olla isegi suhteliselt rohkem. Vahel võib see olla läbimõeldud valik, kuid enamasti on tingitud puudulikest teadmistest või siis kujutletakse vääralt oma puuduvaid ressursse. Seega ei tule unustada kõiki neid, kes elavad üle oma võimete, parasitlikkuse või teiste orjastamise kaudu.

Inimese valikuvabadus annab talle tema tõelise identiteedi, aga ka valikuvabaduse ängistuse. Kui minu poeg oli väike, ütles ta ükskord: "Ema, kui õnnelikud võivad need rumalad olla, kes usuvad, et nad peavad tegema nii, nagu nende emad ja isad ütlevad." Nii on, kui oled hea- ja kurjatundmise puu vilja maitsnud. Ma tsiteerin tuntud rootsi poeti Birger Normani tema luulekogust *Väljaspool Eedenit*:

Identsus

*Ingel leegitseva mõõgaga
saadab meid minema
kõige kibedamas valguses.
Süütus
on ebainimlikkus.*

Meie elu esimene tahtmine oli suhe kellegagi, tavaliselt emaga. Vajadus suhete järele jääb meile oluliseks ja põhiliseks vajaduseks, mis on oluline ka selleks, et identifatsioonide kaudu oma identiteeti üles ehitada. See toimub meeste ja naiste puhul natuke erinevalt. Naise esimene suhe on tavaliselt samast soost isikuga. Ta ei pruugi pettuda, nagu pettub mees, et ta esimene lähedane objekt on loomuselt teine. Ema ei ole pojaga samasugune. Ka poiss peab leidma suhte, et identifatsioonide kaudu jõuda identiteedini. Mees, väike poiss, peab ema eemale tõukama ja pöörduma isa poole, meeste, oma võrdsete poole, et ennast identifitseerida, vähemalt sugulises mõttes. Sellepärast lõi mees oma võrdse Jumalas või ka vastupidi, kui see teile rohkem meeldib. Emale, kes oli kunagi nii kõikvõimas, antakse elus uued kujud.

Vajadus suhete järele ilmneb ka intrapsüühiliselt — otsitakse järjepidevust, püütakse taasluua seoseid, mis mingil viisil võivad asendada neid, mis on kaduma läinud. Naljatades võiks öelda, et minnakse soojalt rinnapiimalt külmale piimale, tassile kakaole, coca-colale, õllele või viskile. Inimese identiteet on geeni-identiteet, möödunu peab mingil kujul saama tagasi tulla. Ka alaliste katkestuste otsimine võib olla järjepidev. Kui puudub kontinuiteet, tekivad liiga suured erinevused. Erinevuse tunne tekitab tihti sisemist üksindust. Kui sisemine üksindus käib üle jõu, tekib ettekujutus, et olakse elus valesti valinud ja et leidub teisi, kes on isiku põhiloomusega paremas kooskõlas. Aga tunne, et oled valesti valinud, tekitab tihti süütunde, mille põhjust me

õieti ei leia, ega tea ka, kuidas seda parandada. Süü, mis on valikuvabaduse saadus, on meie nii sügavalt inimlik pärusvara. Paljud filosoofid, sealhulgas Martin Buber, on süü kui nähtuse üle pead murdnud. Mina arvan, et süü on ühelt poolt seotud sellega, kui hästi me suudame endale teadvustada, kuidas me teeme oma valikuid, ja sellega, kuidas hiljem neid valikuid aktsepteerida ja jälle uuesti valida. Kui me ei aktsepteeri, et meie vabadus seisneb valikuvabaduses ja et me ise peame valima, ning kui meil on selle asemel liiga suured või kõikvõimsad ideed — et me suudame olla kõike, olla mees ja naine, suudame teha kõike —, siis võime kergesti saada süü, mida on liiga raske kanda.

Süütunne võib tulla ka oma tühisuse kujutlemisest. Mõlemad äärmused takistavad meid saavutamast oma optimaalseid võimalusi — oma ressursse — selles olukorras, kus me oleme. See on üks tavaline põhjus, miks patsiendid otsivad psühhoanalüütilist või psühhoterapeutilist abi või siis usundeid, mis pakuvad süüst vabanemist. Usund rõhutab tihti, et inimene ise pole mingi jumal, ning aitab tal oma väiksusest aru saada. Kui inimene loob endale jumala, siis annab see talle peale muu ka võimaluse oma kõikvõimsust projektiivselt endast väljapoole asetada. Aga mitte ainult usklikud ei otsi võimsust, kõik otsime seda omamoodi. Meil kõigil on olnud, kas halvas või heas mõttes, keegi võimas, näiteks meie vanemad, ning me oleme varakult identifitseerinud enda nende võimsusega. Kõik, kes on kokku puutunud lastega, kes on kasvanud enam-vähem heades tingimustes, teavad, kui kõikvõimsalt võib laps astuda maailma, ning kuidas ema püüab suure vaevaga kaitsta last kõiki-
de mõeldavate välismaailma ohtude eest, ning kuidas ta kohtleb last, ilma et ta solvaks lapse tunnet iseenda võimetest ja väärtustest. Me otsime pidevalt võimsust — jumala maailmast, loodus- või humanitaarteaduslikust

maailmast, loodusest, poliitikast, majanduslikust materiaalsest maailmast ja mitmesuguste psühhoteraapiate abil erinevatel viisidel ka iseendast.

Kuidas ja kust me seda otsime, oleneb meie kultuurist. Kultuur tekib ja kujuneb meie kõigi ühise mitte-teadvuse pinnal, kollektiivse mitteteadvuse pinnal. Kultuur määrab osaliselt, kas iniviidid rõhutavad haletsusväärsuse või kõikvõimsuse strateegiaid, patriarhaalseid või matriarhaalseid süsteeme jne. Tõe otsimine, iseenda otsimine ja arendamine on just see, mida ma mõtlen, kui räägin identsuse kujundamisest. Tõde tähendab siinkohal *interpersonaalset tõde*.

Identsus ja *unikaalsus* on mõisted, mida on kerge segi ajada. Psühhoanalüütikuna märkan ma tihti, kuidas indiviidi identsuspüüd väljendub selles, et ta otsib iseendas ja välismaailmas unikaalsust. Niisugune unikaalsuse otsimine võib indiviidile enam või vähem teadlikult tagada, et ta saab millekski eriliseks. Erilisus varjab tihti lootust olla erinev, eraldatud, olla iseenda peremees samaaegselt, kui indiviid pääseb üksindusest, sest erinevus tõmbab kujutlustes alati ligi teiste tähelepanu. Loode-tavasti tähendab see ka seda, et ollakse eriti vajalik kellelegi või paljudele teistele, kellel puudub just see, mis on eriti sellel indiviidil. Mõned takerduvad äärmusliku unikaalsuse otsimisse ega suuda tunnistada seda ühiselt unikaalset, näiteks olla mees, kes vajab naist, ja naine, kes vajab meest lusti pärast, soo edasiviimise pärast. Ühte kuuluda, taas üles leida katkenud suhted ning olla midagi erilist, mis on saanud oma alguse eraldumise vajadusest, need on kaks põhilist inimlikku vajadust, mille eri iniviidid lahendavad erineval viisil. Oma identsus põhineb nende kahe vajaduse rahuldamisel.

On vähe isikuid, kellele on talutav olla prototüüp, olla üks paljudest teistest, olla ilma mingisuguse unikaalsuseta. Sama raske võib olla unikaalsus, kuigi sel

kombel võib tekkida suhe vastaspoolusega, kes sind vajab. Meie nartsissistlik vajadus, vajadus peegelduda iseendaga samaväärses, jagada ennast teistega, on meis nagu kood, mis on saanud alguse meie esimestest suhetest. Identsust võib defineerida millenagi, mis ei iseloomusta indiviidi unikaalse isikuna, vaid isikuna, kes kuulub kuhugi. Enamasti tähendab identsus, et ollakse identne, samasugune nagu keegi teine või palju teisi, kes on juba tuntud. Oma identsust otsitakse niisiis oma päritolu, oma praeguse kuuluvuse ja tulevase kujunemise kaudu.

Indiviidi isiklik identsus on ühest küljest tema erilisuse, unikaalsuse ja teisest küljest tema ühe või mitme kuuluvuse kokkusobitamine. Identsuse kujunemine on protsess, mis toimub ühtaegu indiviidi sisimas ja tema grupi kultuuri keskmes; see on protsess, mis tegelikult määrab kindlaks nende kahe identsuse identsuse. Identsuse kujunemine on ühtlasi sotsialiseerumisprotsess. Mõned teoreetikud tahavad jagada sotsialiseerumist primaarseks ja sekundaarseks. Primaarse all mõeldakse siis seda, mis toimub varakult, sisemises ringis, ja sekundaarsega seda, mida laiem ümbrus nõuab. Sellepärast ei ole Eesti eestlane seesama, kes on Kanada või Rootsi eestlane. Aga siiski on palju ühendavat. Me oleme oma minevik, oma nüüdisaeg ja oma kujutlused tulevikust. Mis puutub meie minevikku ja kujutlusse tulevikust, siis oleme ehk üksteisega rohkem sarnased.

Identsuse kujunemine on enamasti alateadlik protsess, mis toimub pidevalt ning integreerib uut vanaga. Natuke võõrast ja uut sulatatakse sisse, integreeritakse varasema identsusega. Vahel tuleb midagi vana välja visata, vahel tuleb väljastpoolt liiga palju uut. Sisemised eeldused ja uued välised olud üheskoos tõstavad siis esile valulise identsusteadvuse, mis nõuab oma *minalt* erilist tugevust, et uut integratsiooni taastada. Kas kõik see vana armas mööbel tuleb välja visata, selleks et uuele

ruumi teha, või valida natuke siit ja natuke sealt? Seda olukorda nimetatakse vahel sõnaga *kultuurišokk*. Mida *rigiidsem*, s.t paindumatum ja kramplikum, on identsus, seda tugevamaid kokkupõrkeid põhjustab uudsus — vahel isegi kaose. Vanemaks saades valivad paljud nii, et enam midagi uut vastu ei võta; nad jäävad paindumatuks ja kitsapiiriliseks, kuna teistel õnnestub diferentseeruda, mitmekülgselt saada, aga siiski jääda isikupäraselt integreerituks. See on inimlik paradoks: mida parem integratsioon, tervik, seda rohkem killustatud julgeme olla — killustatud varieeruvuse mõttes. Harva on mõni inimene nii ainukordne, et teist mingis mõttes temasarnast maailmas ei leiduks. Aga ta on igal juhul eriline just oma inimlike omaduste ainukordsuse poolest. Mida rohkem me areneme, seda ainukordsemaks muutub meie päle. Selle ainulaadsuse tõttu on inimene määratud üksi olema ja üksi jääma, ning vajab seetõttu niisugust ühendust teistega, mis pakuks võimalust teatud olulistes suhetes elu jagada. Vahel ma väidan, et psühhoteraapiat vajab see indiviid, kes ei suuda taluda oma unikaalsust ja seega oma üksindust ega suuda ka toime tulla kaaslusega ega teiste sotsiaalsete seostega, ja samuti pole ka võimeline looma ühendust, millega ta võiks toime tulla. Nad on alalised hädaldajad.

Inimene otsib oma identsust ja tavaliselt leiab ka. Identsuse määramine võib toimuda mitmel viisil. Me määratleme, et meie identsus inimesena tekkis teatud arv aastatuhandeid tagasi. Vahel määratakse identsust ajaterminitega. Enne kui inimene sünnib, räägime loostest ajaterminites, aga sagedamini sellest, kui kaugele ema rasedus on jõudnud: neljas, kuues kuu jne.

Rootsis on teadus püüdnud leida piiri, millal inimest võib vaadata inimesena, tähendab millenagi, mis abordi juhul surmatakse. Vaidlus on käinud selle üle, kuhu tõmmata joon, et seda karistatavaks teoks pida-

da. Rootsisis on nüüd nii, et mõistusepäraselt peetakse suuremaks patuks soovimatut last sünnitada kui enne neljakuist rasedust aborti teha. Oma vastsündinud lapse surmamine äratav seevastu suurt kõmu ja palju ärritatud tundeid; meie kultuuris ei panda lapsi hälliga pilliroogu.

Meie õigusreeglid ja ühiskonna üldine moraal annab teada ja vahel otsustab, millal indiviidil on õigus pahameelega reageerida identsuse solvamise peale. Seadus ja selle tõlgendamine otsustavad, kas indiviidi, kes teise vastu on eksinud, tuleb karistada põhimõtte järgi "ühele karistuseks ja teistele hoiatuseks" või haigeks tunnistada, vastutusvõimetuks pidada. Meie ühine moraal, mis väljendub seaduses ja selle tõlgendamises, määrab, mis on solvav tegu. Mõningaid indiviide, kellel on liiga kõrvalekalduvad vaated, ei panda tähele, põlatakse või kiusatakse taga, olenevalt valitsevast režiimist. Mõningaid vaateid, mis üldist heaolu vähem häirivad, suudab suurem osa inimesi vaadelda ambivalentse uudishimuga, millele lisandub hirmuga segatud vaimustus.

Poliitikas väljendub see nii, et äärmuslikud grupid lähevad ees. Kui asi õnnestub, siis võtab valitsev enamuspartei äärmusliku grupi vaated üle, mille järel rahvahulgad julgevad uudsustega ühineda. Teatud indiviididel on eriline võime õigel ajal oma uudsusega välja tulla, kuna teised tulevad liiga vara või liiga hilja.

Meil on niisiis erinevaid reeglisüsteeme, mis määravad, mis liiki identiteete on lubatud avalikult esitada. Teatud maades käsitatakse homoseksuaalsust kui üksnes lubatud nähtust, teistes kultuurides on see olnud eriti lugupeetud. Paarisaja aasta eest surmati Inglismaal homoseksualiste. Hiljuti oli USAs hääletamine, kas homoseksuaalsust pidada terveks või haiguslikuks nähtuseks. 51 protsenti häältest 49 vastu otsustas, et homoseksuaalne identsus on terve nähtus. Siiski kaht-

lustati, et üle tuhande hääletanud psühhiaatri hulgas oli liiga palju homoseksualiste. *Ühiskondlik ülimina* oma erinevates vormides määrab raamistiku ja paneb piirid erinevatele indiviididele lubatud identsusele. Iga ühiskond peab aga hoovinarre, keda ei surmata. Olgu see siis külalollike, laps "Keisri uutes riides", ennustaja, mõni äärmuslik grupp, etableeritud opositsioonipartei või midagi muud. Neid on vaja selleks, et arengut edasi viia.

Räägin nüüd natuke varase psühholoogilise identsuse moodustamisest. Paljud psühhoanalüütikud arvavad, et see kujuneb meie kõige varasematest aastatest alates. Panen nüüd suuremat rõhku *mina-identsusele*, mis on erinev *grupi-identsusest*. Loote seisundis me oleme ja ei ole ka olemas oma ema ja teiste, väljaspool olijate teadvuses. Mis on olemas, see määratakse tihti indiviidi eri meelte kaudu. Nägemismeelel on objektiivse töö määrajana kõrge väärtus. See, mida sa oma silmaga oled näinud, on kehtiv. Kui sellel on veel vähemalt üks tunnistaja, on tõde tõestatud. Üha ebakindlam on see, mida ei saa konkreetset jälgida, kuulda, nuusutada, tunda ega kindlate instrumentidega mõõta. Neid nähtusi kas ei ole olemas või peetakse neid metafüüsikasse või usumaailma kuuluvaks või muidu ebateaduslikuks. Tark lubab endal ütelda, et edaspidine uurimine vastaval alal asendab aegamööda uskumuse. Uurimine näitab omal ajal, mida see tume kontinent endast kujutab, ütles kord Freud, mõtiskledes naise kui nähtuse üle. Identsuse mõiste Freudi eriti ei huvitanud. Selle põhjusi võib oletada. Ta eitas suurt osa oma juudi päritolust. Meie esimene identsuse määramine käib selle kohta, kas me oleme olemas või ei. Kas laps on juba sündinud? Kas ta jäi ellu, on ta terve? Need on küsimused, mida vahel esitatakse, aga mis heaolumaal nagu Rootsi jäetakse vahele, ja selle asemel küsitakse lapse sugu, kui palju ta kaalus ja kui pikk ta oli. Sugu on üks tähtsamaid

identsuse tähistajaid. Järgmiseks võib küll vanust pida-da. Kui vana sa siis oled? Küsimust, missuguses koolis sa käid, esitatakse harvem. Kuulumine mingisse kooli ei ole Rootsis nii tähtis nagu näiteks Inglismaal.

Esitan nüüd mõned mõttekäigud tuntud psühhoana-lüütikult Erik Homburger Eriksonilt, kes tegutses USA-s viiekümnendatel aastatel. Tema tähtsamad teosed on *Childhood and Society* ja *Identity, Youth and Crisis*. Erikson jagab meie arengu kaheksasse etappi, milleni me varem või hiljem jõuame. Identsuse kujunemise kul-galgab esimese tõelise kohtumisega ema ja lapse vahel. Eriksoni mõtlemine on rajatud dualiteediteooriale — me otsime pidevalt tasakaalu kahe vastandliku jõu va-hel, millest üks on hea ja teine halb. Olenevalt sellest, kuidas meid väga väikestena oma ümbruse poolt kohel-di, on meil kalduvus arendada *usaldust* või *umbusaldust* ümbruse suhtes. Loomulikult nõuab see pikapeale te-gelikkusega kohanemist. Kanda silme ees siniseid läätsi oleks niisama väär nagu igauhest alati head arvata. Me võitleme pidevalt sellesama konfliktiga, millest kubise-vad muinasjutud: kumb võidab, kas halb või hea? Nii üksikud indiviidid kui ka paljud filosoofid on esitanud küsimuse, mis on halb ja mis on tegelikult hea. Kui konflikt hea ja kurja vahel lahendatakse nii, et halba on võimalik hea sisse sulatada, siis on laps saavutanud oma esimese identsuse: *ma olen see, mis on põhiliselt hea*.

Kui last on varakult tabanud miski halb, siis tekivad mitmesugused patoloogiad, mida kirjeldab psühhiaat-riline ja psühholoogiline erialakirjandus. Lõpuks leiab kõikide koleduste kiuste ka see indiviid oma identsuse, kuid see on kujunenud patoloogiliseks. Varem nimeta-ti neid hulludeks, nüüdsel ajal on teadus, meditsiin ja psühholoogia neid aidanud, andnud neile diagnoosi ja seeläbi ühe, olgugi et negatiivse identsuse, selleks et ka neid inimlikult koheldaks. Isik, kellel on ehk paremad

psüühilised ressursid, kelle mina pole täielikult kokku varisenud või kellel on olnud teatud määral paremad tingimused selles mõttes, et tal on olnud võimalik individualiseeruda, võib selle asemel üles ehitada üldise vaenulikkuse, mis vahel väljendub kriminaalselt; ja sellega on ka tema identsus kindlaks määratud kriminaalse identsusena. Mõnede inimeste kohta öeldakse Ameerikas, et isegi vangla ei taha neid vastu võtta. Inimesel on kalduvus ennast korrata oma turvalisuse nimel ja selleks, et oma olukorda tunnetada. Seda, kes varakult jäi vastu võtmata, ei võeta vahel vastu ei hullumajja ega vanglasse. Meil on kalduvus üles leida olukordi, mis annavad põhilise kodususe tunde, meie põhilise kindlustunde isegi siis, kui see oli, et meid ei võetud vastu.

Valdava umbusaldusega kaasneb elus ka muid raskusi. Põhiusalduse puudus ilmneb hirmuna võõraste ees ja võõrastevaenuna. Sel juhul satub indiviid vastuollu teistega (kes nad ka olgu) või sulgub oma koorikusse. Tema elu on nagu stakaato, alaline otsimine ilma leidmiseta, või lihtsalt tardumus. Ta külmetab seesmiselt, ta tardub lähedastes suhetes või mingis suuremas seoses. Erikson arvab, et see isik on segaduses aja suhtes — tal puudub perspektiiv ajas nii tahapoole kui edasi. Kui see mõttekäik üle viia ühiskondlikule pinnale, siis võiks väita, et eesti rahval puudub ühiskondlik usaldus. Ilmselt mitte individuaalsel pinnal, sest perekondades on usaldus olemas, kuid *ühiskonna üliminasse* on rahvas kollektiivselt rajanud usalduse puuduse. Et suuta üle elada, näib see vahel olevat maskeeritud oma vastandi — põhjendamatu optimismiga. Põhiusaldus annab indiviidile võimaluse uskuda ja lootata. Aga usku ja lootustki tuleb kinnitada, materiaalseks muuta — mitte ainult Jumala, vaid ka ühiskondlike institutsioonide kaudu, mis töötavad selles suunas, mida rahvas loodab ja usub.

Järgmises arenguastmes on kaalul indiviidi *autonoomia*. Kas individ tunneb ennast autonoomsena — heas mõttes iseenda peremehena — või tunneb ta tihti *häbi ja kahtlust*. See arenemisjärk otsustab vahekorra oma heasoovliku tahtmise ja vaenuliku enese maksmapanemise vahel, koostöötahte ja omavoli vahel, enda arendamise ja enda valitsemise või sõnakuuleliku järeleandlikkuse vahel. Kaine, terve endast lugupidamine vastandina pealesurutud enesekontrollile on ontogeneetilisel allikaks indiviidi tunde, et tal on oma vaba tahe, mis vähendab seega tema ängistust, kui ta satub olukorda, kus ta ise peab valima. *Ma olen see, mida ma vabalt võin valida.*

Vältimatust tundest, et enesekontroll on kadunud, ja ka liialdatud vanematekontrollist tekib püsiv kalduvus tunda kahtlust ja häbi. Niisamuti nagu lapse usaldustunne peegeldab tema vanemate usku, lootust ja usaldust, peegeldab tema iseseisvustunne tema vanemate väärikust iseseisvate inimestena. Eestlaste kohta võiks öelda, et nad on alistamatud. Alistamatus, mis on olnud hädavajalik teatud ajajärkudel, võib vabamates oludes inimestevahelistes ja rahvusvahelistes suhetes põhjustada paindumatust. Tugevat võib murda, aga tugev ja paindlik peab paremini vastu. Tulevik näitab, kas me oleme alistamatult tugevad või tugevad ja painduvad. Missugused institutsioonid valvavad siin teise elustadiumi püsivaid vajadusi? Missugused kaitsevad inimese vajadust ise otsustada ning seaduse ja õigluse abil selleks ühiskondlikku kinnitust saada?

Lapse kolmas arenguaste on *algatusvõime*. Negatiivse arengu puhul tekib oma algatuste pärast alaline *süütunne* või vastureaktsioonina liialdatud omavoli. *Ma olen see, mida ma tahan.*

Neljandas astmes on kaalul *töövõime*. *Ma olen see, mida ma võin teha ja kelleks ma tahan saada.* Kui eelnevatel arenguastmetel on olnud negatiivsed lahendused,

Identsus

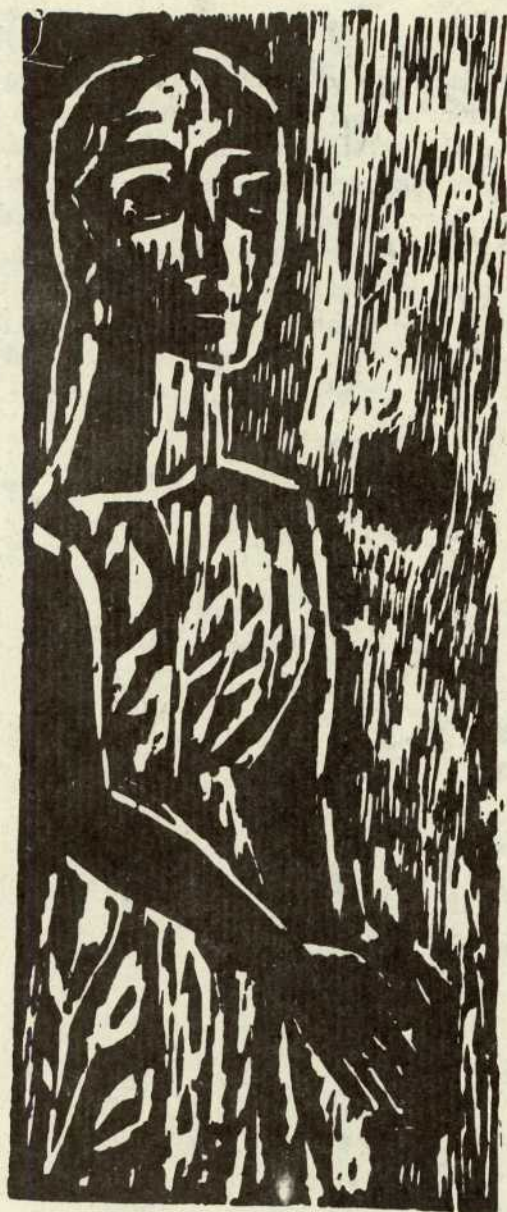
siis tekib möödapääsmatult töövõime takistus. Varem või hiljem muutuvad kõik lapsed pahuraks, kui neil pole tunnet, et nad oskavad midagi teha — vahel hästi ja vahel isegi väga hästi. Ilma selle tundeta tüdineb ka täiskasvanu ja kaotab oma algatusvõime.

Kui need arenguastmed on positiivselt lahendatud, siis on ka *identsus* saavutatud. Seejärel ollakse suuteline üksi olema ning teistega koos olema, ja teatakse endastmõistetavalt, et teisi on vaja ja teised vajavad ka mind. Ilma et isik muutuks üldiseks kaasajooksikuks, jah-ütlejaks, kes nagu kameeleon järjest muudab oma värvi ümbruse järgi. Ilma enda kaitseks end ülemäära identifitseerimata grupi või massiga. Või nagu isik, keda ma nimetan “kõige vastu”, krooniline ei-ütleja, purustav jõud või alaline kõige põlgaja, s.t igas ühenduses pettunud inimene. Identsusetunde kaotus väljendub tihti pilkavas või üleolevas suhtumises nendesse rollidesse, mida perekond ja lähem ümbrus peavad sobivaks või soovitatavaks. “Ei” on selle indiviidi ainus oma *identsus* — vastutuules ja vaenulikkuses tunneb ta oma piirjooni. See, mis on hea ja soe, sulatab teda, kuna tema struktuur on külmunud jää.

Inimene, kes on oma *identsuses* ebakindel, taganeb inimestevahelistest *intiimsustest* või pühendub intiimsustele, mis on “promiskuiteetsed”, juhuslikud, ilma tõelise ühenduse ja õige andumuseta. Või tõlgendab sooja inimlikkust järjest mingit laadi kavalaks omakaspüüdlikkuseks. See, kes selles arenguastmes suudab teha vahet hea ja halva vahel, kes suudab aktsepteerida pisut halba ka heas, võib selle perioodi *identsusena* kinnitada, et *ma olen see, mida ma armastan*.

Eriksoni järgi on inimene eelviimases arenguastmes sotsiaalne olend, kes viib sugukonda edasi. Ta nimetab selle *generatiivsuseks*, mille vastand on *stagnatsioon*. See kehtib nii laste sünnitamise kui *generatiivsuse* koh-

ta kõigis teistes inimlikes suhetes, s.t juhendada ja heas mõttes sugukonda edasi viia. Lõplik tulemus on kas vastupidav identsus, *terviklik isiksus* või *meeleheide*, millel võib olla mitmesuguseid patoloogilisi väljendusi. Viimast on nimetatud ka identsuse nõrkuseks või identsuse kaotuseks. Kui inimene kahtleb oma etnilises päritolus, oma seksuaalses identsuses, oma elu ülesandes ja rollis, siis tekib identsuse segadus — kriis.

Agate Veeber. TÜDRUK
(Puulõige) 1963

NATSIONALISM JA ETNILISUS

Meie-rühmade moodustumisest

Georg Elwert

Tõlkinud Mari Tarvas

5. NATSIONALISMI 200-AASTASE KONJUNKTUURI VÄLISTINGIMUSED

Natsionalism elab juba 200 aasta jooksul läbi — tugevamini kui teised meie-rühmade protsessid — ajalooliselt peaaegu enneolematut konjunkturi (üksnes hilisantiigi usuliste meie-rühmade protsessid lubavad end temaga võrrelda). Asjaolu, et natsionalism nii kaua ja peaaegu vaheaegadeta teiste korramudelite seast esile kerkib, ei ole võimalik seletada üheselt, tuginedes ülalkäsitletud ühiskonnale immanentsetele kultuurilistele korramudelitele. Seletamisel tuleb arvesse võtta kaht globaalset piirtingimust, süsteemset tingimust, mis peituvad maailmaühiskonna liiklus- ja kommunikatsioonistruktuuris. Neist esimene on stabiilsuse saavutamise globaalse süsteemi osaühikute kapseldumise või substruktureerumise tõttu ja teine ühiskondlike arengumustrite kohanemine väljast tulevatega kui arenguradade varasema kindlaskujunemise tulemus natsionalistlike ekspansioonide tõttu.

Algus eelmises numbris.

Stabiilsuse kasv substruktureerumise tulemusena. Ülemaailmne kaubakäive, kaubitsejate, palverändurite, palgasõdurite, tööjõudude ja uudishimulike või turistide reisirid on tekitanud ikka ja jälle võimenduvaid, tihti ootamatuid efekte. Näiteks tõstis mõne teatud kauba ootamatult suur nõudlus mingis kohas hüppeliselt kaupade voolu sinna. Mida enam laienesid sidemed, seda vähem olid kohalikud ühiskonnad sellisteks hüppelisteks muutusteks ette valmistatud. Kasvav reisijate liiklus näiteks tõi kaasa seni tundmatute haiguste jahtamatavaid epideemiaid. See, et väljast tulevatele turukõikumistele ja sissetoodud haigustele reageeriti katsega kapselduda, on osa üldisest arengumallist, mis väljendab üht kõigi suuremate kommunikatsioonisüsteemide — mitte ainult inimlike — stabiilsusseadust.

Samakujulise sisemise seostatusega sotsiaalsete süsteemide, näiteks kaubamajanduse jäikus kasvab koos nende suuruse kasvuga, s.t selle süsteemi iga liige on otse või kaudselt seotud paljude teiste liikmetega. Aga koos sellega kasvab ka niisuguse süsteemi haavatavus, sest kriisid või õnnetused süsteemi ühes valdkonnas kanduvad ahelreaktsioonidena ka kõigisse teistesse osadesse ja põhjustavad tagasimõjusid. Seega tekitavad nad sisemise, positiivse *feedback*'i, võnkumise või tagasiside, mis väljendub sellise hiidsüsteemi rasketes tsüklilistes kriisides või koguni kokkuvarisemises.

Sellise süsteemi osaliselt kapseldunult toimivad alajaotused võivad nüüd substruktureeruda. Ümber tuumikvaldkonna on siis vastavalt hõredamate kontaktide tsoonid, mis piiravad ja potentsiaalselt kontrollivad kommunikatsiooni hulka süsteemi teiste osadega. Need allsüsteemid, meie juhul rahvus, kätkevad seetõttu nüüd vaid iseendas stabiilsuse või ebastabiilsuse tingimusi (sugugi mitte viimasena "rahvusriiklikku" tööjõuressursside kontrollimist). Süsteem tervikuna

(siin maailmaühiskond) muutub selliste iseorganiseerivate osastisstruktuuride kaudu stabiilsemaks. Tulemuse mõttes pole tähtis, kas neid protsesse teostavad inimesed teadlikult või toimuvad nad juhuslikult. Kinni hoidma peab aga sellest, et siin süsteemiteoreetilise terminoloogia abil kirjeldatud protsess vastab rahvusriikide moodustumisele "kapitalistlikus maailmasüsteemis" (Wallerstein 1985). Kõigepealt tekkis ju turusüsteemi võrk üle maailma ja siis alles konstitueerusid tsükliliste kriiside tulemusena suveräänsed ja suveräänsust vastastikku tunnustavad rahvused.²⁰

Ühiskondlike korraldusmallide kohanemine väljapoole. Pärast seda kui ekspansiivsed riigid on rajanud oma sisemise organisatsiooni ja oma identiteedi nationalismile, on alternatiivid nende naaberühiskondade sotsiaalseks organiseerumiseks selgelt piiratud. Kui me ühiskondi ei vaatle suletud, vaid avatud süsteemidena (inimeste fluktueerivate seostena, mille puhul eri tekstuurid vaevumärgatavalt üksteiseks üle lähevad), siis võime nii siin kui ka teistes sotsiaalsetes valdkondades ära tunda sarnaseid väljapoole kohanemise protsesse. Mingi esimene, suhteliselt kontingentne sündmuste järgnevus rajab teed arengule. Niipea kui see tee või sellest tulenev struktuur kord tekib, on ka sotsiaalsed naaberorganisatsioonid sunnitud kohanema etteantud vormiga. Üldiselt näib, et see dünaamika ilmneb kõikjal, kus üksused määratlevad oma relatiivset asendit üksteise suhtes "informatsiooni" alusel — ka inimvälises elusas ja eluta looduses. Seepärast saab neid formuleerida ka mudelina, mis tulenes moodsa süsteemiteooria paradig-

²⁰Praegu selgeid piire omandav Euroopa denatsionaliseerumine, s.t rahvusliku suveräänsuse loovutamine Euroopa Ühendusele on võimalik vaid kahel tingimusel: ülerahvuslikud institutsionaalsed korraldused peavad tagama samaväärse süsteemse stabiilsuse ning looma samaväärse turvalisustunde üksikkodanikele. Muidu võib iga majanduskriis või iga sissetoodud epideemia põhjustada uuesti piiride rajamise nõuet.

made muutumisest avatud ja fluktuueervate süsteemide teooriaks. "Mingis avatud süsteemis kontrollivad üksikud koostisosad pidevalt uusi seisundeid üksteise suhtes, liikumiste uut laadi kulgemisi või uut laadi reaktsioonide protsesse. Pidevalt lisanduva energia mõjul osutuvad mõned sarnastest liikumiste kulgemistest teistest üle olevateks. Spetsiaalsed kulgemised tugevnevad. Lõpuks võtavad nad võimust" ja "orjastavad", sünergeetilist terminit kasutades, "kõik teised liikumisvormid" (Haken 1983: 49).

Teatud organisatsioonimallide pealejäämist ajaloo protsessides saab minu arvates mõnel juhul selle kohane- mis- või "orjastamis"-teoreemiga paremini seletada kui sageli pingutatud "materiaalsete" põhjuste rekonstrueerimisega. Natsionalismi ja etnilisuse levik sotsiaalse organiseerumisprintsibiina on jätkunud ka seal, kus pole olemas samu sisemisi motiive sarnaseks sotsiaalseks organiseerumiseks. Mõnede ideoloogiliselt agressiivse ja atraktiivse natsionalismi keskuste läheduses olid ka naaberkultuurid sunnitud looma *analoogilisi* struktuure, arendades natsionalistlikku või etnilist organiseerumist. Nad tõmmati nagu keerises paremale kaasa, ja seda situatsioonis, kus algselt ei olnud selge, kas fluktuatsioonist areneb pöörlamine paremale või vasakule. Siin võiks teataval juhul olla illustratsiooniks Poola juutide noorsooliikumise *Betar* kujunemine *Herut*'i parteiks Iisraelis, nagu seda Jonathan Shapiro (1988) selgelt esile tõstab. Seal, kus radikaalsus nii Poolas kui naaberriikides pea-aegu ainult agressiivse *National(sozial)ismus*'ena esines, ei jäänud üle muud võimalust kui neilt "naabritelt" ideologeemid ja sümboolika üle võtta. (Iisraelis soosis uus, avatum ümbrus taas demokraatlike reeglite aktsepteerimist.)

Me ei tohi end muidugi lasta eksitada loodusteaduslike metafooride köitvast allegooriast uude mehhanis-

tikasse. Kirjeldatud kohanemisteoreem ütleb üsna vähe natsionalismi ja etnilisuse tekkimise kohta fluktuatsiooniperioodidel. Ajalooline tee on aga tegelikult komplekssem. "Ajaloolist teed, mida mööda areng toimub, iseloomustab see, et üksteisele järgnevad valdkonnad, kus valitsevad deterministlikud seadused ja mis on kontrollparameetrite kasvadeski stabiilsed, ning hargnemiskohtade läheduses asuvad ebastabiilsed valdkonnad, kus süsteem saab "valida" enam kui ühe võimaliku tuleviku vahel." See Prigogine'i ja Stengersi (1986: 170) tegelikult biokeemiliste süsteemide kohta käiv formuleering kehtib minu arvates ka XVIII, XIX ja XX sajandi ajaloo-protsesside kohta või on paremaks lähenemiseks veelgi komplekssemale reaalsele protsessile. Fluktuatsioonifaasides on kontrollitud erinevaid meie-rühmade mudeleid üksteise suhtes. Natsionalismimudel "orjastas" siis kõik teised protsessid. "Proletaarse klassi" meie-rühmal ei olnud ajalooliselt mingit šanssi. Nii paradoksaalselt kui see kõlabki, sattus tema areng keset üldist mobiilsust stabiilsuse faasi. Sest mobiilsus, s.t sotsiaalne transformatsioon, oli stabiilne sel määral, kui organiseerumisel oli teatud suund juba olemas. Ka Marxist inspireeritud poliitilised territoriaalsüsteemid on pidanud järgima natsionalismimudelit.

6. PERSPEKTIIVID (KOKKUVÖTTE ASEMELE): RAHVUSLIKU JA ETNILISE MOBILISEERUMISE ARENGUPOTENTSIAALID JA -LÕKSUD

Sajandil, mil etniline ja rahvuslik mobiliseerumine enam kui kunagi varem seob inimhulkade lootusi ja mil samaaegselt nende "ideaalide" nimel mõrvatakse, on problemaatiline piirduda vaid kiretu teadusliku analüüsiga. Sellepärast lisan ülaltoodud analüüsile mõned hindavad märkused, mis püüavad ühendada teaduslik-

ke arutlusi huviga arengu vastu normatiivses mõttes (vt Elwert 1986). Selgeks peavad saama niihästi reaalsed arengupotentsiaalid, mis võiksid avada tee natsionalismide "mõistmisele", kui ka rahvuslike arenguteede seni püsivad ummiksopid. Tees, et natsionalism, etnilisus ja isegi nativism kätkevad endas arengupotentsiaale, peaks küll kahtlane tunduma hullumeelseimate rahvusvaheliste ja kodusõjaliste konfrontatsioonide sajandil. Ja ometi tuleb viidata kolmele sugugi mitte marginaalsele seosele: vaid siis, kui me mõistame natsionalismi, etnilisuse ja nativismi motiive (vt ülal) ning saavutusi, on meil üldse võimalik neid ühiskonnamudeleid viljakalt ületada.

Varjatud innovatsioon. Just (unustatud) vanana esitamine võimaldab uute ja veel laiemalt mõjuvate sotsiaalsete võrkude loomist seal, kus varem naaberrühmade vahel kontaktid peaaegu puudusid. Nii on näiteks kargokultused sotsiaalse organisatsioonina üks selle sajandi suurimaid saavutusi, sest nad löid ühise identiteedi, ühise sümbolitemaailma ja koordineeritud tegevuse võimaluse suurima lingvistilise mitmekesisusega maa-alal (Uus-Ginea ja Melaneesia), kus on arvutul hulgal keeli, mille kõnelejad ei saa üksteisest aru. Oluline on ka see, et nad tegid lõpu traditsioonilistele väikesel ulatusega sõjakäikudele. Sedasama võib öelda väga paljude uusaja rahvuslike ja etniliste liikumiste kohta. Sedamööda kuidas nad rajasid püsivaid struktuure nagu rahvusriigid, tekkis kommunikatsioonisüsteem, mis võimaldas väljendada vajadusi *poliitilistena* ning muutis võimalikuks selliste vajaduste kooskõlastamise etnose ja kesksete instantside, etnoste ja rahvusriikide vahel.

Majanduse kohandamine. Moodsate industriaalühiskondade teke ja püsimine on seotud religiooni-, poliitika- ja õigussfääri eraldumisega majandusest. Kestev kaubamajanduslik tegevus suurtes mõõtmetes eeldab püsivust, kohandumist püsivalt antuga, mida turg

oma kõikumisega (nt korrumpeerunud turg) ei suuda pakkuda. Kui selle asemel, et pikaajalist lepingut täita, saab ära osta kohtuniku, kes võib sundida seda lepingut täitma, ja kui halvast südametunnistusest võib vabane- da Jumalale või tema asemikule maksmisega, siis ei ole turuleppe murdmatus enam kindel. Õigus, poliitika ja religioon ei tohi muutuda ise turusüsteemi objektideks. Kaubaprintsiibi piiramine vaid kaupade turuga saab olla ainult siis stabiilne, kui turg ise pole mitte ainult piiritletud, vaid ka kohandunud; kui "ühiskonnas" valitseb vahetusprintsip, mis ühelt poolt sarnaneb struktuurilt turuga ja teiselt poolt on seotud usaldust²¹ loova ja stabiliseerida suutva sanktsiooniprintsiibiga. Üldistatud vastastikkuseks nimetame seda, kui tehakse midagi teise heaks, antakse talle midagi ka siis, kui teda üldse ei tunta, ainult sellepärast, et kuulutakse ühte kogukonda — näiteks rahvusesse. See üldistatud vastastikkus moodustab turuvälises valdkonnas dominantse vahetusvormi. Sanktsioonide süsteem, mis saaks turuseisu muuta püsivaks, peab ulatuslikult välistama meelevaldse võimutsemise. Sotsiaalne kontroll saavutatakse eelkõige au ja häbi kaudu — neid eeldab kommunikatsioonikogukond, avalikkus — ning vastavate väärtuste süvendamise kaudu sotsialiseerimise vahendusel. Stabiliseerivalt toimib see kontrollsüsteem riiklike karistuste ähvardusel ka seal, kus neil karistustel on vaid sümboolne tähendus. Seda rahata vahetussuhete välja turu ümber nimetame moraaliökonomiaks. Usaldust loova valdkonnana on moraaliökonomia ühtlasi stabiilse kaubaökonomia tingimuseks. Rahvusel on raame loova, ühtsust sugereeriva moraaliökonomia vormina ajalooliselt vaieldamatu tähtsus.

Rahvusliku fokuseerimise ambivalentsus. Eduka mo-

²¹ Majandusväline usalduse sätestamise kohta vt Luhmann 1968: 41.

biliseerimisena on natsionalistlik mobiliseerimine sõltuv ühest fokuseerimisest: sellest, et paljusid ühiskondlikke probleeme kujutatakse üheainsa põhilise probleemi väljendustena. Fokuseerimise mõistet tahaksin selgitada ühe näite abil teisest poliitilisest valdkonnast: alates 1970. aastatest võtab Lääne industriaalühiskondades väljend "keskkond" kokku kõige erinevamad probleemid akuutse tervisekahjustamise, müraga võitlemise, pikaajalise ressursideraiskamise ja isegi sõjaohu valdkonnast sellisel moel, et need probleemid näivad manipuleeritavatena ja vastavad mobiliseerumised saavad üldse vajalikul määral poliitiliseks liikumiseks liituda. Koondavaks läätseks, mis paljudes Kolmanda Maaailma maa- des — samuti mõnes N. Liidu osas ja tema satelliitriikides — väga erineva klassikuuluvusega inimeste eri liiki probleeme organiseerivalt liidab ja fokuseerib, on truudusvanne rahvusele, erinevate sotsiaalsete probleemide taandamine võõrvõimule või koloniaalmineviku üle kurtmine kõigi tänapäevaste hädade põhjusena. Fokuseerimine on ühelt poolt hädavajalikuks tingimuseks, et sotsiaalse mobiliseerumise edukus oleks üldse tõenäoline, seega poliitiliseks tingimuseks; teiselt poolt toob see paratamatult kaasa reaalsuse moonutamist (praegu ei ole enam iga Aafrika maade häda seletatav koloniaalminevikuga; kurnamine N. Liidu poolt ei seleta Poola vabrikute vähest produktiivsust). Fokuseerimine muudab probleemid poliitiliselt manipuleeritavaks, aga hoiab ka teisi probleeme relevantsushierarhia kõrgeimatelt positsioonidelt eemal, tõrjub neid kõrvale.

Mida tungivamaks peetakse praeguste probleemide lahendamist ka headel põhjustel mingi (imaginaarse) ühtsuse saavutamiseks, seda radikaalsemaid ja vägivaldsemaid vahendeid kasutavad selle püüdluse eestvõitlejad. Miski ei stabiliseeri kogukondi tugevamini kui võitlused ja sõjad. Piirid muutuvad teravamaks. Ko-

gukond on leidnud reaalse kaasvõitlejalikkuse elemendi võitlejaid toetades. Et aga võitlused või sõjad röövivad turvalisuse naaberühiskondadelt, siis suurendavad nad üldist ebastabiilsust. Nad toovad paratamatult kaasa — ka siis, kui usutakse olevat tugevamaks saanud — ühiskonna mitmekordse ebastabiilsuse kasvu. Sest võitluslike konfliktide tulemus on alati ebaselge — kui kõik oleks selge, siis loobuks ju üks pooltest vägivallast. Kui ebastabiilsus püsib ning massilised surnud ja majanduslik kahju sõjaretsepti küsitavaks ei tee, siis võivad need võitlused või sõjad kõrgemal või madalamal tasandil korduda. Ebakindluse vastu majanduslikes või sotsiaalsetes suhetes näib kindla vahendina tugevam koondu mine mingisse klientlikku või rahvuslikku kogukonda. Peale selle võib “võõrast” leida ka rahvuse etnilises heterogeensuses. Sellest tulenev “puhastumine” tapmiste ja küüditamiste abil suurendab aga just tööjaotusliku etnilisuse juures majanduslikke probleeme.

Just konfliktijuhtudel enda ja teiste vahelise piiri ülerõhutamine, kommunikatsiooni vähendamine teiste rahvuste või etnostega ja oma identiteedi ülitugev tootamine võivad tuua kaasa mängureeglite tunnustamatuse teiste poolt. Nende mängureeglite hulka kuuluvad niihästi ühikutevahelise vahetuse kui ka vastastikuse integriteedi respekterimise reeglid, seega siseasjusse sekkumise piiramine. Kui aga mängureeglid mingis säärases üleväärtustamishulluses küsitavaks muutuvad või jõu kaotavad, siis viib see hoolimata ülalkirjeldatud substruktureerimise kaudu saavutatud stabiilsuse tõusust suuremale ebastabiilsusele läbikäimises nende ühikute vahel ka siis, kui sõda ei ole.

Üle uhkelt püstitatud välispiiride sulheldakse harvemini, sellega muutuvad väljastpoolt tulevad arengutegurid raskemini prognoositavaks ja vähenevad šansid kompromisside leidmiseks üldse. Samal määral muu-

tuvad välismõjudest indutseeritud muudatused äkiliseks ja neile on raskem reageerida. Kapseldumise summutavat efekti kompenseerib välismõjutuste kasv etteaimamatus. Väline ebastabiilsus suurendab nõnda ka sisemist ebastabiilsust. Sisemise ebastabiilsuse vastu näib olevat aga tihedam rahvuslik koondumine kõige tõhusam vahend. Nii kordub see ringkäik ja lõpeb arengulõksuga.

Asjaolu, et sõdu põhjustavad natsionalismid ise tugevnevad, võib meid häälestada pessimistlikult. Et ülerahvuslikud ohud — nagu radioaktiivsed pilved — muutuvad tänapäeval *rahvusvahelise* kommunikatsiooni objektiks, võib meid optimistlikuks muuta; on ju see tekkiv avalikkus eelduseks uute ühiskondlike organiseerumismudelite arengule sealpool natsionalismi. Enne selleni jõudmist peame rohkem aru saama meie rühmade protsessidest, mis panevad inimesi efektiivselt ühiskondlike uuenduste poole liikuma ja tagavad stabiilsust, aga edendavad ka müstifikatsioone, sõbra-vaenlase-skeeme, kommunikatsioonikatkestusi ja mõrvarlikke "väljapuhastamisi". Meie (uurimis)töö on tegelikult alles alanud.

Kirjandus

- A b a t e, Carmine, Meike B e h r m a n n 1984. *Die "Germanesi": Geschichte und Leben einer süditalienischen Dorfgemeinschaft und ihrer Emigranten*. Frankfurt a. M.
- A m e r s h i, Badrudin 1983. *State, Ethnicity and Class Formations — The Case of Kenya*. (Diss.) Bielefeld: Fakultät für Soziologie
- A n d e r s o n, Benedict 1988. *Die Erfindung der Nation: Zur Karriere eines folgenreichen Konzepts*. Frankfurt a. M.
- A r o n s o n, Dari 1976. *Ethnicity as a Cultural System*. — *Ethnicity in the Americas*. Ed. by Frances Henry. Den Haag, pp. 9–19
- A u c æ u r de l' *éthnie*. 1985. Editeurs Jean-Loup Amselle, Elikia M'Bokolo. Paris
- A u g é, Marc 1979. *Symbole, fonction, histoire*. Paris
- B a u e r, Otto 1924. *Die Nationalitätenfrage und die Sozialdemokratie*. Wien

- Beck, Kurt 1989. Bemerkungen zu Staat, Tradition und tribaler Organisation im Sudan. — *Ethnizität im Wandel*. Hrsg. Georg Elwert, Peter Waldmann. Saarbrücken
- Behrend, Heike 1986. Die Zeit geht krumme Wege — Raum, Zeit und Ritual bei den Tugen im Nordwesten Kenias. (Diss.) Berlin
- Bierschenk, Thomas 1989. Vorwärts mit der Tradition der Fulbe. — *Sozialanthropologisches Arbeitspapier*, Nr. 20
- van Binsbergen, Wim 1985. From Tribe to Ethnicity in Western-Zambia. — *Old Modes of Production and Capitalist Encroachment*. Eds. Wim van Binsbergen, Peter Geschiere. London
- Blaschke, Jochen 1985. Von der Modernisierung durch Nationenbildung zu den Folgen industrialisierter Arbeitsteilung. — *Peripherie*, Nr. 18/19, S. 24–25
- Bodemann, Michael 1988. The State in the Construction of Ethnicity: Jews in Nazi Germany and the Federal Republic. (Manuscript.) Berlin
- Canfield, Robert 1973a. *Faction and Conversion in a Plural Society: Religious Alignments in the Hindu Kush*. Ann Arbor, Mich.
- Canfield, Robert 1973b. The Ecology of Rural Ethnic Groups and the Spatial Dimensions of Power. — *American Anthropologist*, vol. 75, pp. 1511–1528
- Deutsch, Karl 1953. *Nationalism and Social Communication: An Inquiry into the Foundations of Nationality*. New York
- Diamond, Larry 1983. Class, Ethnicity and Democracy in Nigeria. — *Comparative Studies in Society and History*, vol. 25, no. 3
- Elwert, Georg 1985. Märkte, Käuflichkeit und Moralökonomie. — *Soziologie und gesellschaftliche Entwicklung*. Hrsg. Burkardt Lutz. Frankfurt a. M., S. 509–519
- Elwert, Georg 1986. Entwicklungshilfe. — *Evangelisches Kirchenlexikon*. Hrsg. Fahlbusch et al. Göttingen
- Elwert, Georg 1987. Ausdehnung der Käuflichkeit und Einbettung der Wirtschaft — Markt- und Moralökonomie. — *Soziologie wirtschaftlichen Handels*. Sonderheft 28 der *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*. Hrsg. Klaus Heinemann. Opladen
- Ethnic Groups and Boundaries*. Ed. by Frederik Barth. Bergen—Oslo
- Ethnizität im Wandel*. 1989. Hrsg. Georg Elwert, Peter Waldmann. Saarbrücken
- Evers, Hans-Dieter 1982. *Sequential Patterns of Strategic Group-Formation and Political Change in Southeast Asia*. Bielefeld
- Evers, Hans-Dieter, Tilman Schiel 1988. *Strategische Gruppen: Vergleichende Studien zu Staat, Bürokratie und Klassenbildung in der Dritten Welt*. Berlin
- Fallmerayer, Jakob Ph. 1830–1836. *Geschichte der Halbinsel Morea während des Mittelalters*. Band I–II. München

Natsionalism ja etnilisus

- Forsthoff, Ernst 1971. *Der Staat der Industriegesellschaft, dargestellt am Beispiel der B. R. Deutschland*. München
- Fragner, Bert 1988. *Historische Wurzeln neuzeitlicher iranischer Identität*. (Manuskript.) Berlin
- Francis, Emerich K. 1965. *Ethnos und Demos. — Soziologische Beiträge zur Volkstheorie*. Berlin
- Furbank, Philip Nicholas 1985. *Unholy Pleasure or the Idea of Social Class*. Oxford
- Furet, François 1980. *1789 — Vom Ereignis zum Gegenstand der Geschichtswissenschaft*. Frankfurt a. M.
- Geertz, Hildred 1979. *The Meaning of Family Ties. — Meaning and Order in Moroccan Society*. Eds. Clifford Geertz et al. Cambridge
- Giesecke, Michael 1975. *Lesen und Schreiben in den deutschen Schreibschulen des ausgehenden 15. und beginnenden 16. Jahrhunderts*. (Germanistische Examensarbeit.) Hannover
- Goldsworthy, David 1982. *Ethnicity and Leadership in Africa: the Untypical Case of Tom Mboya. — Journal of Modern African Studies*, no. 20, pp. 107-126
- Gordon, Milton M. 1964. *Assimilation in American Life*. New York
- Haken, Hermann 1983. *Synergetik*. Berlin
- Hazoumè, Guy Landry 1972. *Idéologies tribalistes et notion en Afrique. Le cas dahoméén*. Paris
- Hintze, Otto 1962. *Staat und Verfassung*. Göttingen
- Johansen, Baber 1982. *Islam und Staat*. Berlin
- Kandil, Fuad 1983. *Nativismus in der Dritten Welt — Wiederentdeckung der Tradition als Modell für die Gegenwart*. St. Michael
- Kedourie, Elie 1960. *Nationalism*. London
- Kohn, Hans 1950. *Die Idee des Nationalismus: Ursprung und Geschichte bis zur französischen Revolution*. Heidelberg
- Lanternari, Victorio 1986. *Religiöse Freiheits- und Heilbewegungen unterdrückter Völker*. Neuwied
- Lenin, Wladimir 1960. *Über die nationale Befreiungsbewegung*. Peking
- Lentz, Karola 1988. *Zwischen "Zivilisation" und "eigener Kultur" — Neue Funktionen ethnischer Identität bei indianischen Arbeitsmigranten in Ecuador. — Zeitschrift für Soziologie*, Nr. 17, S. 34-46
- Lepsius, M. Rainer 1966. *Extremer Nationalismus — Strukturbedingungen vor der nationalsozialistischen Machtergreifung*. Berlin
- Ley, Colin 1975. *Underdevelopment in Kenya: The Political Economy of Neocolonialism 1964-1971*. London
- Luhmann, Niklas 1968. *Vertrauen*. Stuttgart
- Martius, C. F. P. 1867. *Zur Ethnographie Amerikas, zumal Brasiliens*. Leipzig
- Marx, Karl, Friedrich Engels 1972. *Manifest der Kommunistischen Partei. — Ausgewählte Schriften*. Berlin

- Mercier, Paul 1961. Remarques sur la signification du 'tribalisme' actuel en Afrique noir. — *Cahiers Internationaux de Sociologie*, Nr. 21, pp. 61-80
- Mühlmann, Wilhelm E. 1964. *Rassen, Ethnien und Kulturen*. Neuwied
- Müller, Franz-Volker 1989. Ethnizität und gesellschaftliche Arbeitsteilung in Westafrika. — *Sociologus*, Heft 1
- Moizo, Bernard 1987. Identité du dehors, identité du dedans. — *Terrains et Perspectives*. Editeurs Peter Geschiere, Bernard Schlemmer. Paris—Leyden
- Nadel, Siegfried 1938. Social Symbiosis and Tribal Organization. — *Man*, vol. XXXVIII, no. 84-85, pp. 85-90
- Nationalismus — *Philosophische Untersuchungen*. 1978. Hrsg. Heinrich A. Winkler. Königstein
- Omer-Cooper, James D. 1976. The Nguni Outburst. — *The Cambridge History of Africa*. Ed. by J. Flint. Vol. 5. Cambridge
- Papstein, Robert 1978. The Upper Zambezi: A History of the Luvalé Peoples, 1000-1900. (Ph.D. thesis.) Los Angeles: University of California
- Patterson, Orlando 1975. Context and Choice in Ethnic Allegiance. — *Ethnicity — Theory and Practice*. Ed. by Nathan Glazer. Cambridge, Mass.
- Pike, Kenneth 1967. *Language in Relation to a Unified Theory of the Structure of Human Behavior*. Den Haag—Paris
- Prigogine, Ilya, Isabel Stengers 1986. *Dialog mit der Natur: Neue Wege naturwissenschaftlichen Denkens*. München
- Rattray, Robert S. 1932. *The Tribes of Ashanti Hinterland*. I-II. Oxford
- Rothermund, Dietmar 1987. Ethnische Konflikte. — *Pipers Wörterbuch zur Politik*. Hrsg. Dieter Nohlen, Peter Waldmann. München. Bd. VI, *Dritte Welt*. S. 178-186
- Rottenburg, Richard 1987. Die Lemwareng-Nuba: Ein Beispiel kultureller Akkreszenz. (Diss.) Berlin
- Sarides, Emanuel 1980. *Zum Verhältnis von Befreiungsbewegungen und Imperialismus — dargestellt am Beispiel der Entstehungsbedingungen der griechischen Nation*. Frankfurt a. M.
- Scheffler, Thomas 1983. Identität und Parteien: Zum Verhältnis von Grenzen und Politik. — *Das Argument*, Sonderband 91, S. 123-158
- Scheffler, Thomas 1985. *Ethnisch-religiöse Konflikte und gesellschaftliche Integration im Vorderen und Mittleren Orient*. Berlin
- Schiel, Tilman 1985. Ethnie, Stamm, Nation — was ist Fiktion, was ist Realität. — *Peripherie*, Nr. 18/19, S. 162-171
- Schlee, Günter 1985. Inter Ethnic Clan Identities Among Cushitic-Speaking Pastoralists of Northern Kenya. — *Africa*, vol. 55, no. 1, pp. 17-38

Natsionalism ja etnilisus

- Schott, Rüdiger 1988. Die Ethnogenese von Völkern in Afrika. — *Verhandlungen der Rheinisch-Westfälischen Akademie der Wissenschaften*, Nr. 78
- Scott, James 1977. Patron—Client Politics and Political Change in Southeast Asia. — *Friends, Followers and Factions*. Eds. J. Scott et al. Berkeley
- Shapiro, Jonathan 1988. Analyse der Herut-Partei. — *Wissenschaftskolleg: Jahrbuch 1986/1987*. Hrsg. Wolf Lepenies. Berlin
- Sklar, Richard, Sylvester Whitacker 1966. The Federal Republic of Nigeria. — *National Unity and Regionalism in Eight African States*. Ed. by G. M. Carter. Cornell
- Sklar, Richard, Sylvester Whitacker 1967. Political Science and National Integration: A Radical Approach. — *Journal of Modern African Studies*, vol. 5, no. 1, pp. 1–11
- Stolcke, Verena 1987. The Nature of Nationality. (Manuscript.) Berlin
- Stolcke, Verena 1988. Idee und Geschichte der Staatsangehörigkeit. — *Wissenschaftskolleg: Jahrbuch 1986/1987*. Hrsg. Wolf Lepenies. Berlin
- Streck, Bernhard 1987. Wir-Gruppe. — *Wörterbuch der Ethnologie*. Hrsg. B. Streck. Köln, S. 255–258
- Zitelmann, Thomas 1988. Zur (Vor-)Geschichte des Oromo-Nationalismus. (Manuskript.) Berlin
- The Invention of Tradition*. 1973. Eds. Eric Hobsbawm, Terence Ranger. Oxford
- Turner, Harold W. 1979. *Religious Innovation in Africa*. Boston, Mass.
- Waldmann, Peter 1985. Gewaltsamer Separatismus: Am Beispiel der Basken, Franco-Kanadier und Nordiren. — *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, Nr. 37, S. 203–228
- Wallerstein, Immanuel 1965. Migration in West Africa: The Political Perspective. — *Urbanization and Migration in West Africa*. Ed. by H. Kuper. Berkeley
- Wallerstein, Immanuel 1985. Gesellschaftliche Entwicklung oder Entwicklung des Weltsystems. — *Soziologie und gesellschaftliche Entwicklung*. Hrsg. Burkardt Lutz. Frankfurt a. M.
- Weber, Max 1922. *Wirtschaft und Gesellschaft*. Tübingen
- Wirtz, Rainer 1981. "Widergesetzlichkeiten". *Ezesse, Krawalle, Tumulte und Skandale: Soziale Bewegung und gewaltfreier sozialer Protest in Baden, 1815–48*. Frankfurt a. M.
- Wittgenstein, Ludwig 1971. *Philosophische Untersuchungen*. Frankfurt a. M.
- Worsley, Peter 1973. *Die Posaune wird schallen: Cargo-Kulte in Melanesien*. Frankfurt a. M.

Agate Veeber. INGEL
(Akvatinta) 1961

EESTI RAHVASTIKU SURE- MUSEST ELUTABELITE ANALÜÜSI PÕHJAL

Kalev Katus, Allan Puur

Artikkel käsitleb Eesti rahvastiku suremuse üldtren-
di XIX sajandi lõpust tänaseni. Suremustrendi analüüsi
tarvis on autorid koostanud elutabelid kõigi rahvaloenu-
dusaastate kohta alates 1897. aastast. Esmakordselt lei-
dis artiklis sisalduv teave tutvustamist rahvusvahelisel
konverentsil *Health, Morbidity and Mortality by Cause
in Europe and Soviet Union*, mis toimus 1990. aasta det-
sembris Vilniuses. Varem esitatule on siin lisatud üle-
vaade Eesti rahvastiku elutabelitest ja nende koostami-
sel kasutatud meetoditest.

Elutabel ehk suremustabel on suremusprotsessi ar-
vuline mudel, mis omavahel seostatud näitajate süs-
teemi kaudu kujutab suremuse mõjul toimuvat sünni-
põlvkonna arvulist vähenemist eluea jooksul. Harili-
kult võetakse elutabelis põlvkonna tinglikuks algsuuru-
seks 10 000 inimest ja tabeli näitajad peegeldavad selle
inimhulga järkjärgulist vähenemist kuni viimase esinda-
ja surmani. Tabelinäitajate rahvastiku vanusstruktuu-
rist sõltumatuse ja mitmekesiste analüüsivõimaluste tõt-
tu on elutabel suremuse, kaudselt aga teistegi demograa-
filiste protsesside analüüsi üheks põhivahendiks. Eluta-
belit läheb tarvis ka mitmesuguste rakenduslike ülesan-
nete lahendamisel, näiteks rahvastikuprognoside koos-
tamisel.

Üksikasjaliku ettekujutuse elutabelite koostamismetoditest ja kasutusviisidest võib leida demograafia-alasest õppe- ja teatmekirjandusest (nt laiemalt kättesaadavast venekeelsest kirjandusest olgu viidatud *Kurs...* 1985, *Os-novõ...* 1989), selle kordamine ei ole käesoleva artikli eesmärgiks. Küll aga tundus autoritele otstarbekas esitada süstematiseeritud teave seni Eesti rahvastiku kohta koostatud elutabelitest, nende puhul kasutatud lähemisviisidest ja tabelite avaldatusest.

1. EESTI RAHVASTIKU ELUTABELID

1.1. Varem koostatud elutabelid

Elutabelite alusel on Eesti rahvastiku suremust võimalik käsitleda alates XVIII sajandi viimasest veerandist, varasemate ajalooperioodide kohta Eestis elutabeleid koostatud pole. XVIII sajandi elutabelid on koostanud Heldur Palli Karuse (1783–1794) ja Otepää (1775–1779 ja 1780–1784) kihelkonna rahvastiku kohta (Palli 1980, 1988). Karuse ja Otepää elutabelite näol on tegemist nn lühikeste tabelitega, kus vanusskaala aluseks on viieaastased vanusrühmad. Et tabelid on mõlema soo kohta ühised, siis ei ilmne neis naiste ja meeste suremuse erinevus. Lähteandmed nii surmajuhtude kui rahvastiku vanusjaotuse kohta pärinevad kirikumeetrika põhjal taastatud perekonnalugudest. Ida-Euroopa taustsüsteemis peetakse nii varast ajalooperioodi peegeldavaid elutabeleid võrdlemisi haruldaseks. Eesti puhul on nende koostamise võimalikuks teinud Rootsi võimude korraldatud rahvastikumuutuste kiriklik registreerimine alates 1686. aastast.

Rahvaloenduste-eelse perioodi kohta, samuti kohalike rahvaloenduste (loendus Liivimaa linnades 1863. aastal ja Tallinnas 1871. aastal) andmeile toetudes pole ees-

pool viidatu kõrval muid elutabeleid koostatud. Küll on aga sellisuunalist kasutamist leidnud esimese kogu kaas-aegset Eesti territooriumi ja teisi Balti provintse hõlmanud rahvaloenduse andmed aastast 1881. Loendusandmeile tuginedes koostasid Ballod ja Besser meeste ja naiste lühikesed elutabelid Balti kubermangude rahvastiku kohta tervikuna (Besser, Ballod 1897). Ehkki see tabel ei peegelda Eesti rahvastiku suremust puhtal kujul, annab ta hea võimaluse võrrelda tolleaegset Baltimaade rahvastiku suremust teiste riikide omaga.

Esimene otse Eesti rahvastikku puudutav loendusandmeile tuginev elutabel on koostatud Mihhail Ptuhha poolt 1897. aasta ülevenemaalise rahvaloenduse andmete alusel (Ptuhha 1960). Tegemist on jällegi lühikese tabeliga, mis peegeldab eestlaste suremust. Samalaadsed lühikesed, meeste ja naiste jaoks eraldi arvatud elutabelid on Ptuhha koostanud enamiku tolleaegse Tsaarivene-maa Euroopa-osa rahvaste kohta. Paraku pole autor üksikasjalikku lähteandmete ja rakendatud arvutusmetoodika kirjeldust avaldanud.

Iseseisvusajal koostati Eesti rahvastiku elutabel vaid ühel korral. See Riigi Statistika Keskbüroos valminud tabel oli esimene täielik elutabel Eesti rahvastiku kohta. Arvutused on tehtud meeste ja naiste kohta eraldi, tabeli vanusskaala ulatub kuni vanusrühmani 105 eluaastat. Sisendandmete ja arvutuskäigu kirjeldus on Hugo Reimani poolt avaldatud kuukirjas *Eesti Statistika* (Reiman 1936). Avaldatust selgub, et tabeli aluseks on võetud 1932.–1934. aastal surnute arvud vanuse ja sünniaasta lõikes ning loendusest pärinev kohaloleva rahvastiku vanusjaotus (kolme esimese vanuseaasta puhul on lähtutud varasemate aastate sündinute arvudest). Nimetatud andmete alusel leitud suremustõenäosusi on silutud vanusevahemikus 15–84 Jastremsky meetodil libiseva kuupparabooliga, järgnevates eärühmades ekstra-

poleeriti suremustõenäosusi geomeetrilise progressiooni abil. 1934. a elutabel on koostatud meetoodiliselt tolleaegsel tipptasemel ja ületab selle poolest kõiki hilisemaid tabeleid.

Sõjajärgsel perioodil koostati Eesti rahvastiku elutabel esmakordselt 1959. aasta kohta. Tabeli lähteandmeteks olid 1959. aasta rahvaloenduse kohaloleva elanikkonna vanusjaotus, kahe loendusega külgneva aasta surmajuhud ja 1955–1959 sündinute arvud. Arvutusmeetodika kirjeldusest selgub, et vanusakumulatsiooni kõrvaldamiseks tasandati enne tabeli arvutamist nii vanusstruktuur kui surnute arvud, vanuses 20–44 tsentreeritud, binominaalsete kordajatega kümneaastase libiseva keskmisega, vanuses 45–90 Jastremsky meetodil libiseva kuupparabooliga. Vanuses üle 90 aasta on suremustõenäosused ekstrapoleeritud Gompertz—Makehami valemiga (*Itogi...* 1964). Kolme esimese eluaasta osas ei lähtunud suremusnäitajate arvutamisel mitte rahvaloenduse vanusstruktuurist, vaid kasutati rahvastikustatistikast võetud sünniarve. Eesti Statistikaameti arhiivis asuvatest materjalidest ilmneb, et 1959. aasta elutabel on arvutatud Tallinnas Adele Tuiski poolt (Lembit Teppu isiklik teade Kalev Katusele). 1959. aasta elutabel on täielik ja sisaldab lisaks soolisele ka linna- ja maarahvastiku lõiget.

Alates 1962. aastast on Eesti rahvastiku elutabeleid koostatud iga aasta kohta. Kuni 1971. aastani olid need lühikesed tabelid, mis koostati eraldi meeste, naiste, linna- ja maarahvastiku jaoks. Arvutusviis erines oletatavasti 1959. aasta tabeli puhul kasutatust. Statistikaameti säilinud kirjavahetus annab põhjust oletada, et nendes tabelites on kasutatud agregeeritud vanusrühma $80 <$ osas muutmata kujul 1959. aasta elutabeli näitajaid. Kõnealuste tabelite arvutamine toimus algselt Läti Statistika Keskvalitsuse arvutuskeskuses Rezeknes,

hiljem Moskvast. Kasutatud arvutusalgorithmi kirjeldust ei ole avaldatud.

1970. aastal võeti N. Liidus kasutusele uus elutabelite arvutamise meetoodika (Andrejev, Kardaš, Šaburov, Pavlov 1975). Sarnaselt 1959. aasta tabeli puhul kasutatule olid ka uue meetoodika puhul lähteandmeteks loendusest saadud rahvastiku vanusstruktuur ja loendusega külgnevate aastate surmajaotused. Seoses sünniaasta lisamisega 1970. aasta loendusprogrammi otsustati loobuda sisendandmete tasandamisest ning siluda selle asemel tabeli lähtenäitajat, suremuse vanuskordaja vektorit. Vanusevahemikes 0-4, 5-6 ja 70 < on kasutatud erinevaid tasandamismeetodeid. Varasemaga võrreldes on muudetud ka suremuskordajate ekstrapolatsiooni viisi vanusrühma 90 < puhul. Tugijaintervalliks ei olnud võetud mitte üksikud punktid nagu Gompertz—Makehami valemi puhul, vaid kogu vanusevahemik 60-90, mis välistas ekstrapolatsiooni tugipunktide subjektiivse valiku mõju. Analüüs näitas, et märkimisväärseid erinevusi uue ja varasema meetodi alusel koostatud tabelite vahel polnud (Andrejev, Kardaš, Šaburov, Pavlov 1975).

Eesti elutabelite arvutamisel mindi uuendatud meetoodikale üle 1971. aasta tabelist alates, lisaks on sama meetoodika alusel tagantjärele koostatud ka 1970. aasta rahvaloendusandmeil põhinev täielik elutabel. Alates 1971. aastast on Eesti rahvastiku täielikud ja lühikesed elutabelid koostatud iga aasta kohta, soolises ning linna- ja maarahvastiku lõikes. Pole selge, kas nende tabelite aluseks on võetud alalise või kohaloleva elanikkonna vanusjaotus, kindlalt on aga teada, et kasutatud jaotusi pole järgneva loenduse alusel korrigeeritud.

1988. aastast hakkas N. Liidu Statistikakomitee elutabeleid arvutama ühe aasta suremusandmete alusel, sellega kaasnenud arvutusmeetodi võimalike muutuste

kohta publikatsioonid puuduvad. 1989. aasta rahvaloendustulemustele toetudes on N. Liidu Statistikakomitees koostatud esmakordselt Eesti kohta ka põhjusloielised elutabelid, kuid ka nende arvutusmeetodi kirjeldust avaldatud ei ole.

1.2. Elutabelite publitseeritus

Kõigist Eesti rahvastiku elutabelitest on trükkis avaldatud Otepää ja Karuse kihelkonna ajaloolisel ainekul rajanevad tabelid (Palli 1980, 1988), 1881. aasta rahvaloenduse põhjal arvatud lühike elutabel (Besser, Balod 1897), eestlaste 1897. aasta elutabel (Ptuhha 1960), 1934. aasta elutabel (Rahvastikuprobleeme... 1937) ning 1978/79. ja 1986/87. aastate kohta käivad lühikesed tabelid (*Tablitsõ...* 1989) Enne 1974. ja pärast 1986. aastat, kui ei kehtinud suremusandmete avaldamist täielikult välistavad eeskirjad, on mitmesugustes statistilistes ja teaduslikes publikatsioonides avaldatud üksikuid näitajaid ka mõnest teisest Eesti elutabelist.

Elutabelite publitseerimise taasalustamisega seoses on üha enam äratanud uurijate tähelepanu suremusandmete tõepärasuse probleemid. Seni olid nendega tegelenud põhiliselt Lääne demograafid, üksikasjalik ülevaade nimetatud küsimusteringist sisaldub Barbara Andersoni ja Brian Silveri töodes (Anderson, Silver 1986, 1989). Nende uurijate hinnangute järgi on N. Liidus kasutatava ja Ülemaailmse Tervishoiuorganisatsiooni poolt soovitatava imikusuremuse määramise erisuste tõttu nõukogude statistika esitatud imikusuremuse andmed 22-25 protsendi võrra vähendatud, rahvusvaheliselt aktsepteeritud imikusuremuse definitsiooni rakendamise korral lüheneks rahvastiku keskmine eeldatav sünnieluiga 1980. aastate suremustaseme juures ca 0,5 aasta võrra (Anderson, Silver 1986). Tugevaid moonutusi sisaldab

ka vanurisuremuse andmestik, sellest annavad tunnistust eri aastate tabelite omavahelised ja mudeltabelitega tehtavad võrdlused linna- ja maarahvastiku ning eri liiduvabariikide suremuse vanusnäitajate kõrvutamine.

Ehkki Andersoni ja Silveri uurimuste järgi võib Eesti suremusandmete täpsusastet N. Liidu taustsüsteemis suhteliselt heaks pidada, tuleb nende kasutamisel siiski arvestada teatud moonutustega. Viimaste olemasolust annavad tunnistust näiteks 1897. ja 1934. aastate tabelite võrdlemisel ilmnev suremustõenäosuste kasv vanemates vanusrühmades, samuti hilisemates tabelites vanemaeliste seas paiguti esinev linnarahvastiku suremuse ülekaal maaelanikkonnaga võrreldes. Suremusandmete töepärasust käesolevas artiklis pikemalt analüüsitud pole, edaspidi väärib kõnealune probleemiring aga kindlasti omaette käsitlust.

Arvestades Eesti rahvastiku suremusandmete sisulist publitseerimatust viimase poolsajandi jooksul, on artikli juurde lisatud kõigi rahvaloendusandmetel põhinevate elutabelite keskmise eeldatava eluea vektorid alates 1897. aastast. Et suremuse sooliste erisuste tõttu kujutavad meeste ja naiste kombineeritud tabelid teatavas mõttes mehaanilist ühendust ning et neid pole ka kõigil juhtudel koostatud, siis on nende esitamisest siinkohal loobutud. Et osa rahvaloendusaastate tabelleid on olemas üksnes lühikujul, siis on ka ülejäänud esitatud samamoodi.

1.3. Uus elutabelite seeria ja võrdlus varasematega

Tagamaks eri ajajärgude paremat võrreldavust, on autorid arvutanud uued Eesti rahvastiku elutabelid kõigi rahvaloendustega külgnevate aastate kohta alates 1897. aastast. Arvutused on tehtud ÜRO poolt soovitatava meetodika alusel programmipaketi *Mortpak-Lite*

abil (Mortpak 1986; Mortpak-Lite 1988). Artiklis sisaldub suremustrendi analüüs on tehtud just selle elutabelite seeria alusel. Järgnevalt on esitatud mõned uute elutabelite lähteandmete valikut ja ettevalmistamist puudutavad detailid, samuti uute ja endiste tabelite võrdlus.

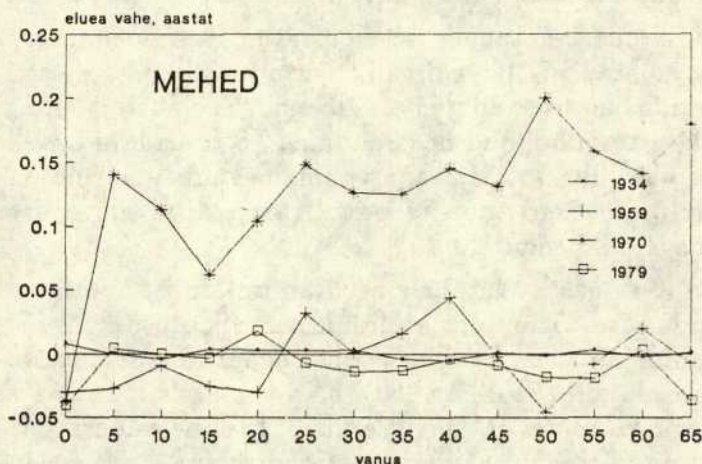
Et uued elutabelid on koostatud rahvaloendusaastate kohta, siis oli võimalik võtta vajalikud rahvastiku vanusjaotuse andmed otse loendustulemustest. Kõigi loenduste puhul olid need andmed kättesaadavad soolises löikes üheaastaste vanusrühmade kaupa. Surmajuh-tude osas on eri tabelite puhul rakendatud mõnevõrra erinevaid lahendusi.

1897. aasta elutabeli arvutamisel tuli andmestiku puudumise tõttu surmajuh-tude vanusjaotuse kohta sisendina kasutada Ptuhha poolt avaldatud suremuse vanuskordajaid (Ptuhha 1960), neid eelnevalt muude allikatega võrreldes ja korrigeerides. Ptuhha vanuskordajaid on võrreldud sama ajaperioodi kohta 1930. aastatel avaldatud suremuskordajatega (Rahvastikuprobleeme... 1937). Eri allikate kokkulangevus suremusprotsessi kirjeldamisel oli suur. Korrigeerimisvajadus tulenes asjaolust, et Ptuhha on arvutanud suremuskordajad alates 50. eluaastast vaid 10-aastaste vanusrühmade kaupa. Ptuhha kordajad on deagregeeritud 5-aastasteks rühmadeks Coale—Demeny mudeltabelite seeria "West" alusel. Teisenduste käigus kõrvaldati andmetes olnud viiga 50–54-aastaste naiste suremustõenäosuses, mistõttu naiste eeldatav eluiga osutus uute tabelite alusel terve aasta võrra pikemaks, kui Ptuhha arvutused näitasid.

1922. aasta elutabeli koostamisel on kasutatud loendusega külgnevate 1922. ja 1923. aasta surmajuh-tude vanusjaotusi (Rahvastik... 1930; Sündivus... 1925). Kaasaegsete hinnangutele toetudes võib surmajuh-tude statistikat pidada nimetatud aastate osas piisavalt täpseks. Et 1923. aasta elutabelit varem koostatud pole,

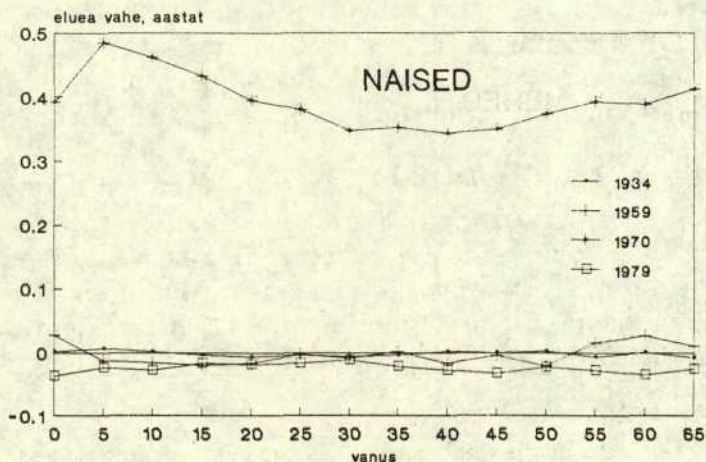
siis puudus võimalus seda varasemaga võrrelda.

Joonis 1. KESKMINE EELDATAV ELUIGA
Võrdlus varasemate elutabelitega
Eesti rahvaloendusaastad 1934--1979

1934. aasta uue elutabeli puhul on sisendina kasutatud tollaseid suremuse vanuskordajaid, mis olid leitud kolme loendusega külgneva aasta (1932–1934) surmajuhtude põhjal. Uue ja endise tabeli võrdlus näitab elutabelite väga suurt kokkulangevust (joonised 1 ja 2). Eeldatava eluea erinevus jäi nii meeste kui naiste puhul enamikus eärühmades 0,01 eluaasta piiridesse, vaid kõige vanemates rühmades ulatus see 0,05 aastani. Suur kokkulangevus viitab peale täiusliku meetodika veel ka väga mahukate käsitsi teostatud arvutuste korrektsusele (tegemist oli täieliku elutabeliga).

Joonis 2. KESKMINE EELDATAV ELUIGA
Võrdlus varasemate elutabelitega
Eesti, rahvaloendusaastad 1934--1979

1959. ja 1970. aasta elutabelite arvutamisel on lähitud loendusjärgsetest kohaloleva rahvastiku vanusjaotustest ja kahe külgneva aasta surmajuhtudest. Uue 1959. aasta elutabeli võrdlemisel ametlikuga ilmnis tulemuste üsna suur kokkulangevus, nooremates vanusrühmades jäi erinevus 0,03 aasta piiridesse, suurenes vanemaalaste juures 0,15 eluaastani. 1970. aasta elutabeli puhul olid tulemused aga väga erinevad: meeste puhul kasvas vahe eeldatavas elueas vanusskaala lõpule lähenemisel 0,04 aastalt 0,7 aastani, naiste puhul vastavalt 0,4 aastalt 1,08 aastani. Tabelite kõrvutamine näitas, et erinevuse allikas peitub vanurisuremuses ning seda ei saa seostada veaga mõnes üksikus vanusrühmas.

Väärrib märkimist, et just 1960. aastate lõpul suurenes N. Liidus suremus ja esialgu üritati seda varjata elutabelite arvutusmeetoditega manipuleerides.

1979. ja 1989. aasta uute elutabelite lähteandmed on sarnased 1959. ja 1970. aasta omadega, neist erinevalt on aga kasutatud arvutustes alalise elanikkonna vanusjaotusi. Uute ja ametlike tabelite võrdlus 1979. aasta osas näitab eeldatava eluea suuremat kokkulangevust kui 1970. aastal. Et alates 1988. aastast on ametlikud elutabelid arvutatud vaid ühe aasta surmajuhtudele tuginedes, siis korrektne võrdlusvõimalus 1989. aasta elutabeliga puudub.

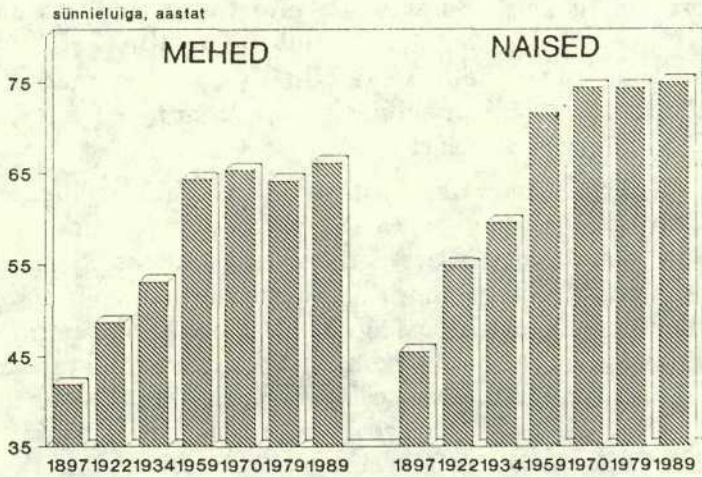
Kõigi sõjajärgsete loendusaaastate kohta on autorite poolt koostatud ka eraldi eestlaste ja mitte-eestlaste elutabelid, rakendatud arvutusmetoodika on sarnane eelkirjeldatuga. Et rahvuslõikelisi, Eesti puhul sisult põliselanikkonna ja immigrantide suremuserisusi esitavaid elutabeleid pole varem koostatud, siis puudub materjal nende võrdlemiseks.

2. EESTI RAHVASTIKU SUREMUSTRENDI ANALÜÜS

2.1. Eeldatav sünnieluiga

Keskmine eeldatav sünnieluiga, mis peegeldab antud suremustaseme puhul inimesel sünnimomendil elada jäävate aastate arvu, on Eestis viimase 90 aasta vältel (1897–1989) kasvanud meestel 41,9 aastalt 66,2 aastani ja naistel 45,5 aastalt 75,0 aastani (joonis 3). Selline eluea pikenemine on märgatavalt lühem sama perioodi jooksul enamikus arenenud riikides toimunud eluea kasvust. Tagasihoidlik on Eesti rahvastiku eeldatava eluea pikenemine olnud ka N. Liidu teiste osadega võrreldes.

Joonis 3. KESKMINE EELDATAV SÜNNIELUIGA
Eesti, rahvaloendusaastad 1897--1989

Eluea väikese juurdekasvu põhjuseks N. Liidu ja Ida-Euroopa maadega võrreldes tuleb pidada Eesti rahvastiku suhteliselt kõrget eeldatavat eluiga XIX sajandi lõpul. Nimelt algas demograafiline revolutsioon, mille üheks komponendiks on suremusintensiivsuse langus, Eestis märgatavalt varem kui enamikus Ida-Euroopa riikidest ja Venemaal. Asjakohaste uurimuste vähesuse tõttu pole praegu võimalik suremuse langusprotsessi algust Eestis täpselt fikseerida, kuid XIX sajandi lõpukümnendiks oli liikumine traditsiooniliselt suremustüübilt kaasaegsele selgesti jälgitav.

Eluea vähest pikenemist arenenud riikidega võrreldes seletab Eesti rahvastiku eeldatava eluea madal tase viimastel aastakümnetel, eriti meestel. Meeste silmatorkavalt kõrge suremus ei ole mingi lokaalne, üksnes Eestile omane nähtus, selletaoline olukord on het-

kel mujalgi Ida-Euroopa riikides. Kontrast Põhja- ja Lääne-Euroopaga meeste suremuses on sedavõrd tugev, et selle tähistamiseks on kasutusele võetud spetsiaalne termin — Ida-Euroopa suremustüüp. Oma suremusolukorra tõttu kuulub Eesti just nimetatud suremustüübi levikualasse. Vaatamata asjaolule, et nähtust on põhjalikult uuritud, kindlat selgust Ida-Euroopale omase kõrge suremuse põhjuse mehhanismi osas seni pole (Valkonen 1988; Bourgeois-Pichat 1984).

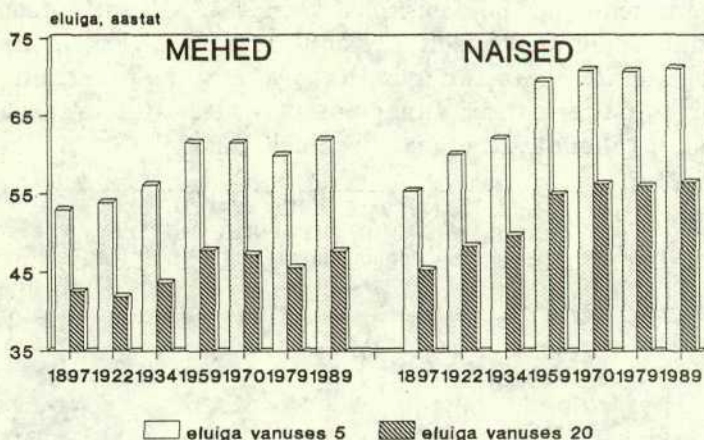
Kui vaatleme Eesti rahvastiku eeldatava eluea dünaamikat, eristuvad selles selgelt kaks etappi (joonis 3). 1960. aastateni võis Eestis täheldada eluea järkjärgulist pikenemist. Kõrvaldades loendustevaheliste perioodide erineva kestuse mõju, selgub, et eluea kasvutempo on püsinud kogu selle ajavahemiku ligikaudu samal tasemel. Meeste sünnieluea aastakeskmise juurdekasv ajavahemikul 1897–1920 oli 0,27 aastat, 1922–1934 0,44 aastat ja 1934–1959 samuti 0,44 aastat. Naiste vastavad näitajad olid 0,38, 0,39 ja 0,48 eluaastat. Kuni 1960. aastateni oli Eesti eeldatava eluea kasvutempo poolest igati võrreldav teiste Euroopa riikidega. Selle ajani säilis ka Eesti soodne positsioon Ida- ja Lõuna-Euroopa maade ning N. Liidu teiste osade suhtes (Kruminsh 1990; Kruminš 1990).

Tasub juhtida tähelepanu asjaolule, et kuigi 1940.–1950. aastad olid eesti rahva saatuses üheks süngeimaks leheküljeks, jätkus sel ajal üsna kiire eeldatava eluea kasv. Demograafilise arengu ja ühiskondliku olukorra näilist vastuolu tuleb seletada rahvastikuprotsesside inertsusega. Põlvkondade elujõu murenemine ei sündinud hetkega, repressioonidele ja halbadele elutingimustele vaatamata kulus selleks kokku paar aastakümnet, alles siis hakkas olude muutus kajastuma ka rahvastiku suremusnäitajates.

1960. aastatel eeldatava eluea kasv Eestis lõppes,

järgnevad 30 aastat pole selle pikkust oluliselt muutnud. Ehkki naiste sünnieluiga pikenes veidi veel 1960. aastatel ning ka 1980. aastate lõpul võis täheldada teatavat eluea kasvu mõlema soo puhul, tuleb nimetatud perioodi tervikuna pidada stagnatsiooniks suremuse arengus. Probleem pole mitte niivõrd asjaolus, et suremuse langus peatus (märgatavalt aeglustunud ja paljudel juhtudel peatunud on suremuse langus demograafilise arengu kaasaegsel etapil enamikus Euroopa riikidest), vaid eeldatava eluea lühiduses, mille juures kasv lakkas.

Joonis 4. KESKMINE EELDATAV ELUIGA
VANUSES 5 JA 20 AASTAT
Eesti, rahvaloendusaastad 1897--1989

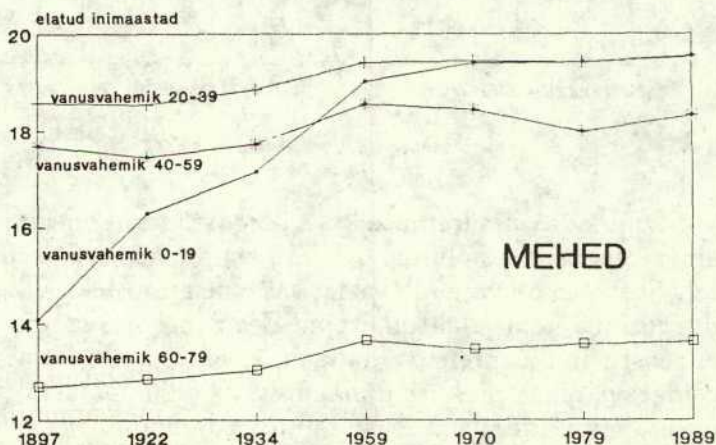
On teada, et suremuse kiire languse etapil on sünnieluea pikemises oluline osa imikusuremuse vähenemisel. Seetõttu oli vaja selgitada, kas eluea juurdekasvu pidurdumine ja kirjeldatud etapid Eesti suremuse arengus ei seostu imikusuremuse dünaamikaga. Joonis 4 esitab eeldatava eluea pikkuse dünaamika 5 ja 20 eluaasta vanuses, mida imikusuremuse muutused enam ei mõjuta.

Selgub, et imikusuremuse elimineerimisel eristuvad kaks etappi Eesti rahvastiku suremuses veelgi ilmekamalt, eeldatava eluea kasvu lakkamine ei ole seotud imikusuremusega, vaid on täielikult tingitud muutustest vanemate eärühmade suremuses.

2.2. Eeldatav eluiga vanusrühmades

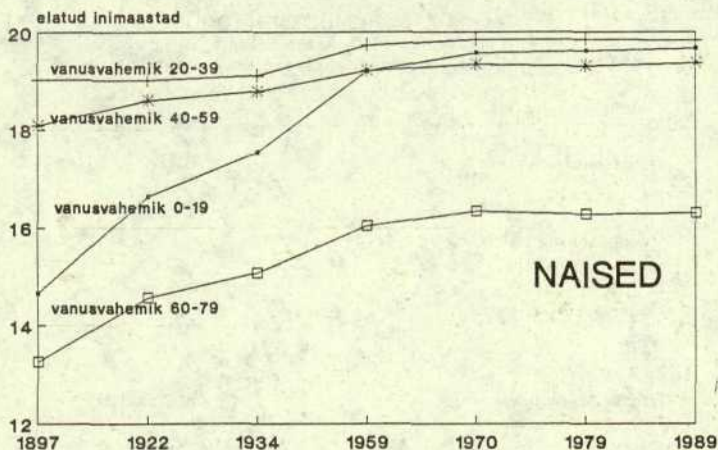
Eeldatava sünnieluea kasv on eri vanusrühmades toimivate suremusmuutuste ühismõju tulemus, selle kujunemises osalevad vanusrühmad erineval määral. Vanusrühmade panuse analüüsimise kergendamiseks on elutabelites sisalduvad vanusgrupid agregeeritud neljaks rühmaks: 0-19, 20-39, 40-59 ja 60-79. Juhul kui konkreetne inimene elab 80-aastaseks, veedab ta igas nimetatud vanusvahemikus täpselt 20 aastat oma elust. Rahvastiku jaoks on 20 eluaastat igas vanusvahemikus maksimumpiir, mida reaalsuses kunagi ei saavutata. Puudu jäävad aastad tähendavad eluea suremuskadusid.

Joonis 5. VANUSVAHEMIKES ELATUD INIM-AASTAD VAHEMIKU ALGUSENI ELANUTELE Eesti, rahvaloendusaastad 1897--1989

Joonistel 5 ja 6 on kujutatud keskmise eluaastate arvu dünaamikat perioodil 1897–1989 kõigis kõnealustes vanusvahemikes. Esitatud andmed näitavad, kui palju eluaastaid antud vanuseintervalli alguseni jõudnud indiviidil järgneva 20 aasta jooksul keskmiselt ees seisis. Ilmneb, et kuni 1959. aastani toimus eluea pikenedamine kogu vanusskaala ulatuses. Eluaastate arvu kasv oli kõige tugevam nooremas eas, kusjuures suurima panuse sünnieluea pikenedamisse andis imikusuremuse vähenemine. Pärast 1959. aastat võib eluea kasvust rääkida üksnes noorima vanusrühma puhul. Teistes vanusvahemikes eluea pikenedamist pärast 1960. aastaid toimunud pole, meeste puhul on täheldatav koguni selle mõningane lühenemine rühmas 40–59.

Joonis 6. VANUSVAHEMIKES ELATUD INIM-AASTAD VAHEMIKU ALGUSENI ELANUTELE
Eesti, rahvaloendusaastad 1897--1989

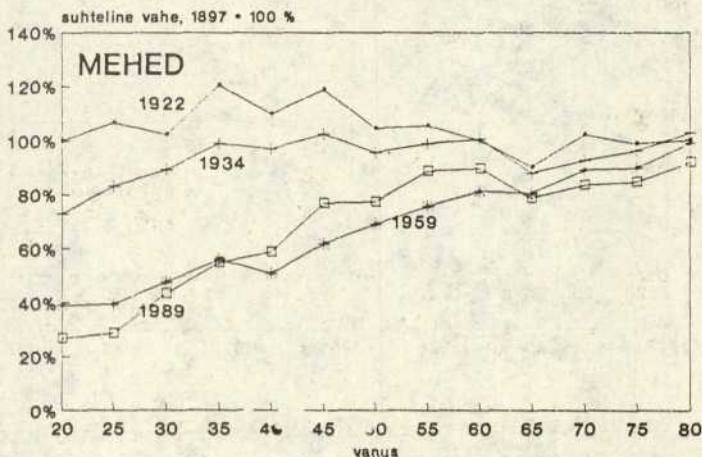

Vanusvahemikes 0–19, 20–39 ja 40–59 elatud aastate arv on üsna lähedane teoreetilisele maksimumile, eriti naistel. Edasine suremustaseme langus neis vanus-

piirides ei saa eeldatavat sünnieluiga enam palju suurendada. Selles osas võib Eesti rahvastiku suremust pidada võrreldavaks teiste arenenud riikidega. Põhja- ja Lääne-Euroopa maadest eristab Eestit eeskätt vanusvahemikus 60–79 elatud aastate arvu väiksus ja selle muutumatus viimastel kümnenditel. Arenenud riikides täheldatav vanurisuremuse langus ehk nn suremusrevolutsiooni neljas staadium pole Eestis veel alanud (Olshanski, Ault 1986). Eesti mahajäämus enamikust Euroopa rahvastest eeldatava sünnieluea osas seondub põhiliselt vanurisuremusega.

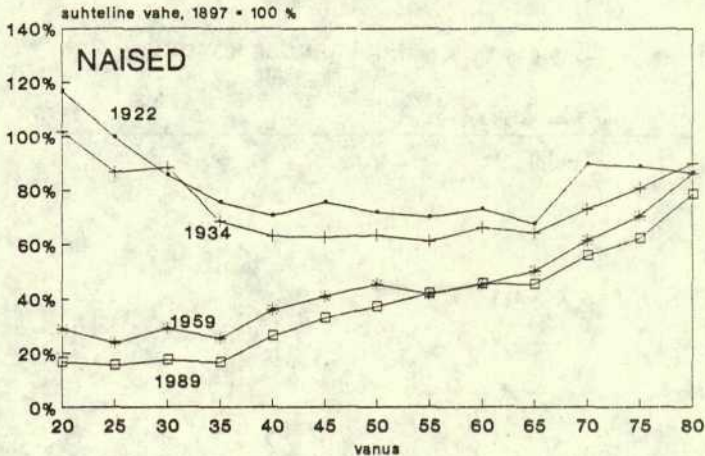
Vanurisuremuse uurimine eeldab väga hoolikat andmete usaldusväärsuse kontrolli, sest võimalikud vead surrute vanuse määramisel on tõenäolised just eakamate inimeste puhul. Anderson ja Silver on ilmekalt tõestanud, et sedasorti vead on N. Liidu rahvastikustatistikas küllalt sagedased (Anderson, Silver 1990).

Joonis 7. SUREMUSTÕENÄOSUSED
Võrdlus 1897. aasta tasemega
Eesti, rahvaloendusaastad 1897--1989

Huvitava seaduspärasuse võib leida keskealiste suremuse trendis. Selle väljatoomiseks on joonistel 7 ja 8 esitatud vanuseliste suremustõenäosuste suhtelised muutused 1897. aastaga võrreldes. Võrdlusest selgub, et keskealiste, 35–55 aasta vanuste meeste suremus hakkas langema suhteliselt hiljem kui teistes vanusrühmades. 1922. aastal oli sellealiste meeste suremus isegi kõrgem 1897. aasta tasemest, veel 1934. aasta elutabelgi ei näita nimetatud vanusrühmas suremuse vähenemist. Meeste vanuseliste suremustõenäosuste langustrend on olnud "kumer". Naiste puhul on protsessi kulg olnud vastupidine, just 40.–50. eluaastates on suremuse langus olnud teisi vanuseid ennetav ja trend seega "nõgus".

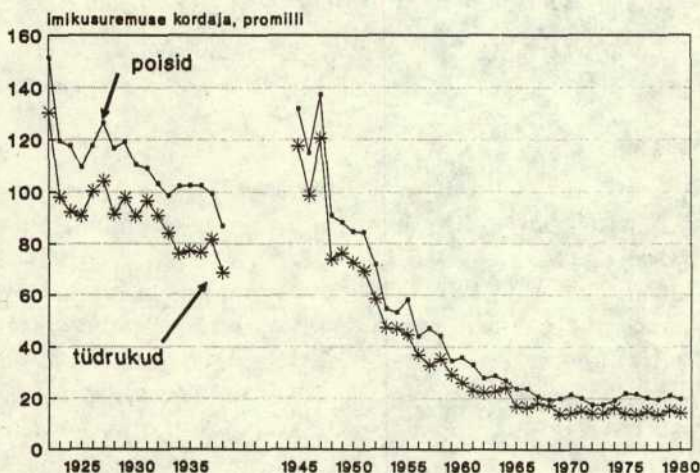
Joonis 8. SUREMUSTÕENÄOSUSED
Võrdlus 1897. aasta tasemega
Eesti, rahvaloendusaastad 1897--1989

2.3. Imikusuremus

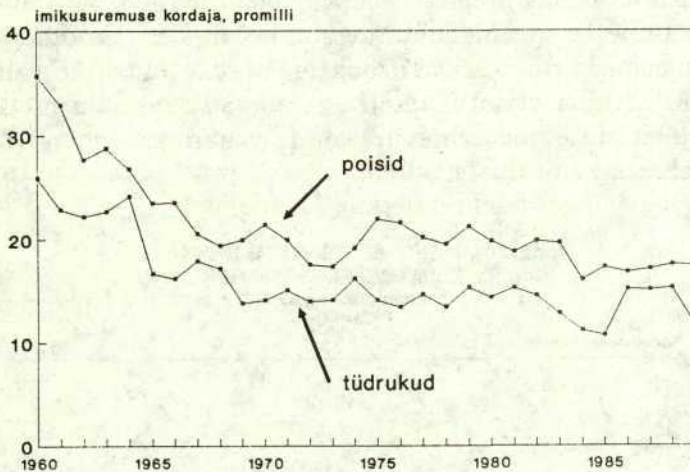
Eeldatava sünnieluea pikenemine suremusrevolutsiooni käigus on suures osas tingitud imikusuremuse langusest. Joonis 9 kujutab imikusuremuse kordaja muutumist ajavahemikus 1922–1989. Kordaja arvutamisel ajavahemikule 1922–1950 on andmete puudulikkusest tulenevalt rakendatud lihtsustatud meetodikat, imikusurmade arv on jagatud ühe kolmandiku eelmisel ja kahe kolmandiku samal aastal sündinute arvu summaga. Hilisematel aastatel on jagajas kaaludeks võetud surnud imikute tegelik jaotus sünniaasta järgi. Et selline arvutusviis erineb statistikaorganite kasutatavast, siis ei lange artiklis esitatud ametlike publikatsioonidega täpselt kokku. Sõjaeelse ja hilisema perioodi, samuti riikidevaheliste võrdluste puhul tuleb imikusuremuse juures lisaks arvestada definitsioonide erinevust.

Joonis 9. IMIKUSUREMUSE KORDAJA
Eesti, 1922--1980

Esitatust ilmneb, et 1920.–1930. aastatel jätkus juba varasematel aastatel alanud imikusuremuse vähenemine, kusjuures langus oli suhteliselt kiire. Sellest hoolimata ületas Eesti imikusuremuse poolest enne Teist maailmasõda võrreldava demograafilise arenguastmega Euroopa riike. Samas oli imikusuremus Eestis oluliselt madalam kui N. Liidus ja enamikus Ida-Euroopa riikidest.

Joonis 10. IMIKUSUREMUSE KORDAJA
Eesti, 1960–1989

Teise maailmasõja järgseil aastail kasvas imikusuremus Eestis tublisti ja jäi mitmeks aastaks 1920. aastate tasemele, võrdsustudes sõjaelsega alles 1950. aastate keskpaigaks. Kirjeldatud arenguhälve tähendas ligi 15 aasta pikkust ajakaotust imikusuremuse vähendamisel. Imikusuremuse kasvule järgnenud alanemine kestis 1970. aastate algupooleni, seega peaaegu kümnendi võrra kauem kui teiste vanusrühmade puhul. Nimetatud asjaolu esiletoomiseks on joonisel 10 kujutatud imikusuremuse kordaja muutusi 1960–1989.

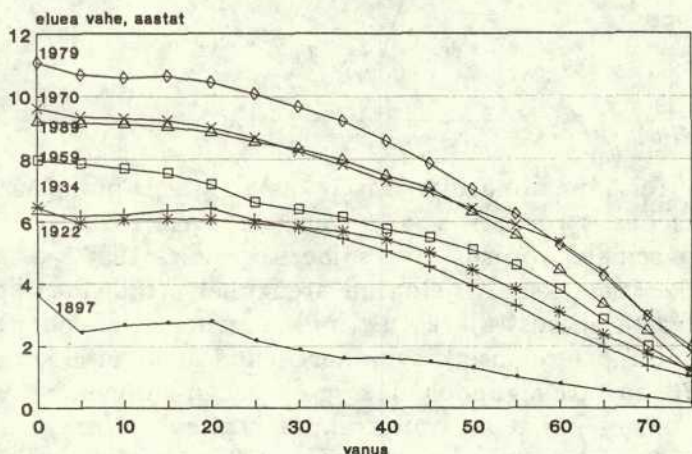
Eesti rahvastiku suremusest

Viimase 20 aasta vältel on imikusuremus teatud kõikumistele vaatamata püsinud umbes samal tasemel. Ehkki 1980. aastate teisel poolel võis täheldada imikusuremuse mõningast vähenemist, ületas Eesti selle ühiskonna üldise arengutaseme indikaatorina kasutatava näitaja poolest arenenumaid riike kahekordselt.

2.4. Eeldatava eluea soolised erisused

Eesti rahvastiku suremuse iseloomulikuks jooneks on meeste ja naiste eluea suur erinevus. 1989. aastal ületas tütarlaste keskmine eeldatav sünnieluiga poiste oma ligi 9 aasta võrra, veel 1979. aastal ulatus näitajate vahe koguni 10,1 aastani. See on üks kõige suuremaid meeste ja naiste eluea erinevusi, mida maailmas kunagi on täheldatud (joonis 11).

Joonis 11. MEESTE JA NAISTE KESKMISE
EELDATAVA ELUEA VAHE
Eesti, rahvaloendusaastad 1897--1989

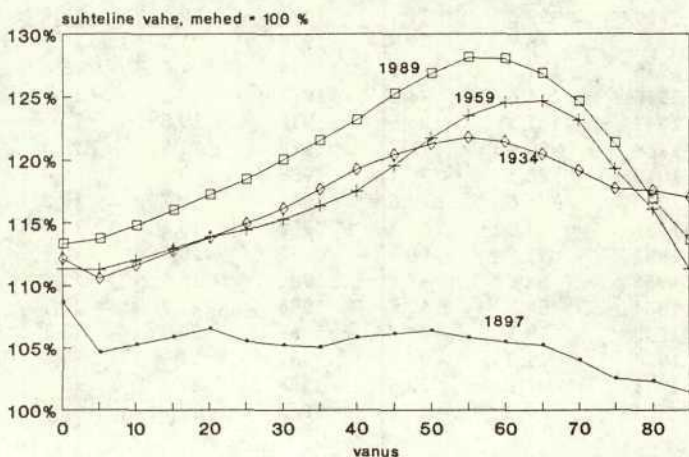
Tabel 1
IMIKUSUREMUSE KORDAJA
Eesti, 1922–1989

Aasta	Mehed	Naised	Aasta	Mehed	Naised
1922	151,1	130,3	1959	34,6	29,1
1923	119,6	98,0	1960	35,7	25,9
1924	117,7	92,4	1961	32,9	22,9
1925	109,4	90,6	1962	27,7	22,2
1926	117,7	100,1	1963	28,8	22,7
1927	126,5	104,2	1964	26,8	24,1
1928	116,5	91,4	1965	23,5	16,7
1929	119,1	97,8	1966	23,5	16,1
1930	110,4	90,6	1967	20,6	17,9
1931	109,0	96,6	1968	19,3	17,1
1932	103,2	90,9	1969	19,9	13,8
1933	98,4	84,0	1970	21,4	14,1
1934	102,1	76,0	1971	19,9	15,1
1935	102,5	77,2	1972	17,5	14,0
1936	102,4	76,5	1973	17,3	14,1
1937	99,2	81,7	1974	19,1	16,2
1938	86,7	68,6	1975	21,9	14,1
1945	131,8	117,6	1976	21,6	13,4
1946	114,8	98,5	1977	20,2	14,6
1947	137,1	120,5	1978	19,5	13,4
1948	90,9	73,7	1979	21,2	15,3
1949	88,3	76,1	1980	19,8	14,4
1950	84,6	72,6	1981	18,7	15,2
1951	84,2	69,3	1982	19,8	14,5
1952	71,8	58,5	1983	19,6	12,8
1953	54,6	47,4	1984	16,0	11,1
1954	53,3	46,7	1985	17,3	10,7
1955	58,1	44,6	1986	16,8	15,1
1956	44,0	36,9	1987	17,1	15,0
1957	47,1	32,5	1988	17,5	15,3
1958	44,2	35,4	1989	17,5	11,7

Eesti rahvastiku suremusest

Meeste ja naiste eluea erinevus on peaaegu kogu vaadeldava ajavahemiku jooksul kasvanud. Sajandivahetusel ei ületanud sünnieluea vahe 3,6 aastat. 1920. aastate alguseks oli erinevus kasvanud juba 6,3 aastani, püsis järgneval kümnendil sisuliselt muutumatuna. Meeste liigsuremuse kasv jätkus kuni 1979. aastani, seega on kirjeldatud tendents olnud iseloomulik nii suremuse langusetapile kui ka hilisemale stagnatsiooniperioodile. Esimese puhul oli põhjuseks meeste suremuse aeglase langus naistega võrreldes, teisel perioodil meeste suremuse absoluutne tõus. Paistab, et sellesse sajandipikkusse trendi on 1980. aastatel tulnud siiski pööre, viimase kümnendi jooksul on vahe naiste ja meeste eeldatava eluea pikkuses vähenenud.

Joonis 12. MEESTE JA NAISTE KESKMISE EELDATAVA ELUEA SUHTELINE VAHE
Eesti, rahvaloendusaastad 1897--1989

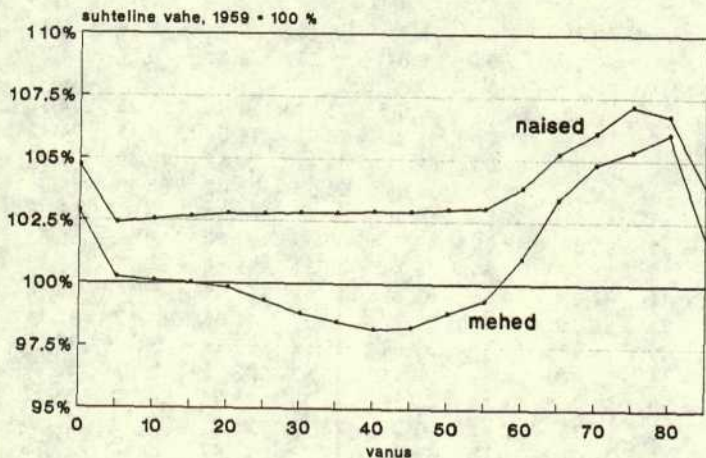

Joonisel 12 on esitatud sugupoolte eeldatava eluea suhtelise erinevuse sõltuvus vanusest. Huvitav on märkida, et kui eluea erinevuse absoluutsuurus vanuse kas-

vades väheneb, siis suhteliselt väljendatuna on asi vastupidine (joonis 11). Eluea suhtelisus vanuseti hoopis kasvab, saavutades maksimumi hilises keskeas. Kirjelatud vanussõltuvus on tekkinud koos eluea üldise pikenemisega, sajandivahetusel oli seos vanusega lähedane lineaarsele.

Meeste ja naiste suremuse dünaamikat vanuseti viimase 30 aasta jooksul (suremuse stagnatsioonietapil) peegeldab joonis 13. Nooremates ja vanemates eärühmades põhimõttelist lahknevust meeste ja naiste vahel ei esine, suremusintensiivsus on mõlemal puhul veidi langenud. Seevastu selgesti erisuunaline on olnud areng tööea piires, kus on toimunud meeste eeldatava eluea lühenemine, naistel aga selle pikenemine.

Joonis 13. KESKMISE EELDATAVA ELUEA
SUHTELINE MUUTUS
Eesti, 1959 ja 1989

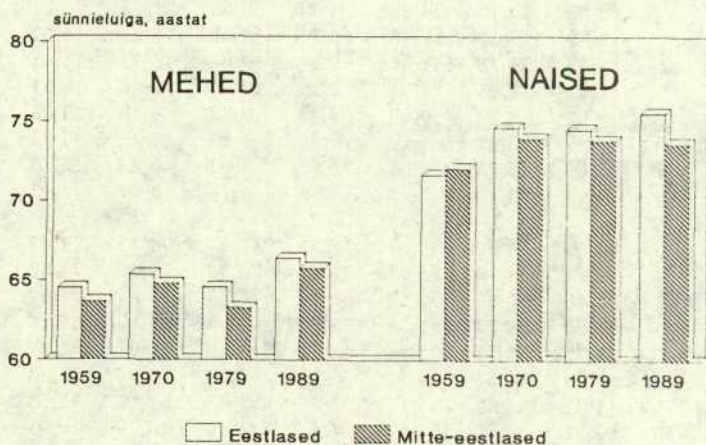
Tabel 2
KESKMINE EELDATAV ELUIGA
Eesti, rahvaloendusaastad 1897–1989

Vanus	1897	1922	1934	1959	1970	1979	1989
MEHED							
0	41,87	48,65	53,13	64,31	65,34	64,21	66,15
1	50,45	54,22	57,93	65,95	65,80	64,57	66,20
5	52,96	53,91	56,15	62,35	62,16	60,92	62,50
10	50,28	50,10	52,02	57,64	57,34	56,14	57,70
15	46,47	45,80	47,73	52,87	52,50	51,27	52,87
20	42,59	41,92	43,68	48,30	47,86	46,65	48,21
25	39,14	38,44	39,83	43,97	43,38	42,17	43,67
30	35,52	34,89	35,99	39,57	38,99	37,78	39,10
35	31,73	31,10	32,09	35,21	34,70	33,50	34,67
40	27,86	27,44	28,22	30,90	30,53	29,40	30,34
45	24,12	23,82	24,46	26,61	26,40	25,47	26,14
50	20,45	20,40	20,85	22,50	22,42	21,75	22,24
55	17,11	17,13	17,46	18,74	18,55	18,33	18,62
60	13,98	14,13	14,36	15,27	15,06	15,11	15,43
65	11,08	11,26	11,54	12,10	12,03	12,05	12,51
70	8,82	8,72	9,00	9,42	9,39	9,43	9,88
75	6,89	6,83	6,82	7,26	7,25	7,11	7,65
80	5,39	5,23	5,03	5,40	5,53	5,16	5,73
85	4,24	3,90	3,64	4,15	4,14	3,57	4,23
NAISED							
0	45,50	54,92	59,60	71,62	74,41	74,35	74,97
1	52,71	60,18	63,87	73,01	74,53	74,43	74,82
5	55,40	60,09	62,11	69,41	70,89	70,69	71,09
10	52,94	56,33	58,08	64,60	66,02	65,80	66,26
15	49,21	52,17	53,85	59,74	61,13	60,91	61,35
20	45,39	48,35	49,74	55,00	56,29	56,04	56,53
25	41,31	44,51	45,79	50,33	51,48	51,21	51,73
30	37,38	40,66	41,81	45,63	46,63	46,39	46,93
35	33,34	36,56	37,77	40,97	41,85	41,62	42,14
40	29,48	32,50	33,65	36,32	37,14	36,91	37,37
45	25,60	28,37	29,46	31,82	32,55	32,28	32,74
50	21,76	24,34	25,29	27,40	28,06	27,82	28,22
55	18,11	20,41	21,27	23,16	23,70	23,55	23,86
60	14,75	16,70	17,44	19,02	19,47	19,46	19,75
65	11,66	13,25	13,90	15,09	15,46	15,53	15,88
70	9,17	10,06	10,72	11,61	11,83	11,94	12,31
75	7,06	7,84	8,03	8,66	8,71	8,87	9,28
80	5,52	6,13	5,91	6,27	6,29	6,35	6,7
85	4,30	4,43	4,26	4,62	4,52	4,59	4,8

2.5. Eeldatava eluea rahvustevahelised erisused

Eeldatava eluea erinevust rahvuse ti on artiklis analüüsitud 1959., 1970., 1979. ja 1989. aasta elutabelite alusel, vaadeldes eraldi eestlaste ja mitte-eestlaste suremust. Nagu öeldud, kirjeldab võrdlus kaudselt põlisrahva ja immigrandide suremuse erinevusi. Neid interpretatsioonides on oluline silmas pidada, et tegemist on demograafilise arengu eri faasides olevate rahvastikurühmadega.

Joonis 14. KESKMINE EELDATAV SÜNNIELUIGA
Eesti, eestlased ja mitte-eestlased,
rahvaloendusaastad 1959--1989

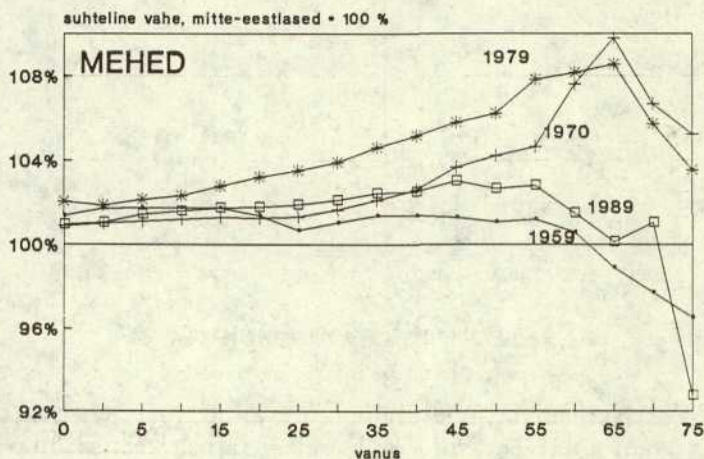

Eestlaste eeldatav eluiga on ületanud mitte-eestlaste oma kogu sõjajärgse perioodi vältel, ainsa erandi moodustavad naised 1959. aastal (joonis 14). Vahe pole suur, kuid tuleb arvestada, et rahvusrühmade territoriaalse paiknemise iseärasuste tõttu võib selle suurus olla struktuuritegurite poolt vähendatud. Teatavasti elab mitte-eestlastest ca 90% linnades, eestlaste hulgas on

linnaelanike osakaal vaid umbes 60%, linnaelanike keskmine eluiga on aga kaasajal tüüpiliselt kõrgem kui maal. Koostades eestlaste ja mitte-eestlaste elutabelid maa ja linna kohta eraldi, võiksime arvatavasti tõdeda siin esitatust kahe-kolmekordselt suuremat vahet eestlaste ja mitte-eestlaste eluea pikkuses.

Kui vaatleme eelseisva eluea muutumist, selgub, et 1970. aastatel toimunud tööeliste meeste suremuse suurenemine puudutas tugevamini mitte-eestlasi, eestlaste seas oli tagasimineki väiksem. Naiste puhul on eluea pikenemine 1980. aastatel iseloomulik üksnes eestlastele, mitte-eesti naiste eeldatav eluiga on viimasel kümnendil hoopis vähenenud.

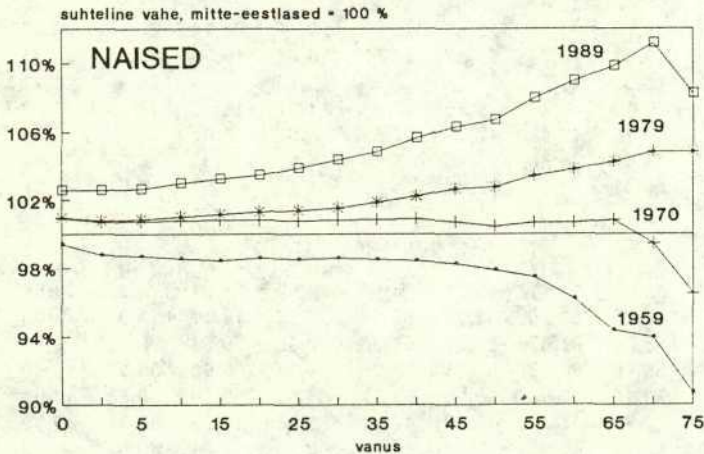
Joonis 15. EESTLASTE JA MITTE-EESTLASTE
KESKMISE EELDATAVA ELUEA SUHTELINE VAHE
Eesti, rahvaloendusaastad 1959--1989

Joonised 15 ja 16 kujutavad eestlaste ja mitte-eestlaste eluea erinevusi vanusrühmiti. Naiste hulgas on eestlaste eeldatava eluea pikkuse ülekaal pidevalt suurenenud, meeste puhul kestis sama protsess 1970. aas-

tate lõpuni. Tähelepanu väärib kõverate omavaheline asend pärast 65. eluaastat, andmed osutavad neis vanustes eesti meeste oluliselt kõrgemale suremusele mitte-eestlastega võrreldes. Niisugune olukord on tõenäoliselt tingitud andmete moonutatusest, võimalik, et surma registreerimise dokumentidele märgitavais sünnidaatimites esineb mitte-eestlastel ebatäpsusi sagedamini.

Joonis 16. EESTLASTE JA MITTE-EESTLASTE KESKMISE EELDATAVA ELUEA SUHTELINE VAHE Eesti, rahvaloendusaastad 1959--1989

Tabel 3
KESKMINE EELDATAV ELUIGA
Eesti, eestlased ja mitte-eestlased;
rahvaloendusaastad 1959–1989

Vanus	1959				1970				1979				1989			
	Mehed		Naised		Mehed		Naised		Mehed		Naised		Mehed		Naised	
	EESTLASED															
0	64,52	65,38	64,57	66,39	71,61	74,63	74,52	75,53								
1	66,24	65,86	64,88	66,48	72,86	74,69	74,54	75,37								
5	62,63	62,22	61,27	62,85	69,25	71,05	70,81	71,63								
10	57,89	57,41	56,49	58,05	64,43	66,18	65,94	66,83								

Eesti rahvastiku suremusest

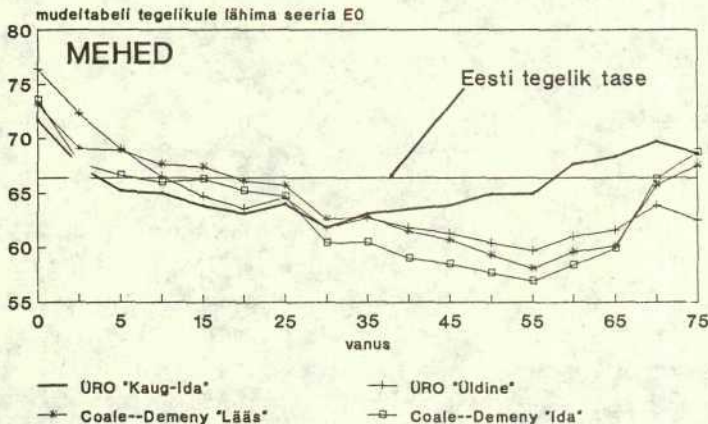
Tabel 3 (järg)

	1959	1970	1979	1989	1959	1970	1979	1989
Vanus	Mehed				Naised			
EESTLASED								
15	53,09	52,56	51,66	53,24	59,57	61,30	61,07	61,93
20	48,48	47,89	47,06	48,54	54,87	56,44	56,21	57,10
25	44,01	43,39	42,57	43,99	50,20	51,61	51,36	52,31
30	39,65	39,02	38,17	39,42	45,55	46,75	46,55	47,52
35	35,31	34,76	33,91	35,00	40,90	41,96	41,80	42,73
40	30,99	30,60	29,79	30,63	36,27	37,24	37,11	37,99
45	26,67	26,54	25,84	26,44	31,76	32,61	32,48	33,33
50	22,55	22,54	22,07	22,47	27,34	28,09	27,99	28,75
55	18,78	18,64	18,65	18,82	23,10	23,74	23,73	24,38
60	15,30	15,20	15,39	15,53	18,94	19,50	19,61	20,21
65	12,11	12,16	12,23	12,54	14,99	15,49	15,65	16,24
70	9,42	9,46	9,50	9,93	11,53	11,82	12,04	12,59
75	7,26	7,29	7,14	7,53	8,57	8,67	8,95	9,37
80	5,40	5,56	5,16	5,47	6,17	6,23	6,35	6,64
85	4,04	4,14	3,61	3,81	4,49	4,50	4,53	4,58
MITTE-EESTLASED								
0	63,66	64,81	63,27	65,78	72,05	73,94	73,81	73,64
1	65,13	65,19	63,70	65,78	73,75	74,17	73,97	73,49
5	61,56	61,55	59,99	61,96	70,16	70,53	70,21	69,77
10	56,90	56,73	55,21	57,15	65,37	65,68	65,29	64,90
15	52,18	51,90	50,26	52,32	60,51	60,79	60,38	59,99
20	47,82	47,30	45,60	47,70	55,65	55,98	55,48	55,19
25	43,72	42,82	41,13	43,18	50,96	51,21	50,67	50,36
30	39,24	38,38	36,73	38,61	46,19	46,37	45,84	45,55
35	34,83	34,04	32,42	34,17	41,51	41,60	41,03	40,75
40	30,57	29,83	28,33	29,88	36,83	36,91	36,30	35,95
45	26,33	25,61	24,43	25,66	32,32	32,38	31,65	31,36
50	22,31	21,63	20,77	21,89	27,93	27,96	27,23	26,95
55	18,57	17,81	17,30	18,31	23,69	23,58	22,95	22,58
60	15,21	14,12	14,20	15,30	19,68	19,37	18,89	18,55
65	12,24	11,08	11,27	12,52	15,89	15,37	15,01	14,78
70	9,64	8,87	8,99	9,83	12,27	11,89	11,48	11,32
75	7,52	6,93	6,89	8,11	9,44	8,99	8,53	8,66
80	5,83	5,23	5,16	6,74	7,04	6,65	6,33	6,40
85	...	4,12	3,36	5,55	...	4,71	4,93	4,74

2.6. Eesti suremustabelite võrdlus mudeltabelitega

Määratlemaks Eesti rahvastiku suremuse tüüpi, on koostatud empiirilisi elutabeleid võrreldud suremuse mudeltabelitega. Viimased on reaalseste rahvastike juures täheldatud suremusrežiimide statistilised üldistused. Suremustüübi identifitseerimisele ja analüüsile lisaks kasutatakse mudeltabeleid laialdaselt, kui andmed on puudulikud. Käesolevas artiklis on Eesti rahvastiku suremustabeleid võrreldud Coale—Demeny ja ÜRO arengumaade tarvis koostatud mudeltabelite üheksa seeriaga (*Unabridged...* 1982).

Joonis 17. EESTI RAHVASTIKU SUREMUSE
VÕRDLUS MUDELTABELITE SEERIATEGA
Eesti, eestlased, 1989

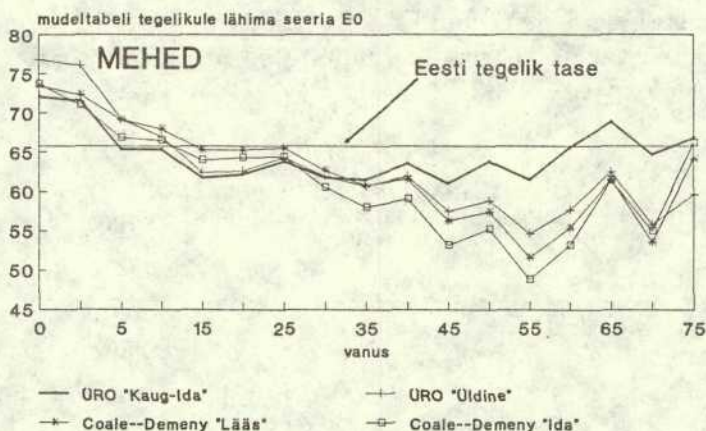

Tabel 4 näitab, milline mudeltabelite seeria ja suremustüüp vastas kõige täpsemini Eesti rahvastiku suremusele ajavahemikus 1897–1989. Esitatu toob taas esile Eesti meeste suremustrendi anomaalsuse. Kuni 1959. aastani vastas Eesti meeste suremusele kõige pare-

Eesti rahvastiku suremusest

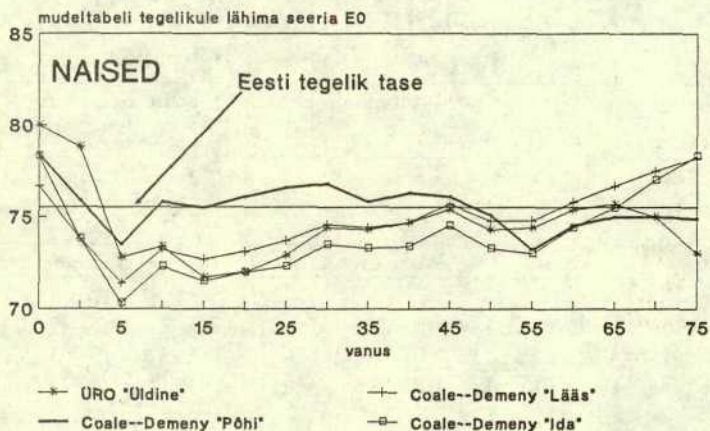
mini Euroopa ainestikule tuginev Coale—Demeny mudeltabel “West”, 1960. aastatel toimunud nihke tulemusena omandas meeste suremus Eestis aga arengumaadele iseloomulikud jooned (ÜRO mudeltabel “Far-East”).

Joonis 18. EESTI RAHVASTIKU SUREMUSE
VÕRDLU MUDELTABELITE SEERIATEGA
Eesti, mitte-eestlased, 1989

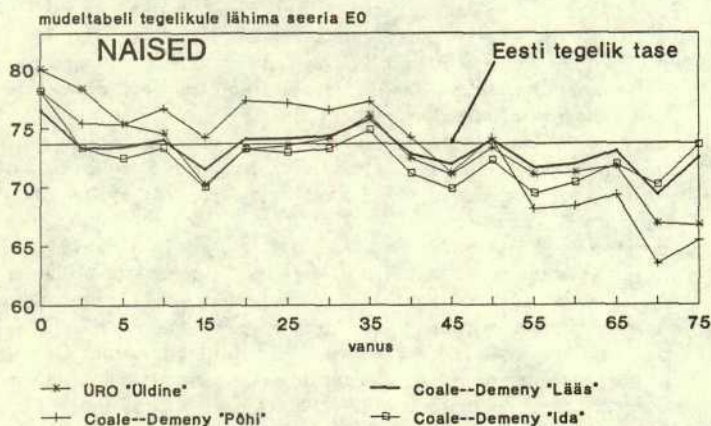

Joonistel 17 kuni 20 on sama võrdlus esitatud 1989. aasta elutabelite kohta meeste ja naiste ning eestlaste ja mitte-eestlaste lõikes. Joonistel on üheksast mudeltabelite seeriast, mida võrreldakse, leidnud kajastamist neli tegelikule suremustasemele kõige lähedasemat tüüptabelit. Joonistelt selgub, et meeste suremustüübi muutuse peapõhjuseks on olnud tööaliste meeste suremuse kasv. Naiste suremus on tüüptabelitega tervikuna suuremas vastavuses, samuti on neil olemas suurem sarnasus arenenud suremustüübiga.

Joonis 19. EESTI RAHVASTIKU SUREMUSE
VÕRDLUS MUDELTABELITE SEERIATEGA
Eesti, eestlased, 1989

Joonis 20. EESTI RAHVASTIKU SUREMUSE
VÕRDLUS MUDELTABELITE SEERIATEGA
Eesti, mitte-eestlased, 1989

Tabel 4
 MUDELELUTABELITE VÕRDLUS
 TEGELIKE ELUTABELITEGA
 Eesti, rahvaloendusaastad 1897–1989

Tegelikule elutabelile lähedasim mudeltabeli seeria				
Aasta	Mehed		Naised	
1897	C—D Põhi		C—D Lõuna	
1922	C—D Lääs		C—D Lõuna	
1934	C—D Lääs		C—D Põhi	
	Eestlased	Mitte-eestlased	Eestlased	Mitte-eestlased
1959	C—D Lääs	C—D Lääs	C—D Lääs	ÜRO Üldine
1970	ÜRO Kaug-Ida	ÜRO Kaug-Ida	C—D Lääs	C—D Lääs
1979	ÜRO Kaug-Ida	ÜRO Kaug-Ida	C—D Lääs	C—D Lääs
1989	ÜRO Kaug-Ida	ÜRO Kaug-Ida	C—D Põhi	C—D Lääs

Kirjandus

- Anderson, Barbara, Brian Silver 1985. "Permanent" and "present" populations in Soviet statistics. — *Soviet Studies*, vol. 37, pp. 386–402
- Anderson, Barbara, Brian Silver 1986. Infant mortality in the Soviet Union: Regional differences and measurement issues. — *Population and Development Review*, vol. 12, No. 4, pp. 705–738
- Anderson, Barbara, Brian Silver 1989. The changing shape of Soviet mortality, 1958–1985: An evaluation of old and new evidence. — *Population Studies*, vol. 43, pp. 243–265
- Anderson, Barbara, Brian Silver 1990. Mortality trends in working ages. Part I–II. — *Paper on International Symposium on Demographic Processes in the USSR in the context of the European Experience*. Tbilisi
- Andrejev, Kardaš, Šaburov, Pavlov 1975 = Андреев, Евгений, Кардаш, А., Шабуров, Константин, Павлов, А. Алгоритм расчета показателей таблиц смертности и средней продолжительности жизни. — *Вестник статистики*, nr. 3, с. 28–35
- Besser, Ballod 1897 = Бессер, Л., Баллод, Карл. Смертность, возрастной состав и долговечность православного населения обоего пола в России за 1851–1890 годы. — *Записки Академии Наук*, т. 1, nr. 5. Санкт-Петербург
- Bourgeois-Pichat, Jean 1984. Mortality trends in the industrialized countries. — *Mortality and Health Policy*. New York: United Nations, pp. 196–217
- Demografitšeskii... 1985 = Демографический энциклопедический словарь. Москва

- I togi...* 1964 = Итоги всесоюзной переписи населения СССР 1959 года. Сводный том. Москва
- Katus, Kalev 1989. *Demographic Development in Estonia through Centuries.* (Eesti Kõrgkoolidevaheline Demouuringute Keskus. Rahvastiku-uuringud. Series B, No. 9.) Tallinn
- Katus, Kalev 1990. Fertility transition in the Baltic States. — *Paper on International Symposium on Demographic Processes in the USSR in the Context of the European Experience.* Tbilisi
- Kruminsh, Juris 1990. The changing mortality patterns in Latvia, Lithuania and Estonia — experience of last three decennials. — *Paper on International Symposium on Demographic Processes in the USSR in the Context of the European Experience.* Tbilisi
- Kruminš 1990 = Круминьш, Юрис. Становление современного типа смертности населения Латвии. — *Известия АН Латвии*, нр. 8, с. 75–84. Рига
- Kurs... 1985 = Курс демографии. Москва
- Mortrak 1986. — *The United Nations Software Package for Mortality Measurement.* New York
- Mortrak-Lite 1988. — *Population Studies*, No. 10. New York: United Nations
- Olshansky, Jay, Brian Ault 1986. The fourth stage of the epidemiologic transition: The age of delayed degenerative diseases. — *The Milbank Quarterly*, vol. 64, No. 3, pp. 355–391
- Osnovõ... 1989 = Основы демографии. Москва
- Palli 1980 = Палли, Хелдур. *Естественное движение сельского населения Эстонии 1650–1799.* 1–3 том. Таллин
- Palli, Heldur 1988. *Otepää rahvastik aastail 1716–1799.* Tallinn
- Ptuhha 1960 = Птуха, Михаил. *Очерки статистики населения.* Москва
- Rahvastik ja tervishoid Eestis. 1930. — *Eesti demograafia.* Vihk IV. Tallinn
- Rahvastikuprobleeme Eestis. 1937. — *1. III 1934 rahvaloenduse andmed.* Vihk IV. Tallinn
- Reiman, Hugo 1936. Eesti suremustabelid. — *Eesti Statistika*, nr 170, lk 1–6
- Sündivus, suremus, abielluvus ja rahvaliikumine 1921–23. 1925. — *Eesti demograafia.* Vihk II. Tallinn
- Tablitsõ... 1989 = Таблицы смертности и ожидаемой продолжительности жизни населения. Москва
1922. aasta üdrahvalugemise andmed. 1924. Vihk I–II. Tallinn
- Unabridged Model Life Tables Corresponding to the New United Nations New Life Tables for Developing Countries. 1982. New York: United Nations
- Valkonen, Tapani 1988. The future of mortality in industrialized countries. — *Future Changes in Population Age Structures.* IIASA Conference Papers. Laxenburg

Agaate Veeber. INGEL
(Akvatinta) 1961

TEHNIKA JA KULTUUR

Paul Kogerman

Kõrgeauline Härra Riigivanem, väga lugupeetud Kaitsevägede Ülemjuhataja, härrad ministrid, lugupeetud kolleegid, minu daamid ja härrad! Vist ei oleks üleliigne tänase päeva puhul lühidaltki riivata küsimust, kas tehnikal on üldse kultuurilist väärtust, ja kui on, milline see siis on ja milline on tema metafüüsiline tähendus? Kui ajalooliselt seda küsimust vaadelda, siis leiame, et 19. sajandi alguni peaaegu mitte midagi lohutavat meile kirjandusest vastu ei paista. Tehnika — selle all mõisteti peamiselt masintehnikat, aparatuuriosa, ja seda peeti sellaseks, millest ei ole vahest sobiv rääkidagi. Seda peeti sellaseks, mis asub väljaspool kultuuri, või kui teda käsitledi, siis kui allpool kultuuri seisvat. Ma võin siin tsiteerida ainult ühe Kreeka mõttetarga sõnu, kes ütles meistrite ja tööliste kohta: hoidke neist eemale, sest nad levitavad paha lõhna. Kui väga auline härra piiskop Rahamägi siin tsiteeris juba täna Osvald Spengleri sõnu, siis tahaksin tähendada, et oma viimastes töodes ta on väga suurt tähelepanu osutanud just tehnikale, ja tema sõnad eksperimentaalteaduse esindajale on seda enam kaalukad, et nad tulevad filosoofide perest. Ta ütleb, et Rousseau ajastul filosoofid vaatlesid tehnilisest arengust üle, ja juhul, kui nad seda mainisidki, siis

Tallinna Tehnikainstituudi rektori prof. P. Kogerman'i kõne Tehnikainstituudi avaaktusel 15. sept. 1936. — *Eesti Kool*, nr 7, 1936, lk 337–343.

Tekstis on parandatud 4 ilmset trükiviga. *Toim.*

enamvähem alaväärtusliku nähtena. Kuid ta ütleb, et see kestis vaid niikaua, kui tehnika saavutused hakkasid iseeneste eest kõnelema, kui tehnilist arenguprotsessi ei suudetud enam ignoreerida, ja ta jõuab otsusele, et see, mida tavaliselt nimetatakse tehnikaks, on ainult teatava protsessi tulemus, mitte sisu. Ja viga, mida tänapäeval sageli tehakse tehnika hinnangus, on see, et lähtutakse vormist, kõrvale jättes sisu, mitte tema tarberiistade lähtekohast ei saa me tehnikat hinnata, vaid nende protsesside lähtekohast, milleks need tarberiistad on leiutatud ja määratud. Sellest seisukohast küsimusele lähenedes näeme, et tehnika on kogu meie elu taktika inimvõitluses loodusejõududega ja teda ümbritsevate vaenuliste teguritega. Oma loova mõistuse abil on ta sunnitud oma võrdlemisi nõrka organismi kaitsma mehaaniliste vahenditega, relvadega, mis tsivilisatsiooni arenguga on tublisti differentseerunud ja keerukaks muutunud. Nii sageli tänapäev ei tunne me ära, milleks üks või teine mehhanism on määratud, mis on see salajane idee, mille jaoks ta on loodud, mis on ta otstarve. Ja et väärikat hinnangut tehnikale saada, peame lähtuma ta sisemusest, sellest loovast jõust, mis on pandud aparaatidesse ja mehhanismidesse.

Kui me tänapäev võime juba päris julgesti kõnelda, et teaduslik looming on samaväärne inimvaimu väljendus kui kunstiline looming, üks viis end väljendada, siis peame ka lisama, et puht-teaduse kõrval samasugust käsitlust ja kohtlemist nõuab ka rakendusteadus. Kujutav kunstnik kõneleb värvides, vormides, helilooja helides ja õpetlane oma loomingus mõistetega. See on raskemaid loomingu vorme, seda loomingut psühholoogiliselt võime võrrelda ainult loominguga helikunsti alal ja me teame, et need on raskesti tajutavad, ja selle tõttu on ka tavaliselt levinud nähe, et isikud, kes ei ole suutelised

sisusse tungima, püüavad ainult tagajärgede järgi, välisvormide järgi hinnata tehnika asendit ja ta väärtust kultuurilises elus.

Kes meist ei ole võlu tunnud muinasjuttude lugemisel, kes meist ei ole lugenud idamaa muinasjutte — “Tuhat ja üht ööd”? Seal näeme, kuidas primitiivse inimese vaim unistab teatavaist asjust, unistab vaibast, millel istudes võib õhku tõusta, kiiresti lennata ühest kohast teise, läbida ruumi. Seal näeme unistust sellest, kuidas inimene ainsa oma mõttega, oma sõnadega võib avada koopa ukse. Lähme kaugemale põhjamaa rahvaste, Skandinaavia rahvaste juurde. Me teame, et inimese vaim seal unistab oma saagades laevast, mida pole vaja roolida, vaid mis kuulab ainult oma kapteni mõtet. Me oleme sellest võlutud. Need on tõesti igavesed kunstiteosed. Aga vaadake natuke ringi, mis toimub tänapäev. Meil ei ole küll vaipa, mis õhku tõuseb, aga me võime vaiba lennukisse laotada ja tõusemegi õhku. See printsip, mida taheti tabada, ruumi läbimine kiiresti, see on teostatud. Ja päris teatritrikina kõlab lugu, mis räägitakse Ameerika kohta, et seal ühes linnas, kui ma ei eksi, Pittsburgh’is olevat üks võõrastemaja, mille uks avaneb tõesti siis, kui ta ees öeldakse neidsamu araabia sõnu “seesam, seesam, avane” teatava intonatsiooniga. Kuid me millegi pärast ei ole sellest nii hämmastunud, kui loeme neid araabia muinasjutte. 9 aastat tagasi, septembri kuus, lahkus võrdlemisi suur aurik Kaliforniast, et ületada Vaikset ookeani ja saabuda Austraaliasse. Ta ei saanud siiski oma otstarvet lõpuni täita, sest sadamasuus jooksis ta karile. Selle laeva nimi oli “Pulpit Point”. Kuid huvitav on selle laeva lugu seetõttu, et tal ei viibinud ühtegi meest, tema rooliratas oli ämblikuvõrguga kaetud, kui ta pärast rannast kätte saadi. Teda oli juhtinud eemalt inimvaimu kaudu vastav energia. Kas ei ole siin meil täide läinud Skandinaavia

esivanemate, ürginimeste unistus, võib-olla ka meie esivanemate unistus, laevast, mida ei ole vaja käega tüürida, vaid mis kuulab inimmotet, ta kapteni motet. Nii näeme, et tehnika on palju saavutanud. Ja see sisemine loomingu protsess on samaväärne, olgu ta kirjanduses, olgu ta kujutavas kunstis, olgu ta helikunstis. Kuid see tehnilise arengu protsess on kuhjunud ajalisel ainult viimastele sajanditele, õigem viimastele aastakümnetele ja on toonud endaga kaasa suure muudatuse kogu ühiskonna struktuuris, et võime teatava piirini ütelda, et need väljakutsutud mehaanilised ja teised energiavormid hakkavad inimest juba nende aparaatide ja vahendite orjaks tegema.

Kui lubate tuua ühe näite, mis illustreeriks taset ühiskonnas kuni 19. aastasajani ja tänapäeval, siis oleks see kalorites, täpsetes mõõtühikutes umbes järgmine: kuni 19. sajandi alguseni oli tähtsaimaks jõuks tööstuses ja majanduses inimjõud. Kui seda ümarguselt arvutada mehaanilise töö ühikuks, siis teame, et see võrdub ainult 0,1 hobujõule. Ja töö hulk, mis siis tuli tollaegses ühiskonnas iga isiku kohta päevas, oli ümarguselt 2000 kilogramm-kalorit. See kestis aastatuhandeid, nii kaua kui mäletame inimkonna ajaloost. Tänapäev, et lühidalt seda võrdlust lõpetada, on keskmine energiahulk, mis tuleb iga isiku kohta kogu maailmas, 22.000 kg/kal. isiku kohta, seega üksteist korda rohkem. Ja suurtes tööstusmaades, nagu Ameerika Ühendriigid, on seda 150.000 kg/kal. See viib meid hoopis teissuguse olukorrani meie ühiskonnas, hoopis kõrgemale energeetilisele tasemele ja see seob meid ka selle tsivilisatsiooniga. Võib-olla on see ajutiselt tekitanud ummiku, võib-olla on ajutiselt tõsi, et masin on tööstusest välja lülitanud inimjõu, kuid peab ütleva, leiutaja vaimse protsessi seisukohalt on see ajutine nähtus. Mitte selleks ei ole nad leiutanud aparaate ja üldse mehaanilisi vahendeid, et välja lülitada inim-

tööjõudu, vaid selleks, et seda jõudu täiendada. Ja kui võtame selle energiahulga, mis inimkond tänapäev omab kõige nende vahendite näol, siis et mitte koormata teid miljoniliste ja veel kohutavamate arvudega, kui väljendaksin seda energia hulka harilikkudes mõõt-ühikutes, toon lihtsama näite ja ütlen, et iga tööline nüüdisaegses tsiviliseeritud riigis töötab 50 orjaga, s.o. mehaanilise abijõuga. Ja kui me nüüd tahaksime ütelda, et inimene on masina võistleja, siis teeksime suure vea. Inimene ei suuda enam olla masina võistleja, vaid ta on masina juhtija. Ainult me peame teadma, milleks me seda mehaanilist jõudu kasutame, ja siin põrkame kokku huvitava küsimusega: nimelt tehnilise loomingu protsessi ja meie ühiskonna kultuuri vahekorra küsimusega. See on konflikt, millele osutas esmakordselt Ameerika inseneride grupp, mis tuntud on tehnokraatide nime all. Selle põhialuseks on see, et energiat me mõõdame teatavate kindlate ühikutega, mis igas riigis igal pool meie planeedil on sama, olgu nad kalorid, olgu nad kilovatid jne. Me võime täpselt mõõta teatava töö hulka, ja kui inimene masinaga töötab, siis teab ta ka, kui palju ta antud energiat on suutnud päeva jooksul toota, aga tasu selle eest saab ta hoopis teises mõõtühiku süsteemis: ta saab seda tavaliselt vääringu, rahaühiku näol. Kuid me teame, et rahaühik on väga relatiivne mõiste, ja seepärast ei tundu vist üleliigsena siin meelde tuletada, kuidas majanduskriisi kõige madalamal seisul Ameerika Ühendriikides üks grupp Ühendriikide pankureid või nendega lähedalt seotud isikuid lasi liikvele kummilehele trükitud järeletehtud dollareid. Vaadake, nii pikaks kui ma venitan, nii suur on ta väärtus. Ja sellest ongi tekkinud konflikt: ühelt poolt tööühikute vahel, mida annab meie tööline masinate abil, ja teiselt poolt see tasu, mida ta saab hoopis teistes ühikutes. Murrang, mis tehniline areng meie ühiskonnas on esile toonud, on sedavõrd suur, et

me võib-olla, veel tänapäev ei suuda seda täies ulatuses hinnata. Võin ainult ühte ütelda, et kõik need majandusõpetused, mis põlvnevad 18-ndast ja 19-ndast sajandist ja milledest mõned meie ja meie naabrite juures on väga populaarsed, on tehnika arenguga kõik kolikambriksse heidetud kui ajale mitte vastavad. Need ideaalid, millede eest tööliskond veel enne maailmasõda võitles, nagu 8-tunniline tööpäev, on juba tööjuhtide poolt vabatahtlikult täidetud ja isegi kaugemale mindud.

Võib-olla paljudele teist on tuntud ühe Ameerika komisjoni väga põhjalikud uurimused majandusliku kriisi kohta, nimelt masinajõu ja tööpuuduse suhtes. Selle komisjoni esimeheks oli W. C. Teagle, tuntumaid tööstureid Ameerika Ühendriigis, kes hiljem püstitas nn. Teagle'i valemi: $nrhm = p [(m)$ on eri-koeffitsient, mis varieerub erinevates ettevõtetes], mis väljendab vahekorra produktsiooni (p), tööliste hulga (n), ettevõtte suhtelise kapatsiteedi (r) ja töötundide (h) vahel. Kõik kolm tegurit ühelt poolt moodustavad ühe korrutise. Ja me teame, et iga kordaja muutumisel muutuks ka korrutis — produktsioon. Ja et nüüd siin tasakaalu leida töötundide ja töökvantumi vahel, mis sõltub töö efektiivsusest, kasutegurist, mida võimaldab meie teatav masin, oleme paratamatult sunnitud töötunde redutseerima.

See on nähtus, mis tehnilise arenguga iseendast kaaskäib ja mille konsekvantse ei juleta veel tänapäev tunnustada. Seetõttu võib liialdamata ütelda, et meie ühiskond oma sotsiaalse korraldusega ühelt poolt ja tehniline areng oma täpsete mõõtühikutega teiselt poolt, ei ole veel leidnud ülekandekoeffitsienti, ei ole leidnud veel ühist keelt. Ja siin seisab just tehnilisel personaalil ees väga suur ülesanne kaasa aidata, et kooskõla leida meie moodse tehnilise arengu vahel ja meie teiste ühiskonna vormide vahel, et see konflikt mitte ei kujuneks ebasoovitavaks klassivõitluseks, tööpuuduseks jne. Siin seisame

suure probleemi ees, mis ootab lahendust. Kui nüüd küsime, kas on nii kerge sellest konfliktist üle saada lihtsalt sellega, et me ütleme ainult: hävitame masinad, siis tuleb vastata, et sugugi mitte. Ma tuletaksin veel meelde seda energeetiliste tasemetega vahet inimjõuga töötavates, peamiselt põllukultuuriga maades ja moodsetes tehnilistes riikides. Me näeme, et see vahe on kolossaalne. Et jällegi võrdlust tuua, ütleme, et varem ajal liikumine kultuurriikides toimus killavooride, hobuste abil, tänapäev aga ekspresside ja lennukite abil. Ja me teame, et selle killavoori juhil on palju kergem ülesanne kui kiirrongi juhil. Kui killavoor kraavi läheb, ei juhtu peaaegu midagi. Tavaliselt on see mõne kodara või telje küsimus, mida lihtne parandada, inimõnnetusi vaevalt juhtub. Teisest küljest teame aga kui 100-kilomeetrilise kiirusega liikuv rong kraavi jookseb, siis tagajärjed on teistsugused. Ja selles väljendub ka kontrast endiste aegade ja käesoleva moderniseeritud ajastuga. Me ei või nii lihtsalt rongi, meie tehnilist masinat, lasta kraavi minna, sest me teame, sellega käiks paljude inimeste häving kaasas. Üks inglane on püüdnud täpselt kalkuleerida, palju võtaks aega suurlinnade hävimine siis, kui kõik masinad hävitataks, ja jõuab otsusele, et maksimum 6 kuud; siis oleksid suurlinnad hävinud. Järelikult sellest seisukohast lähtudes peame ütleva, et oleme oma kultuuriliste saavutuste orjad: me ei saa neist nii kergesti lahti. Me oleme kogu oma ühiskonna kultuurilised hüved sidunud tehnika saavutustega, me oleme kuhjanud miljoneid ja miljoneid inimesi suurlinnadesse ja sidunud neid liiklemise mehaaniliste vahenditega. Kui nüüd tahame hävitada need vahendid, siis sellega vajub kokku kogu see struktuur, kogu meie tehniline tsivilisatsioon. Järelikult mitte tagasi minna tehnilise arenemise teel, vaid ainult edasi. Peab leidma vahet selleks, et tehnilist arengut kohandada meie ühiskonnaga. Me teame,

kui väga raskesti arenevad ühiskondlikud mõisted, ja, võib ütelda, ka ühiskondlikud korraldused seaduste näol. Tavaliselt jäävad need ikka ühe teatava faasi võrra arenguastmes maha ja nende ümber keerleva tehnika arengu seisukohalt peame püüdma selle poole, et sünkroniseerida seda liikumist, et mitte hõõrumist ei tekiks nende kahe hammasratta vahel, mida ühelt poolt nimetame tehniliseks arenguks ja teiselt poolt ühiskonnaeluks.

Tänapäeva inseneril on, nagu näete, suured ülesanded. Mitte ainult, et ta tunneks oma kitsast ala, oma aparaatide juhtimist, vaid ta peab ka teadlik olema sellest, milliseid tagajärgi tingib ta aparaatide rakendamine meie tsivilisatsioonile. Möödunud sajandil ja veel varem, oli juba suureks käitiseks niisugune, kus oli mõnisada töolist. Tänapäev ei ole mitte harulduseks need käitised, kus on 10.000 kuni 25.000 töolist. Seega insener on sunnitud tegelema uute probleemidega. Ta ei saa enam olla seotud üksnes oma matemaatiliste kalkulasioonidega, oma mehaaniliste aparatuuridega, mehaaniliste oskuste ja teadmistega, vaid temale tuleb uus element juurde, see on inimelement meie tööstuses, mida ei saa lahendada nii kergesti puht-matemaatiliste vahendite abil, vaid mis nõuab suurt inimeste ja elu tundmist. Ja siit järgneb siis meie asutuse seisukohalt väga raske ülesanne: valmistada ette inimesi, kes oleksid kindlad oma põhiteadmistes, kes omaksid küllaldast oskust aparatuuride, tööstuse seadeldiste ja menetluste kontrollimiseks, kuid kes seejuures ka oleksid küllalt teadlikud, küllalt ette valmistatud, omades kõrget intelligentsi, et ka inimmasinat juhtida. Ja see on õigupoolest tänapäeva inseneri raskeim probleem.

Arvestades kõike seda tekibki nüüd küsimus, millises miljöös on kõige soodsam ette valmistada tulevasti tööstuste juhte, kas ülikoolide teaduskondades, tähendab neis, mis peamiselt oma ilmet on humanitaarili-

koolid, või jälle eriti selleks määratud kõrgemates tehnikalistes õppeasutustes. Pean otsekohe tähendama, et siin arvamised lähevad lahku mitte ainult meil, vaid kogu kultuurmaailmas, ja lähevad lahku seetõttu, et tuleb vahet teha kahe inимтүүbi vahel. Üks tüüp — filosoofiline — on peamiselt mõtleja, mõtiskelija, ma võiksin teda nimetada sõna parimas mõttes “eluvõõraks inimeseks”, kes sageli ei võta elu nii, nagu see on, vaid nagu ta tahaks teda näha. Teine on teoinimene, kes võtab asju ja elunähtusi nii, nagu nad talle esinevad. Nende mõttekäik on erinev, nende suhtumine teatavate probleemide lahendamisele on teissugune, ja seepärast, kui me kogu maailmast tooksime kokku meie tänapäeva parimad pead ja neile selle küsimuse annaksime lahendada, siis leiame, et siin kohe moodustub kaks laagrit: ühelt poolt mõtleja, õigemini mõtiskelija, filosoofiliste kalduvustega inimesed, teiselt poolt teoinimesed. Ei saa ütelda, et ühte neist võiks kõrgemale seada või et nende kultuuriline tase oleks erinev. Ma võin siin ka tähendada, et kultuuriliselt ja oma hariduselt väga kõrgel tasemel on näiteks meie vaimulikud, kes ka kuuluvad teoinimeste hulka, sest neil samuti kui inseneridel tuleb juhtida inimmasse, tuleb tegelda eluga nii nagu nad seda näevad, nii nagu see neile esineb. Mitte ettevalmistus igakord ei määra, kas inimene on teoinimene või abstraktne mõtiskelija, vaid ta meelelaad, ta mentaliteet, ja seetõttu, kui meil tsiteeritakse ühe või teise tänapäeva kuulsa õpetlase arvamist tehnilise hariduse korraldamise kohta, siis peame, kui me tahame tõsiselt teaduslikust seisukohast läheneda küsimusele, otsekohe küsima, kas on temal küllaldast kogemust just sel alal, sest kõigile on vist teada see kollektiivse psühholoogia huvitavamaist tõsiasjust, mida väljendab inglise psühholoog Baldwin järgmises näites. Kui soovides mingi praktilise elu küsimuse lahendamist, mis võib olla väga tähtis küsimus,

anname selle näiteks komisjoni kätte, kes koosneks 10-st meieaja tähtsaimast õpetlasest, kelledest igauks on spets oma erialal, ja küsime, milline on otsus selle küsimuse kohta, siis kollektiivse psühholoogia kogemus näitab, et see otsus ei ole mitte palju erinev ega kõrgem hariliku intelligent-inimese otsusest, sest eriteadmised, mille poolest üksikud õpetlased niiteldada "tipud" on, neutraliseerivad üksteist. See ühine pind, mis neil järele jääb, on vahest keskkooli tase, paljudel juhtumel algkooli tase, ja kui siin lubatakse sellasest seisukohast tsiteerida paar ütlust, siis oleks need järgmised. Esiteks inimene, kes Inglismaal on tehnilise arengu kaasa elanud, insectoride ettevalmistuse küsimust ise aidanud lahendada, nimelt sir John Ferguson, ütleb vabas tõlkes umbes järgmist: "Kui võtate inimese, kes on saanud ainult ülikooli ettevalmistuse, ühelt poolt ja teiselt poolt inimese, kes on elust võrsunud ja siis omandanud vastava hariduse ja kellel juba need teravad nukid on maha hõõrutud, siis näeme, et see viimane on elus palju paremas olukorras". Teine, tema kaasmaalane C. F. G. Masterman, kes samuti on tehniliste küsimustega väga palju tegelenud, ütleb, et Oxfordi ja Cambridge üliõpilaste mentaliteet ja ellusuhtumine teeb neile raskeks kohanemise tööstuses. Ja kui ma tohiksin veel ühe kolmanda tsitaadi siia juurde lisada L. Urwick'i poolt, kes on Genfis rahvusvahelise käitisjuhtide instituudi direktor, siis kõlab see järgmiselt: "Raskeimaid ja suurimaid takistusi meil tulevaste tööstuse ja kaubanduse juhtide ettevalmistamisel on see, et veel tänapäev kunstlikult püsib vahetegemine "teooria" ja "praktika" vahel". Võin siin kohal ka oma kogemuste põhjal kinnitada, et loomingu seisukohalt ei ole vahet puhta ja rakendusteadmise vahel. Ameeriklased on läinud veel ühe sammu kaugemale ja ütlevad, et me tunneme ainult kasulikku ja kasutatut teadust. Milline on kasutu teadus? Ja toovad selle ühe näite, mille ma

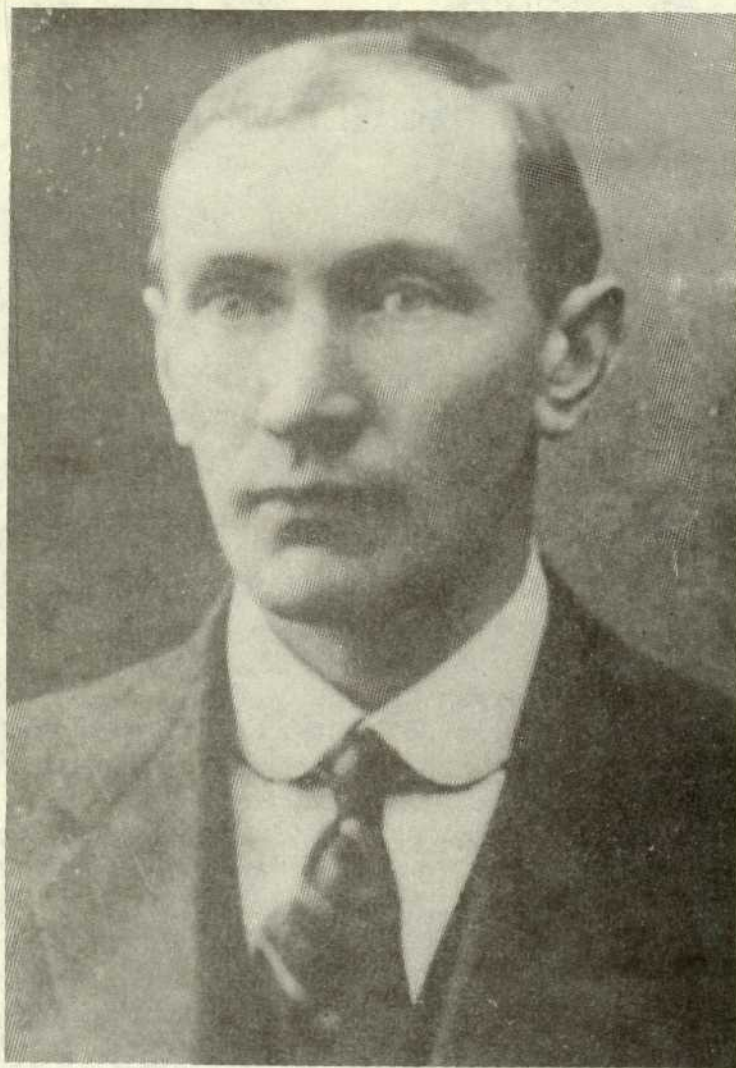
vabalt asendan näitega sellelt distsipliini alal, mis minu alaks on Tehnikainstituudis, nimelt orgaanilise keemia alalt. Teame, et süsiniku ja vesiniku ühendeid on väga palju. Mida suuremaks molekulis kasvab süsiniku ja vesiniku aatomite arv, seda suuremaks kasvab ka isomeeride arv, s.o. üksikute ühendite arv, mis omavad täpselt sama arvu aatomeid molekulis. Seda on lihtne arvutada. Toon ühe näite: kui meil on 13 süsiniku aatomit molekulis ja 28 vesiniku aatomit, siis samale valemile vastab täpselt 802 ühendit. Kui me aga nõndanimetatud homoloogilises reas kaugemale lähme, siis jõuame varsti, võib ütelda, kosmiliste arvude juurde ja Ameerika õpetlased kui teoinimesed ütlevad, et täiesti mõttetu on neid miljoneid ja miljoneid ühendeid valmistada, mis meile teoreetiliselt võib-olla mingit erilist uudust ei too, vaid parem on seda piiratud osa vaimset energiat, mida iga õpetlane omab, kasutada ära nende probleemide lahendamiseks, mis on hädavajalikud, ja mis teaduste seisukohalt on niisama tähtsad, kuid mida võime rakendada, kahjuks aga kunagi me ei tea ütelda, millal me üht leidust saame rakendada.

Lubatagu mul veel ühte näidet tuua kuulsa inglise õpetlase Faraday elust. Üle 100 aasta tagasi Royal Institution'is ühel loengul demonstreeris ta väga tagasihoidlikku katset, näidates, et kui võtame ühe traadispiraali ja sellele magneti lähendame, siis spiraalis tekib väga nõrk, nõndanimetatud, induktsiooni vool. Sel ajal oli kombeks, et professorite ja üliõpilaste kõrval ka agarasti loenguist osa võtsid seltskonna daamid ja üks nendest, kellele see lihtne katse üsna kahtlane näis olevat, astus pärast loengut Faraday juurde ja ütles: "Kuulge, professor Faraday, kuigi see katse teil, loodame, õnnestub, aga mis kasu teil sellest on?" Faraday vastanud sellele daamile ka küsimusega: "Madam, kas te võite mulle ütelda, mis kasu on teil vastsest, nimelt vastsündinud lapsest?"

Ja mõni aeg hiljem olnud tal kõnelus suure riigimehe Gladstone'iga, kes küsinud: "Hea küll, te seletate oma leidustest siin, aga mis kasu neist on?" Selle peale Faraday ütelnud: "Aga, härra minister, mul on kindel veendumus, et juba mõne kuu pärast sellest leiutisest laekub tulusid riigikassasse." Nii et kunagi ei tea ütelda, millal üks leiutis, mis ainult inimvaimu sisemisest impulsist on tekkinud, leiab rakenduse, sest loomingu protsess mõlemil juhul on üks ja sama, ja võib ütelda, et rakendus-ala seab ainult raskemaid tingimusi sellele, kes leiutise tulemusi peab elus täpselt teostama ja rakendama.

Kõiki neid seisukohti arvesse võttes võiksime ütelda, et kui kõrgem õppeasutus on paigutatud sellasesse miljöösse, kus tal võimalus on alati kontakti jääda tegeliku eluga ja tööstusega, on kõik eeldused ta arenguks olemas. Sest iga õppeasutus ise peab juba selle eest hoolitsema, et õpetus temas oleks aja kõrgusel teoreetiliste distsipliinide näol. Suuremaks traagikaks, mida iga noor insener ellu minnes leiab, on see, et ta astub nagu uude maailma ja et ei ole silda, mis tehnilise ülikooli ja humanitaarülikooli ühendaks tööstusega, ühendaks eluga. Ja meie õppeasutuse üheks tähtsaimaks ülesandeks ongi näidata seda ülekandetegurit noortele, elluminejale inseneridele, et nad mitte üllatatud ei oleks, astudes meie Instituudi laboratooriumidest vabriku laboratooriumidesse, tehastesse, seal kontrollides samu protsesse.

Kui meie Tallinna Tehnikainstituut suudab kaasa mõjuda meie kodumaa energeetilise taseme tõstmiseks, kui ta suudab anda noortele seda ülekandetegurit, et nad kohe oskaksid kohaneda tööstuses ja kujuneksid väärtuslikeks tööstuse juhtideks, samal ajal aga ka tublideks ja ausateks kodanikkudeks, siis on ta olemasolu õigustatud.

J. K. Rogers

PAUL KOGERMAN

Tullio Ilomets

Paul Nikolai Kogermani elutee algas jõulukuu viiendal päeval 1891. aastal Tallinnas meremehe perekonnas. Seal möödusid algkooliaastad ning 1913. a lõpetas ta eksternina Tallinna Aleksandri gümnaasiumi. Samal sügisel siirdus noormees Tartusse, et asuda Jurjevi Keiserlikus Ülikoolis keemiat õppima. Sellest aastast peale kuni 1936. a lõpuni jäi ta seotuks Tartu Ülikooliga. Õpingud lõppesid edukalt 1931. a kevadel diplomiga *действительный студент*. Hoolimata sellest, et ta töötas ka õpetajana, alustas Paul Kogerman iseseisvat uurimistööd juba ülikooliõpingute ajal: 1917. a kevadel hakkas professor Aleksander Bogojavlenski juhendamisel uurima Eesti tähtsaima maavara — põlevkivi keemilist koostist (Kogerman 1950: 3). See uurimissuund — põlevkivikeemia arendamine — jäi tal domineerima elu lõpuni.

Juba 1918. a ilmunud brošüüris *Puu destilleerimine kuivalt* kirjutas Paul Kogerman:

“Viimasel ajal on sagedasti kirjutud ja kõneldud maanduslise jõukuse tähtsusest rahva elus. [...] Kuid tööstuse arenemise kohta on palju suurem tähtsus looduslike kude varanduste rohkusel ja kättesaadavusel.

Eesti pole toorainete poolest rikas, aga ka neistki vähestest toorainetest, mis meil leiduvad, on osa alles põhjalikumalt läbi uurimata ja ootab kasutamist. Nimetame siin põlevat kildkivi “kukersiiti”, millel võiks

olla tööstuses, vähemalt ajutiselt, suur tähtsus. Turbarabade poolest on meie kodumaa rikas, selle juures viibib turbatööstus siiski veel lapsekingades." (Kogerman 1918: 3.)

Teine, puht orgaanilise keemia suund, millele ta jääb truuks surmani, on dieensüivesinike sünteesi ning polümeerisatsiooni ja struktuuri uurimine. Ka professor Kondakovi laboris tegeles ta küllastamata ühendite polümeerisatsiooniga (Kogerman 1950: 3). Oli ju Farmaatsia Instituudi direktor Ivan Kondakov see, kel õnnestus esimesena maailmas saada 1900. a siin Tartus 2,3-dimetüülbutadieenist täissünteetilist kautšukit.

Vabadussõda oli käimas, kui noor Eesti Vabariik alustas 1919. a rahvusliku Tartu Ülikooli loomist vana, rahvusvahelise kuulsusega ja suurte teadustraditsioonidega Jurjevi (Dorpati) Keiserliku Ülikooli alusel. Enamik ülikooli varasid oli viidud Venemaale ja õppejõud olid kaasa läinud. Et eestlastest õppejõude oli vähe, saadeti andekamaid noori välismaale end professorikutseks ette valmistama. Niisuguste stipendiaatide hulka kuulus ka Paul Kogerman, kes 25. mail 1919. a saabus meritsi Londonisse. Seal asus ta tööle Briti Teaduse ja Tehnika Kolledži (*The Imperial College of Science and Technology*) tehnoloogia osakonda professor William A. Bone'i laboratooriumis. Põhiliseks uurimisobjektiks sai Eesti põlevkivi, väitekirja teema oli "Thermocomposition of Estonian Oil-Shale". Töö laabus hästi ning 1922. a sai Paul Kogerman Londoni ülikoolilt magistri kraadi (*Master of Science*).

Sellest ajast algas Paul Kogermani laiaulatuslik ja sisutihe akadeemiline tegevus 1936. a keskpaigani Tartus¹, seejärel Tallinnas kuni surmani 27. juulil 1951. a,

¹Tartu ülikooli ajutine nõukogu määras Paul Kogermani 11. oktoobril 1921. a orgaanilise keemia õppetooli dotsendi kohusetäitjaks

välja arvatud ligi nelja-aastane vaheaeg Siberi sunnitöölaagris².

Täiendades end korduvalt Euroopas ja Ameerika Ühendriikides maailmamainega teadlaste laboratooriumides, tutvudes paljude juhtivate ülikoolide ja tehniliste kõrgkoolide õppe- ja teaduskorraldusega ning uuemate suundade ja ideedega kõrgkooli pedagoogikas, olles isiklikult tuttav või kontaktis paljude silmapaistvate teadlastega, kujunes Paul Kogermanist Eesti üks arvestatavamaid, sügava kultuuri ja haruldase organiseerimisvõimega, laia tegevushaardega haridus- ja teadusjuhte. Tahke kütuse ja energeetika valdkonnas oli ta kahtlemata rahvusvaheliselt tunnustatud autoriteet, ka on tal töid orgaaniliste ühendite sünteesi alal, mis on saanud klassikaks.

ning 3. novembril 1922. a orgaanilise keemia dotsendiks. Erakorraliseks professoriks valiti ta 23. mail 1924. a ja korraliseks professoriks 9. detsembril 1925. a. Ta oli üldse Tartu ülikooli esimene orgaanilise keemia professor.

²Paul Kogerman küüditati 14. juunil 1941. a koos perekonnaga, kellest ta lahutati aga juba enne, kui nad äravedamiseks kohandatud loomavagunitesse paigutati. Paul Kogerman viidi koos paljude teistega Sverdlovski oblasti Turinski linna lähedal asuvasse vangide jaotuspunkti, mis allus Ida-Uurali vangilaagrite keskusele Tovdas. Sealt saadeti ta Sarõgino laagrisse. Keemiateadmised olid ka sunnitöölaagris Kogermanile kasuks. Nimelt tehti talle ülesandeks organiseerida puu kuivdestillatsiooniseade, mille abil oleks võimalik saada tõrva, tärpentiini jm. Mõnda aega oligi ta "tõrvakeetja". Hiljem, kui tervis halvenes, jäeti ta tubasematele töödele, sest ränka metsatööd poleks temasugune viiekümneaastane mees välja kannatanud. Ta määrati baraki päevnikuks, kes pidi hoolitsema päevakorra täitmise eest kellaaegade järgi. Paul Kogermani ülesandeks oli ka saagide teritamine, millega ta saavutas vangide hulgas üldise tunnustuse. Ühel õhtul 1945. a teatas Kogerman töölt naasnud kaasvangidele, et ta viiakse ära, mis polnud tol ajal sugugi hea märk. Tegelikult viidi Paul Kogerman Tovdasse, kus ta vabastati ja kuhu talle oli järele tulnud Arnold Veimeri noorem vend Bernhard, et Kogerman vabakslaskmise järel Eestisse tagasi tuua. Nähtavasti ei tulnud siin temata toime. (*Andmed Kogermani elust sunnitöölaagris pärinevad tema kaasvangi Robert Tasso esinemisest Kogermanile pühendatud teaduspäeval 19. novembril 1991. a Tartus.*)

Saanud Inglismaal vajaliku ettevalmistuse õlikivi-de uurimise metoodika ja analüüside alal, asus Kogerman Tartus organiseerima intensiivset uurimistööd. Juba 1924. a ilmub ülevaade Eesti põlevkivi senisest uurimisest Tartu ülikoolis. Töö sissejuhatuses põhjendab ta selliste uurimuste vajadust ning kirjeldab seda, mis teda ajendas niisuguseid töid ette võtma:

“Vaevalt leidub mõnd muud tööstuseala, mis nii lähedalt t e a d u s l i k u u u r i n g u g a seotud oleks kui keemiatööstus. Ent põlevkivi-tööstus moodustab ühe osa keemiatööstusest. Tööstuslikud protsessid toevad laboratoorseile, eksperimentaalseile andmeile, ja kui need puuduvad, siis ei saa ka tööstus korralikult areneda. Eriti on see maksev tõusva, tärkava põlevkivitööstuse suhtes. Siin on vaja tehniku-inseneri ja teadlase-keemiku koostöötamist. Olles veendunud teadusliku uurimise tähtsusest, otsustas autor muu teadusliku töö kõrval ka põlevkivi keemilisele uurimisele oma tähelepanu pühendada.

Tartu ülikooli laboratooriumides on põlevkivi juba seitsme-kaheksakümne aasta eest uuritud. Olgu nimetatud siin P e t z h o l d t'i (1850. a.) ja S c h a m a r i n'i (1870. a.) tööd. Neis uurimistöis oli tähelepanu rohkem koondunud mineraal- ja elementaaranalüüside kui aine orgaanilise loomuse uurimisele. Üle neljakümne aasta möödus, kuni ilmasõda põlevkivi uurimise uuesti päevakorraks kiskus. Tolleaegne ülikooli orgaanilise keemia laborat. juhataja prof. A. B o g o j a w l e n s k i asus põlevkivi destillatsiooni juurde, kuid ei saavutanud mainitud alal silmapaistvaid tagajärgi, sest ülikooli evakueerimine (1918. a.) katkestas töö. Samal ajal isoleeris prof. J. N a r b u t t põlevkivi orgaanilise substantsi enam-vähem puhtal kujul vabana mineraal-osast.

Põlevkivi üksikasjalik keemiline uurimine kuulub

Paul Kogerman

aga kõige uuemasse, Eesti ülikooli ajajärku.” (Kogerman 1924: 334.)

Artiklis “Eesti põlevkivi”, mis ilmus 24 aastat hiljem, kirjutab Kogerman:

“Seega osutub meie põlevkivi keemiatööstusele avaramaks baasiks kui kivisüsi ja maaõli eraldi võetuna. [...] Põlevkivitööstuse arendamise seisukohalt omab suurt tähtsust u u r i m i s t ö ö, mis peab avastama uusi teid põlevkivi ümbertöötamisel, mis selgitaks põlevkiviõli üksikasjalise koostise, oli sobivaima rafineerimismeetodi ja kõrvalsaaduste kasutamise võimalusi, seega rajaks alused p ö l e v k i v i - k e e m i a t ö ö s t u s e l e.” (Kogerman 1946: 1178.)

Põlevkivi kui keemiatööstuse tooraine ning põlevkivi ratsionaalne ja kompleksne kasutamine — see on olnud Paul Kogermani juhtidee aastakümneid. Loomulikult ei lähe ta mööda energeetikast: “Moodsa majandusliku arengu tähtsaimaid aluseid on e n e r g e e t i k a: maa energeetiline varustamine on tema tehnilise ja majandusliku arenemisastme näitajaks.” (Kogerman 1946: 1173.)

Eesti põlevkivikeemia edendamiseks luuakse Paul Kogermani algatusel ja teiste Tartu ülikooli keemikute kaasaaitamisel 1925. a maailma üks esimesi õlikivide uurimise laboratooriume. Kogerman märgib oma aruandes: “Et põlevkivi tulundusliselt omab esikoha meie maapõue varade seas, osutasid ülikooli õppejõud juba Vabariigi algusest väärilist tähelepanu selle mineraali uurimisele. [...] Tekkis vajadus uurimistööd koordineerida, et vältida kordamist ja kulu. Seetõttu otsustasid orgaanilise keemia ja keemilise tehnoloogia õppetoolide esindajad prof. P. Kogermani algatusel, ellu kutsuda eri laboratoorium, kuhu oleks koondatud kõik uurimise tööks vajalikud aparaadid, ja milles töötaksid ettevalmistatud keemikud. Laboratooriumi tegevus ei piirdu

mitte ainult puht-teadusliku tegevusega vaid temas leivad lahendust ka keemilised küsimused, niipalju kui seda laboratooriumi vahendid võimaldavad. Laboratooriumis on teostatud ka tehnilisi analüüse tööstusettevõtetele. Töötajatele on tasumiseks saadud toetust majandusministeeriumilt ja Riigi Põlevikivitööstuselt. Laboratooriumi tegelikuks juhatajaks on algusest peale olnud prof. P. Kogerman." (EAA, f 2100, n 5, s 982, l 45–46.)

Hoolimata töötajate vähesusest arendab laboratoorium intensiivset uurimistööd. Siin pandi alus Eesti põlevkivikeemiale, lahendati palju sellesse valdkonda kuuluvaid teoreetilisi ja praktilisi probleeme, kujundati põlevkivikeemia olulised uurimissuunad. See oli pioneeritöö maailma ulatuses. Töö tulemusi avaldas Kogerman kokkuvõtlikes artiklites ajakirjanduses (ka välismaal), laboratooriumi enda bülletäänis ning Loodusuurijate Seltsi väljaannetes, mille aseesimees ta oli 1924.–1929. a ja esimees kuni 1936. a lõpuni.

1935. a ilmunud artiklis võtab Kogerman Õlikivide Uurimise Laboratooriumi kümneaastase töö tulemused lühidalt kokku:

"Et linnu-lennultki ülevaadet saada probleemide mitmekesisusest ja ulatusest, mainime allpool vaid laiemaulatuslikke, mille lahendamisel on töötatud või töötatakse praegu veel Õ. U. Laboratooriumis:

1. Põlevkivi ja ta õlide analüüsid, analüüsimismetodite täiendamise seisukohalt käsitletud.
2. Põlevkivi ja ta õlide hüdrogeenimine (hüdreerimine).
3. Õlide krakkimine.
4. Fenoolide eraldamine põlevkivist ja nende identifitseerimine madal- ja kesk-fraktsioones.
5. Bakeliidi valmistamis-katsed meie põlevkivi fenoolidest.

6. Põlevkivibensiinide keemilise koosseisu määramine.
7. Uusimate maaõli raffineerimis-meetodite rakendamise meie bensiinile, kaasaarvatud raffineerimine gaasfaasis katalüsaatorite juuresolekul ja hüdrogeenimine.
8. Määreõlide valmistamisvõimalusi meie õlist.
9. Mõningate desinfitseerivate vahendite valmistamine põlevkiviõlist.
10. Krakk-bensiinide keemilise iseloomu määramine.
11. Põlevkivi madalamate fraktsioonide autooksüdatsioon ja selle takistamisvõimaluse leidmine.
12. Õlide puhumis-reaktsiooni igakülgne selgitamine.
13. Bituumeni omaduste uurimised.
14. Bensiini raffineerimisel tekkiva "happe-tõrva" omaduste ja kasutamisevõimaluste selgitamine.
15. Põlevkiviõli kasutamine sideainena turbapulbri isoleerimis-plaatide valmistamisel ja hulk vähemaid probleeme.

Vaadatuna läbi igapäevatöö luubi näivad need probleemide laigud üksik-probleemide tiheda koena, mille "ülesarutamine" üksikuteks lahendusteks on aega, vaeva ja kulu nõudev. Ja ainult praegusest uurimistöõfaasist suudame silmata probleemide rägastikku, mille olemasolu alul ei aimatudki ja mis ootab alles lahendamisele asumise võimalusi." (Kogerman 1935: 180.)

Ülevaadet Õlikivide Uurimise Laboratooriumi tegevusest vt Martinson 1989.

Põlevkivikeemiaalased uurimistulemused võtab Kogerman kokku 1931. a ilmunud monograafias, kus ta muu hulgas väidab, et õlikivide tehnoloogia areng on olnud märgatav, kuid teoreetilistele probleemidele on seni vähe tähelepanu pööratud. Õlikivide edukaks uurimi-

seks on vajalik paljude teaduste koostöö. "Tsivilisatsioon ja inimkonna areng on alati sõltunud energiakasutusest selle eri vormides, mille hulgas soojusenergia on erilise tähtsusega. Alates eelajaloolisest ajast on valguse ja soojuse tootmiseks kasutatud looduslikke orgaanilisi tooraineid nagu puu, kivisüsi ning taime- ja mineraalõli.

Autotööstuse kiire areng viimastel aastatel on tohult suurendanud vajadust vedelkütuse järele. [...] Nafta aeseaineks võiksid olla: (i) taimeõlid ja alkohol, (ii) sünteetilised kütused nagu süntool jt, (iii) madalatemperatuurilised söetõrvad ning (iv) põlevkiviõlid. [...] Väärrib märkimist, et ameerika õlitehnoloogid peavad tavaliselt kõige tähtsamaks puurkaevuõli aeseaineks põlevkivi. Olgugi et põlevkivitehnoloogia, eriti utmine, on paljudes riikides tähelepanuväärselt arenenud, nt Šotimaal, Prantsusmaal, Ameerika Ühendriikides, Eestis jm, tundub põlevkivi teaduslik uurimine olevat mõnevõrra hooletusse jäetud. Vaid viimatiseid uuringud on sellele hämarale valdkonnale valgust heitnud. Põlevkivi keemilisi omadusi selgitada ei ole lihtne, sest orgaanilise analüüsi klassikalised meetodid on sel juhul vaid osaliselt rakendatavad ning tuleb leida uusi meetodeid.

Põlevkivi keemiliste omaduste uurimine ei eelda mitte ainult orgaanilise keemia, vaid ka kolloid- ja füüsikalise keemia, geoloogia, bioloogia jt teadusharude tundmist."

Põlevkivikeemia: (1) põlevkivi tekkimine (limnoloogia ja bioloogia, geoloogia ja paleontoloogia, biokeemia), (2) põlevkivi omadused (kolloidkeemia (absorptsioon jne), orgaaniline keemia, anorgaaniline keemia (tuhk)), (3) kasutamine (keemiline tehnoloogia ja tehnika, majandus). (Kogerman 1931: 5-6.)

Monograafia on põlevkivikeemias nii oluline, et 1934. a ilmub see koos kahe lisaartikliga vene keeles (Kogerman, Luts, Hüsse 1934). Toimetaja J. Hisini sõnul

on kogumikku koondatud Eesti autorite parimad tööd ning ta avaldab lootust, et lähemas tulevikus ilmukuks raamat, mis "valgustaks meie naabrite edusamme ja kogemusi põlevkivi tehnoloogia valdkonnas". Samal aastal ilmubki Karl Lutsu kapitaalne ülevaade *Der Estländische Brennschiefer-Kukersit, seine Chemie, Technologie und Analyse* (Luts 1934). Kolmekümnendate aastate keskpaigaks on Eesti õlikivide uurimises pandud kindel alus nii puhtkeemiateoreetilistele kui ka tehnoloogilistele suundadele.

Dieenide keemiaga saab Kogerman tõsisemalt tegelema hakata alles 1920. aastate lõpus, mil on 1928–1929 teaduslik töötaja (*research fellow*) Elmer Peter Kohleri laboris Harvardi ülikoolis USA-s ja 1929–1932 Tartus. Siin õnnestub tal (1930. a) esimesena saada puhtal kujul 1,4-pentadieni — selle dieenitüübi homoloogilise rea esimest liiget. Talvesemestril 1933/34 töötab ta Zürichis Leopold Ruzicka laboris, kus uurib 2,3-dimetüülbutadieni dimeere.

Kogerman iseloomustab seda ühendite klassi nii: "Vaevalt on teist orgaanilise keemia valdkonda, kus ühede ja samade asjade kohta nii palju erinevaid seisukohti esineb ning vasturääkivusi eksperimendi tulemuste interpreteerimisel kui diolefiinide puhul. Sama makstab ka diolefiinide liitumisreaktsioonide suhtes." (Kogerman 1933.) Sellealase uurimistöö tulemusena valmib tal doktoritöö "Additionsreaktionen und Polymerisation des 2,3-Dimethylbutadiens", mille ta kaitseb Zürichi Tehnilises Kõrgkoolis 1934. a. Dieene käsitleb Kogerman ka oma viimases töös 1950. a (Kogerman 1950).

Noore Eesti riigi tööstuse, sh põlevkivitööstuse arenemisega seoses suurenes vajadus kõrgharidusega insener-tehnilise haritlaskonna järele. Selle probleemi ajalugu ulatub tagasi juba 1918. aastasse. 1930. aastate keskpaiku tõusis tehnilise kõrghariduse küsimus õige te-

ravalt päevakorda ning põhjustas ägeda vaidluse Tartu ja Tallinna vahel. Paul Kogerman võtab asjade käigu kokku: "Eesti Tehnika Seltsi koondunud inseneride peres valmis mõte oma era-polütehnikumi asutamiseks Tallinna. Aasta enne Tartu Eesti Ülikooli avamist — 1918. a. sügisel — õnnestuski meie inseneridel avada Kõrgemad Tehnilised Kursused Tallinnas, millega juba Eesti iseseisvuse esimesest aastast peale meie pealinn määrati tehnikaülikooli hälliks. Tehnilistest kursustest võrsus Asutava Kogu päevil T a l l i n n a T e h n i k u m — meie esimene insenere ettevalmistav kõrgem õppeasutis. Samal ajal Tartu Ülikooli korraldavad juhtivad jõud pidasid seda sammu ka täiesti loomulikuks. Aastaid hiljem, pärast võrdlemisi viljakat tegevust, sattus Tallinna Tehnikum majandusliku surutise, poliitiliste ja teiste voolude mängukanniks, mis lõppes Kõrgema Tehnikumi likvideerimisega. Ajutist lahendust tööstusele vajalikkude tehniliste jõudude ettevalmistamisel püüti leida matem.-loodusteaduskonnas tehnikaosakonna, hiljemini iseseisva tehnikateaduskonna asutamiseks Tartu Ülikoolis, kuna teaduskonna lõpliku asukoha küsimuse aga tollaegne Vabariigi Valitsus jättis lahtiseks, kuigi mõned ringkonnad määruste tõlgendustega püüdsid asukohta Tartu kasuks fikseerida. Olgugi et teaduskonna küsimus polnud lõplikult lahendatud, asus Tartu Ülikooli Valitsus täie innuga teaduskonna väljaarendamisele." (Kogerman 1938a.)

Tehnikateaduskond organiseeriti ja komplekteeriti Tartu ülikooli juurde ning Kogerman võttis aktiivselt osa sellest tegevusest. Teaduskond asus tööle, vaidlused tema asukoha üle aga kestsid edasi kuni 1936. a. kevadeni. "Tehnikateaduskonna asukoha poleemika lõpetas Vabariigi Valitsus, eesotsas Riigivanem K. Pätsiga, 1936. a. kevadel, määrates teaduskonna asukohaks ikkagi Tallinna, seega lahenes aastate jooksul palju poliitilist

tolmu ja meelekibedust tekitanud küsimus meie oludes päris loomulikul teel. Mõningail väga kaaluvail põhjusil peeti mõni kuu hiljem otstarbekohasemaks Tartu Ülikooli tehnikateaduskonna asemel asutada Tallinna iseisevtehnikaülikool E. V. Tallinna Tehnika instituudi nime all." (Kogerman 1938a.) Uue ülikoolide seaduse põhjal nimetati see 1. jaanuaril 1938. a Eesti Vabariigi Tallinna Tehnikaülikooliks. Mis need "väga kaaluvad põhjused" olid? "Tehnikaülikooli avamist Tallinnas ootasid juba meie sõjaväe- kui ka majanduslikud ringkonnad. Sõsar-asutisena võidi nüüd ellu kutsuda Sõjaväe Tehnika kool, mis asutamisest peale töötab Tehnikaülikooliga käsikäes." (Kogerman 1938a.) Riigivanemale, Kogermanile ja paljudele Tallinnas oli päevaselge, et tööstuslikult arenev pealinn (ja pealinn üldse) ilma kõrgkoolita on äärmiselt ebaprestiižikas. Konservatooriumist üksi oli vähe, ka ei olnud vastuvõetav, et kõrgkool Tallinnas võiks olla Tartu Ülikooli filiaal!

30. juunil 1936. a vabastatakse Paul Kogerman Tartu Ülikooli teenistusest ning määratakse 1. juulist 1936. a Tallinna Tehnikainstituudi rektoriks. Tartust viidi ära tehnikateaduskond täies koosseisus, Õlikivide Uurimise Laboratoorium ning lõpetati keemikute ettevalmistamine Tartu ülikoolis³. Riigivanem Konstantin Päts mainib oma kõnes Tallinna Tehnikainstituudi avamisel 15. septembril 1936. a: "Elu on kiiresti edasi läinud, aga ta peab veel kiiremini edasi minema. Me peame võimalusi andma rahvale edasi minna ja sammu pidada teiste kultuurrahvastega. Nendeks ülesanneteks on Eesti rahvas selle asutuse loonud, mitte selleks, et vägikaigast vedada vana ülikooliga, kelle vastu meil kõigil on suur lugupidamine ja kellele meie, kes oleme sealt läbi

³Keemikute ettevalmistus taastati ülikoolis alles 1947. a.

käinud, oma südamest kuni hauani tänulikud oleme. Ei, see asutus peab teist teed käima, rühkima uutel radadel ja vääriliseks kaasasammujaks kujunema Tartu Ülikoolile." (Päts 1936.) Tartust lahkus hulk õppejõude ning keemia- ja tehnikateaduskonna üliõpilased. Seega viidi Tehnikainstituuti ka tubli annus Tartu akadeemilist vaimu ja mõtteviisi.

Kogermanil avaneb Tallinnas lai tegevusväli: Tehnikainstituudi väljaarendamine, orgaanilise keemia kateedri õppe- ja teadusliku töö käivitamine, Õlikivide Uurimise Laboratooriumi töö jätkamine.

Rakendusteadusliku uurimistöö soodustamiseks ja meie loodusvarade kasutamisyõimaluste igakülgseks selgitamiseks kutsutakse 1938. a majandusminister Karl Selteri poolt ellu Loodusvarade Uurimise Instituut, mille kõrgeima juhtorgani esimeheks ja põlevkivi sektsiooni juhatajaks saab Paul Kogerman. Samal aastal valitakse ta ka Insenerkoja nõukogu esimeheks. Tallinna muutmises Eesti rakendusteaduslikuks keskuseks nii lühikese aja jooksul on Paul Kogermanil kahtlemata väga suured teened. "Loodusvarade Instituutide mitmed uurijad kasutavad Tehnikaülikooli õppejõudude juhatamisel Tehnikaülikooli laboratooriume. Eesti Inseneride Ühingu, Inseneri Kojaga ja Eesti Rahvusliku Jõukomiteega on kujunenud tihe koostöö. Kakskümmend aastat riiklikku iseseisvust pole mitte ainult soodsalt lahendanud meie kõrgema tehnilise hariduse korraldamise probleemi, vaid loonud pealinna ka rakendusteadusliku kesku- se." (Kogerman 1938a.)

Väga aktuaalselt kõlavad Kogermani seisukohad seoses Loodusvarade Instituudi loomisega: "Rahvuse ja rahvusriigi hüvangu ning võimsuse põhitegurite hulgas omavad materiaalsed tegurid — loodusvarad ning mehaanilise energia allikad ja nende kasutamiskiisid — niisama tähtsa koha kui vitaalsed ja vaimsed ning moraal-

sed tegurid. Riigi stabiilsuse seisukohalt nõuab aga iga tegur asjatundlikku, võiks ütelda, t e a d u s l i k k u käsitlemist selle sõna kõige laiemas mõttes.

Kui käesolev ajastu, eriti viimased aastad, nii siseriiklikult kui ka rahvusvaheliselt on päevakorda kiskunud rea raskeid probleeme, millede lahendamine isegi vanadele kultuurriikidele, kogenud riigimeestele ja administraatoreile sageli näib käivat üle jõu, siis seda enam peavad väike-riigid hoolitsema oma materiaalse te ja vaimsete varade otstarbekohase väljaarendamise eest." (Kogerman 1938b: 78.) Loodusvarade Instituuti peab Kogerman katusorganisatsiooniks, mis tööstuse ja laboratooriumide tööd koordineerib, toetab ja ainelisi võimalusi püüab leida. Loodusvarade Instituut ei võistle ülikoolidega, neil on omad ülesanded: "Ülikoolide laboratooriumides vaba inimvaim seab üles oma probleeme ja otsib nendele vastuseid. Selles töös ei tohi teda pidurdada." Kogermani sõnutsi peab Loodusvarade Instituut oma probleemistikuga soodustama meie tehnilist arenmist ja kaasa aitama üldisele majanduslikule hüvangule. (Kogerman 1938b: 80.)

Kui 1938. a Tartus luuakse Eesti Teaduste Akadeemia, nimetatakse Paul Kogerman akadeemikuks keemia alal ning valitakse loodusteaduste sektsiooni juhatajaks.

Paul Kogermani tegevus ei piirdunud ainult keemiaga. Kõrgelt hinnatav on ta tegevus Eesti hariduse edendamisel alates õpikute kirjutamisest nii alg-, kesk- kui ülikoolile kuni osaluseni Tartu ülikooli juures tegutsenud Didaktilis-Metoodilise Seminari loomises ja selle töös; ka oli ta 1939–1940 haridusminister (Muoni 1990).

Pärast sunnitöölt vabanemist taastatakse Kogermani akadeemilised tiitlid ning ta asub tööle Tallinna Polütehnilise Instituudi orgaanilise keemia kateedri professorina. ENSV Teaduste Akadeemia loomise järel organiseerib Kogerman keemia instituuti (asut. 1947) ja selle

tegevust, ka valitakse ta selle akadeemia akadeemikuks.

Paul Kogermani elu ja tegevuse kohta vt ka Ilomets 1972, 1976; Martinson, Martinson 1981; Tali, Vörk 1981.

Kirjandus

- Ilomets, T. 1972. Paul Kogermani osast orgaanilise keemia arengus Tartu Ülikoolis 1919–1936. — *Tartu Riikliku Ülikooli keemiaosakond 1947–1972*. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, lk 52–60
- Ilomets, T. 1976. Paul Kogerman — esimene orgaanilise keemia professor Tartu Ülikoolis. — *Teaduse ajaloo lehekülgi Eestist. II kogumik*. Tallinn: Valgus, lk 188–196
- Kogerman, Paul 1918. *Puu destilleerimine kuivalt: Tõrwa ja tõkati ajamine, äädikhappe, puupiirituse ja tärpentiini valmistamine*. Tallinn: Rahvaülikool
- Kogerman, Paul 1924. Tartu ülikooli orgaanilise keemia laboratooriumi uurimistööd põlevkivi alal. I osa. — *Loodus*, nr 7, lk 333–353
- Kogerman, Paul N. 1931. *On the Chemistry of the Estonian Oil Shale "Kokersite": A Monograph*. (EV. Tartu Ülikool. Õlikivide Uurimise Laboratoorium. Bulletin No. 3.) Tartu
- Kogerman, Paul Nikolaus 1933. *Additionsreaktionen und Polymerisation des 2,3-Dimethylbutadiens*. Tartu: K. Mattiesens Buchdruckerei, A.-G.
- Kogerman, Paul 1935. Tartu Ülikooli Õlikivide Uurimise Laboratoorium kümne aastane. — *Tehnika Ajakiri*, nr 9, lk 179–180
- Kogerman, P. 1938a. Kaksikümmend aastat kõrgema tehnilise hariduse arengut Eestis. — *Üliõpilasteht*, nr 11/12, 1. XII, lk 395
- Kogerman, Paul 1938b. Meie Loodusvarade Instituudi ülesanded. — *Varamu*, nr 1, lk 78–80
- Kogerman, P. 1946. Eesti põlevkivi. — *Eesti Bolševik*, nr 16, lk 1173–1178
- Kогерман 1950 = Когерман П. К. *О полимеризации диеновых углеводородов с изомированной системой двойных связей*. Tallinn—Tartu: Эстонское государственное издательство
- Kogerman, Luts, Hüsse 1934 = Когерман П., Лютс К., Хюссе И. *Химия эстонских сланцев*. Москва—Ленинград: Госхимиздат
- Luts, K. 1934. *Der Estländische Brennschiefer-Kokersit, seine Chemie, Technologie und Analyse*. Tartu
- Martinson, Helle 1989. Tartu Ülikooli Õlikivide Uurimise Laboratoorium. — *70 aastat Eesti ülikooli*. (Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi. XXIII.) Tartu: Tartu Ülikool, lk 49–56

Paul Kogerman

- Martinson, H., K. Martinson 1981. *Akadeemik Paul Kogerman: Põlevkivikeemia rajaja Eestis*. Tallinn: Valgus
- Muoni, Helgi 1991. Professor Paul Kogermani haridusalane tegevus. — *Tartu Ülikool läbi kolme okupatsiooni*. (Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi. XXV.) Tartu: Tartu Ülikool, lk 195–208
- Päts, K. 1936. Tehnika tähtsus riigi ja rahva elus. — *Eesti Kool*, nr 7, 25. IX, lk 335–336
- Tali, Ingrid, Marju Võrk (koost.) 1981. *Paul Kogermani publikatsioonid ja käsikirjad: Nimestik*. Tallinn: Tallinna Polütehniline Instituut

Agate Veeber. INGEL
(Akvatinta) 1963

KOLM KIRJA

*Johann Wolfgang von Goethe,
Friedrich von Schiller*

Tõlkinud Ain Kaalep

GOETHE SCHILLERILE:

Nii kahju kui mul ka on kuulda, et Teie veel päris teovõimeline pole, teeb mulle siiski heameelt, et minu kiri ja artikkel on Teid pannud mingil määral rakkesse. Tänan Teid kirja eest, mis veelgi edasi arendab meile mõlemale tingimata väga tähtsat asja. Meiegi, uuema aja inimesed, sünnime kahjuks aeg-ajalt luuletajaiks, ja me rabeleme terve selle žanri raamides, ilma ise päriselt teadmata, millega meil õieti on tegu, sest asjamesed eeskirjad peaksid, kui ma ei eksi, tulema õieti väljastpoolt, ja annet peaksid determineerima hea õnn. Mispärast teeme nii harva mõne epigrammi kreekalikus mõttes? — sest et vaevalt näeme midagi, mis sellist vääraks. Mispärast õnnestub meil nii harva eepika? — sest et meil pole kuulajaid; ja mispärast püüeldakse nii väga teatritöö poole? — sest et meil on ainsaks meelisel erutavaks luuleliigiks draama, mille viljelemisest võib loota teatavat kaasaegset naudingut.

Olen neil päevil jätkanud *Iliase* uurimist, mõtlemaks selle üle, kas *Iliase* ja *Odüsseia* vahel mitte ei olnud veel

Der Briefwechsel zwischen Schiller und Goethe in drei Bänden. Erster Band: 1794–1797. Leipzig: Insel-Verlag, 1964, S. 457–461.

üht eepost. Aga ma leian ainult päris traagilisi aineid, olgu sellepärast, et see nii ongi, või siis, et ma ainult eepilist leida ei oska.

Achilleuse elulõpp koos juurdekuuluvaga võimaldaks ja teatud määral isegi nõuaks eepilist käsitlust töödeldava aine avaruse pärast. Siinkohal võiks kerkida küsimus: kas ongi õige mõnd traagilist ainet tingimata eepiliselt käsitleda? Nii poolt kui vastu võib öelda mõndagi. Mis puutub tõhususse, siis oleksid uue aja inimesel, kes teeb oma töö uue aja inimeste jaoks, sellise käsitluse puhul igatahes omad eelised, sest kaasaja heakskiit on ilma patoloogilise huviäratusega küll vaevalt saavutatav. Niipalju seks korraks. Meyer töötab agaralt oma uurimusega kujutavale kunstile omastest objektidest, sealjuures tuleb kõne alla kõik, mis huvitab meidki, ja selgeks saab, kui lähedases suguluses on kujutav kunstnik ja dramaatik. Et Te ometi hästi ruttu paraneksite ja et mul oleks vaba aega Teid varsti külastada!

Weimar, 27. detsembril 1797.

SCHILLER GOETHELE:

Jena, 29. detsembril 1797.

Meie sõber Humboldt, kellelt ma Teile siin lisan pika kirja, jääb keset uueks saanud Pariisi oma vanale saksusele truuks, ja näib, et ta pole muutnud midagi muud kui väliskeskkonda. Teatud filosoferimis- ja tundelaa-diga on nagu religioonigagi: ta eraldub välispidisest ja isoleerub, seespidiselt oma sisemust rikastades.

Teie praegune tegevus kahe kirjandusliigi eraldamisel ja puhastamisel on muidugi ülimalt tähtis, aga küllap olete koos minuga veendunud, et välistamaks taiesest kõike liigivõõrast, peab tingimata võima ka sellesse hõlmata kõik liigiomase. Ja just see on praegu vajaka. Et me kuidagi ei saa kokku võtta tingimusi, mis

määratlevad kumbagi liiki, oleme sunnitud neid segama. Kui oleksid olemas rapsoodid ja neile vastav maailm, siis ei tarvitseks eepiline luuletaja laenata traagilisi aineid, ja kui meil oleksid kreeka tragöödia abivahendid ja intensiivsed jõud, lisaks ka eelis oma publikut juhtida läbi seitsme etenduse rea, siis ei tarvitseks meil oma draamasid ülemäära venitada. Vaataja-kuulaja tundevoime tuleb ammendada ja viimase piirini läbi katsuda, selle võime läbimõõt on mõõduks poetidele. Ja et moraali-aspekt on arenenud kõige enam, siis see ka esitab kõige enam nõudmisi, ja oleks riskantne seda eirata.

Kui draama on tõepoolest meie aja niivõrd halva kalduvuse kaitse all, milles ma ei kahtle, siis peaks algust tegema draamareformiga ning labast natuurijäljendust tõrjudes andma kunstile õhku ja valgust. Ja see võiks toimuda, mulle tundub, kõige muu hulgas kõige paremini siis, kui kasutada sümbolseid vahendeid, mis esindaksid ainet kõikjal seal, kus tegu pole poeedi tegeliku kunstimaailmaga ja kus niisiis pole vaja kujutamist, vaid pelka vihjamist. Ma ei ole seda luule sümbolseuse mõistet veel saanud õieti arendada, aga mulle näib, et see kätkeb nii mõndagi. Kui selle kasutamine oleks määratletud, siis oleks loomulikuks järelduseks, et luule puhastuks, piiraks oma maailma ahtamaks ja tähendusrikkamaks ning toimiks selle sees seda tõhusamalt.

Mul on alati olnud teatav usk ooperisse, mis peaks kujunema millekski õilsamaks, nii nagu tragöödia kujunes iidse Bakchose-püha kooridest. Ooperis loobutakse tõepoolest tollest orjalikust natuurijäljendusest, ja kasvõi patukustutuse nime all võiks niimoodi hiilida teatri-ideaali poole. Muusika jõul ja meelte vabama harmoonilise erutamise teel laeb ooper tundeid kaunimini, siin on tõepoolest paatoselgi vabam mänguruum, sest saatjaks on muusika, ja imepärane, mida siin juba talutakse, peaks kindlasti tegema ainevaliku hõlpsamaks.

Meyeri artiklist olen väga huvitatud, kindlasti selgub sellest palju luulelegi kohaldatavat.

Aegapidi olen tagasi jõudmas oma töö juurde, aga selle hirmsa ilmaga vaimunõtkust säilitada on tõepoolest raske.

Et Te varsti vabaks saaksite ja mulle teotahet, julgust ja elu kaasa tooksite! Elage hästi.

GOETHE SCHILLERILE:

Et ma täna varakult ootan üht seltskonda, ühtlasi võimalust näha Meyeri töid, saan Teile üksnes tänu avaldada nii Teie kui Humboldti kirja eest.

Olen Teiega ühel nõul, et nii range eraldamine on vajalik ainult sellepärast, et siis jälle saaks lubada võõrast laadi osade kasutamist. Põhinõuete järgi töötatakse hoopis teisiti kui vaistu varal, ja kõrvalekaldumine, mille vajalikkuses ollakse veendunud, ei saa olla viga.

Teoreetilised vaatlused ei kütkesta mind enam kaua, tuleb jälle tööd teha, ja selleks pean aset võtma vanal Jena sohval otsekui oraaklikolmjälal, lootes selle aasta kuidagimoodi meie ringis vastu pidada. Elage hästi, mul oli kahju, et Teie armas abikaasa nii kähku jälle minema ruttas ega jõudnudki teha palverännakut meie kunstivara juurde. Oma lootust ooperile võiksite just praegu näha suuresti teostununa *Don Giovannis*; see-eest seisab see tükki ka täiesti omaette, ja vähimigi väljavaade millelegi selletaolisele on Mozarti surma tõttu kadunud.

Weimar, 30. detsembril 1797.

TEKSTIS NIMETATUD ISIKUD

Humboldt, Friedrich Wilhelm von (1767–1835), mitmekülgne õpetlane ja ühiskonnategelane, kõnesoleval ajal tegeles eriti esteetika-probleemidega.

Meyer, Johann Friedrich (1760–1832), Weimari joonistuskooli direktor.

UMBRA

Leena Krohn

Tõlkinud Asta Põldmäe

PARUNESS ON ÄRA

Mis ime läbi oli don Giovanni sugune sõltumatu ja suursugune aadlimees sattunud nii kaugemale Põhja ja veel nii vähenõudlikesse, et mitte öelda armetuisse oludesse?

Kahtlemata olid võinud vaid päris paratamatud põhjused teda nii kaugemale viia. Ja kahtlemata — kuivõrd küsimuses polnud keegi muu kui don Giovanni — olid asjasse segatud ebamäärased armuasjad, seiklused, skandaalid ja muu niisugune tühi-tähi. Ent kui hiilgaval järjel see kõik omal ajal oli olnudki, selleks ajaks, kui Umbra tänu oma ametile astus don Giovanni ellu — või õigemini sellele järgnenud olemasollu — polnud järel muud kui kuivanud rootsud.

“Keegi härra Leporello tahab teiega kõnelda,” teatas Umbra vastuvõtuõde.

Vana mehe katkev hääl kähises ta kõrva juures: “Doktor Umbra? Palun teid, olge nii armas, tulge. Asi puutub mu sõpra, don Giovannisse.”

Paronitar on poissa. Don Giovannin varsinainen kuolema. — Leena Krohn. *Umbra*. Juva: WSOY:n graafiset laitokset, 1990, s. 13–22; 145–150.

Härra Leporello rõhutas nime nii tähendusrikkalt, et Umbra ei saanud jätta kordamata: "Don Giovanni? Te ei mõtle ometi...?"

"Nimelt temas asi ongi," kinnitas härra Leporello endisest veelgi tähendusrikkamalt ja ühtlasi nõnda, nagu oleks temagi selles seigas kuidagivii- si osaline.

"Aga," lausus Umbra hämmeldunult ja vaikis taas. Ta tahtis öelda: "See pole ju ometi võimalik?"

Kuid lähemalt järele mõelnud, ta vaikis, sest mis see õieti temasse puutub, on võimalik või mitte, oma töö tuleb tal teha ju nii või teisiti.

Seepärast küsis ta üksnes: "Mis teda vae- vab?"

"Kõha. Kõhukinnisus. Unetus. Masendus. Peapööritus. Suu kuivamine. Mäluhäired. Ärri- tuvus. Kusepeetus. Ajutine meeltesegadus. Ül- dine nõrkus."

Leporello vaikis ja tundus hetke järele mõt- levat. "Ühesõnaga: vanadus," jätkas ta raskesti ohates.

"Don Giovanni ei saa vana olla, see ei passi," mõtles Umbra, kuigi mõistis, et ta peab ju olema fantastiliselt kõrges eas. Ning salakesi, rutuga ta eluaastaid arvutades, toetas Umbra oma nimetis- sõrme valvamisest väsinud silmade vahele, sinna, kus — nagu talle tihtipeale näis — asetseb tema täpsus.

Sinjoor Leporello diagnoos oli kahtlemata õi- ge, kuid Umbra sõnas õpetlikult: "Vanadus ise- enesest pole ju õnnetusjuhtum."

Kuid ise valmistus juba minema.

Selles ümbruses polnud Umbra kunagi varem käinud. Ta polnud isegi teadnud, et selline paik olemas on.

Lumelörtsis mustendasid toorbetoonist pilvelõhkujad, nende sälgulised harjad kadusid hämarusse. Umbra sõitis läbi akumulaatorite vahelt, mis ääristasid põhja poole viivat autoteed. Autost välja tulles ragisesid ta taldade all telefoniputka katkise klaasukse killud. Ostuparadiisi määrduvad plastkotid kahisesid ta jalus. P-trepikoja seinad olid täis raevukaid krüptilisi märke, mida oleks võinud tõlgitseda aastakümneid.

Sinjoor Leporello tegi ukse lahti, peas mingi früügia müts ja seljas hiina kaftanit meenutav pikk siidist kodukuub. Selle alt paistis kollase vesti rind, mille kahte ritta õmmeldud nõobid hülgasid nagu portjeel. Kunagi kindlasti valge sall oli mitut keerdu ümber kaela mässitud. Ta silmil ripnesid luitunud lokid.

Kui Umbra Leporello kutsel tahapoole astus, avanes ta pilgule tagasihoidlik kahetoaline korter, mille elutoaknast paistis kaheksa sõidurajaga maantee. Pärastlõunase rüsinatunni mürin meenutas mõirgavat merd.

Umbra, kes koduvisiitidel oli näinud mida hullemaid eluasemeid, sattus sisse astudes kergesse hämmingusse. Leporello ja don Giovanni kahetoalises paistis oma vaikelus võitlust pidavat kaks üpris erisugust sisustusprintsipi. Osa mööblit oli ostetud äärelinnakaubamajadest, nagu laastplatriiul, viini tooli imitatsioon, plastnööriist punutud matid. Aga roosipuust laeka siidiläikelisel kaanel mõõtis aega pronksist laua-

kell ja seinale oli kinnitatud pärlmutterlehvik. Kroonlühtri ehtsad kristallid olid tammeoksa-
kujulised ja hõbeküünlajala — mingil määral
Umbra tundis asja — oli ilmselgesti kavandanud
Duvivier ise.

Kuid kus on patsient, don Giovanni, mees,
kellest juba ammu on kirjutatud samanimeline
ooper?

Kõigepealt kuulis Umbra kõhimist ja nägi tri-
koopükse, mis olid visatud võidunud diivanvoo-
di seljatoele. Lähemale astudes pidi ta peaaegu
maha tõukama tooli käsipuule riputatud kolm-
nurkmütsi, mille ehisrant oli valmistatud tillu-
kestest jaanalinnusulgedest. Diivanvoodi alt ula-
tus paistma sulgkinga nina, millest võis mõelda,
et ta varem oli läikinud veel toredaminigi.

Sõrm huultel, viipas Leporello ta lähemale.
Siin lebas, põlved konksus, kõhnavõitu olend,
kortsuline, täiesti kiilas ja nina nagu linnu nokk.
Sama mees (kuigi lõppude lõpuks mis mõttes sa-
ma?), kelle vastu oma nüüd konksus käsivart pal-
jud naised kunagi heameelega olid toetanud. Šo-
tiruuduline pleed kattis vööst saadik ta varem
kindlasti kaunist kuju. Särgi pitskrooked, mi-
da kammerneitsid kunagi usinasti olid pidanud
tärgeldama, olid nüüd määrdunud ja rebenenud.
Uus kõhahoog pani need ägedalt laperdama.

Umbral pruukis heita patsiendile üksainus
pilk, et mõista: mehel on surm suu ääres. Kuid
kui Umbra astus sammu lähemale, tundus tal-
le hetkeks, et ta on eksinud. Sest don Giovanni
närtsinud laud avanesid välgukiirusel ja ta silmad
läigatasid. Don Giovanni polnud veel ei mee-
mõistusetä ega isegi mitte uinunud. Laugude alt
voogas energiat, mis oli suunatud otse Umbra-

le, kuid tundus, nagu ei tuleks see sohvalt, kus mees magas, vaid sealt, kus pole ei sohvasid ega patsiente.

“Tere päevast,” ütles Umbra.

“Giovanni,” ütles Leporello etteheitvalt, “üttele doktorile tere päevast. Ta tuli ekstra sinu pärast.”

“*Buon giorno*,” ütles Umbra.

Don Giovanni ei vastanud kuuldavalt, kuid Umbra professionaalselt uuriv pilk tabas tema tumeda vaate, mille sügavust tõesti kattis udune hirm. Ent selle põhjas vilkus midagi sünget ja eriliselt elavat. Säde, mis veel praegugi õhkus nii kuumalt, oli oma tulisematel aegadel tingimata põletanud paljusid.

Umbra haaras ta randme. Kui lõtv oli juba don Giovanni käsi. Kui nõrk ja aeglane oli ta pulsilöök. Külma higi helmendas kahvatul laubal, mille nahk oli korjunud lõtvadesse voltidesse nagu verekoera peas. Umbra mõõtis vererõhku. Lõpp oli lähedal.

Patsient oiatas, kuid Leporello ei saanud aru, mis oli see sõna, mis ta öelda tahtis. Leporello kõhatas ja matsutas suud.

“Või et Zerlina,” sõnas ta õelalt i-d venitades.

Kuid don Giovanni mustast suust vallandus südantlõhestavate kaevete tuld.

“Clara!” vigises ta. “Elvira! Donna Anna!”

“Vait!” käratas Leporello tigidalt, mis kõlas nagu piitsapiuplaksatus vastu sohvaselga.

“Ei ole siin enam naisväge. Paruness on läinud. Hertsoginna on läinud. Vürstitar kadus juba mil ajal. Markiise pole samuti enam. Toa-

tüdrukule öeldi juba ammu üles, samuti väikes-tele kammerneitsitele.”

Ja Leporello kummardus päris isanda kõrva äärde ja kähises:

“Giovanni, kas sa ükskord juba aru ei saa! Jumalaema! Sinna on ju kakssada aastat. Vaata iseennast! Mis rõõmu sust neile enam oleks?”

Ta vajus diivanvoodi servale ja haaras omajalikult kinni don Giovanni kalaluina öieli kuivetest sõrmedest, sellest käe reliikviast, mis meenutas pigem maast rebitud juurikat kui inimese kätt ja mille hellitus iga naise oleks võpatama pannud.

Leporello alandas hääle sosinaks ja hakkas kõnelema kähedal lipitseval toonil: “Mina olen siin. *Il dottore* on siin. Me teeme sinu heaks kõik.”

Umbra kortsutas vaimus kulmu, kirjutades diivanilaua ääres paari tühist retsepti. Ta süngestus alati, kui sattus lähedalt tunnistama intiimseid perekonnastseene, otsekui polekski nimelt see kuulunud tema ameti varjukülgede hulka.

Leporello lubas palju, ta lubas liiga. Vana teener oli teda kutsunud vaid oma südametunnistuse rahustuseks. Ta teadis küll, et ei oleks isegi kõik need ammuste aegade naised suutnud selle patsiendi heaks midagi teha. Ja millekski seda? Tema aeg on juba ammu läbi. Ta on maa peale jäänud juba lubamatult kauaks.

Umbra ja Leporello astusid pisut eemale.

“Ta ei pea enam kaua vastu,” ütles Umbra. “Kas te soovite, et ta paigutatakse haiglasse?” Leporello vajus torujalgadega järile ja sulges hetkeks silmad. “Ei, ta peab surema kodus. Niivõrd

kui seda saab koduks nimetada," lisas ta põlastavalt.

"Nagu soovite," lausus Umbra. "Lõppude lõpuks on ta käekäik kujunenud sootuks teistsuguseks kui ooperis. Mina nägin komandöri osas Paata Burchladzet. Lõpustseen on ühtviisi mõjus. Ja siis veel mürin, leegid, tolmu ja suits... Ma mäletan, kuidas ta vajus alla manalasse. Patukahetsuseta. Ja ega don Giovannil sobigi patte kahetseda."

"Aga ega ta ei vajunudki kuhugi," ütles Leporello. "Publik uskugu mida tahes. Me tulime ju siia."

"Kas see oli karistus temale? Ja teile?" küsis Umbra.

"Millest te räägite? Miks oleks pidanud kedagi karistama?" küsis Leporello rahulolematult. "Maa hakkas tõepoolest põlema ta jalge all, kuid see ei neelanud teda põrmugi. Seal kusagil oli donna Liisa, Aliisa, ei, ei mäleta enam, sinna on liiga palju aega."

"Teie loetelu on niisiis pikem," küsis Umbra.

"Muidugi mõista. Aga nüüd on sel ükskord lõpp!" Leporello hääles kähises ilmne võidurõõm.

"Oh neid daamesid... Tema on käinud naiste jälil, mina tema — ja kuni sihukesse paika välja! Jumalast mahajäetud paika. Minule ikka saadetakse koju pisukest pensiooni. Aga don Giovanni on surnud — ametlikult. Ja ilma minuta oleks ta seda teinud päriseltki."

"Kohe see ongi tehtud," mõtles Umbra. "Aga sellest ei ole suuremat lugu. Sest publiku vaatepunktist ei sure don Giovanni iialgi, kui mitu korda ka kaduvik teda neelaks. Tema idee, te-

ma nartsislik kuju, see, mis temas on fiktsioon, tõuseb taas kõige sügavamaistki neelukohtadest ja kõige külmemast Põhjalast ühtviisi hästikasvatatuna, meeldivana ja galantsena, ühtviisi valmis uuteks petmisteks nagu esimest korda salongi astudes.

Lõputult! Paratamatult! Seda ülestõusmiste purskkaevu! Aga mis siis õigupoolest suri ja mis ei surnud? Kas on see, mis jätkab oma elu praegu, tõeliselt üldse kunagi elanudki? Kas ainult elav, tõeline, ühekordne, läks ära mana majja ega naasnud enam iial?"

Ja Umbra tuli tagasi patsiendi juurde, tunnistades buduaaride surevat sangarit osavõtmatul, kuid terasel pilgul.

Siin see oli jälle! Don Giovannigi näol nägi Umbra oma küsimust, vastamatuna nii nagu ennegi. Ta lükkas selle hetkeks kõrvale, et meenutada Kathleen Battlenit Zerlinana, meenutada, kuidas ta laulis, ütlemata armsasti, otsekui oleks kuulaja peanahka silitanud: *Vedrai, carino ja Batti, batti, o bel Masetto.*

Umbra tahtis juba lahkuda, kuid Leporello ei mõelnudki teda veel minema lasta.

"Ta oli nõudlik isand. Minu ööd olid kiirust täis, niisama nagu päevad ja teinekord enamgi."

Ja Leporello kraaksatas kurgu puhtaks ning üritas alustada: *Notti e giorno*, kuid tema kunagine bariton murdus kohe esimesel taktil.

"Aga nüüd, noh nii, te näete isegi. Oma osa nõudis ta nüüdki, seda te mõistate. Kuid nüüd juba nagu mu oma poeg, *figlio mio*, mu ainuke. Palees, sellel õhtul, mil me päriselu lõppes ja algas see — mis ta vist ongi — vilets jant, siis tuli minul riietuda don Giovanniks ja tema jälle võis

olla Leporello. Mõnedki läksid liimile, seda võite uskuda.”

Leporello pleekinud silmisse sigines kahtlast läiget, kahjutunnet ja enesehaletsust, tundmusi, milles segunesid ehtne ja võlts, *opera buffa* ja prae-gushetke kibedus, läheneva vabaduse — üksinduse — vägev hoovus, hirm ja ühtaegu arusaam pika teenistusaja ebaõiglusest.

“Mul on aeg minna. Helistage, kui ta olukord muutub,” ütles Umbra Leporellole.

“Komejandid!” pomises Umbra põlglikult, välisust enda järel kinni pannes.

Parkimispaigani minnes kandis Umbra endaga jälle kaasas lumelörtsi märga õõtsuvat lehitrit. See sulges ta lakkamatult vajuva liikumise tühja südamikku ja kirjast ta mantli pehmelt kustuvate kristallidega.

DON GIOVANNI PÄRISSURM

Umbra mõtles helistada don Giovanni uksekella, kuid seda ei olnud tarviski: välisuks oli jäetud tema jaoks praokile. Nähtavasti ei tahtnud Leporello oma endist isandat silmapilgukski üksi jätta.

Leporello istus diivanvoodi serval ja pöördus Umbra poole vaid põgusaks noogutuseks, et kohe taas keskenduda don Giovannile.

Don Giovanni oli selili. Ta pealtnäha elutud jalalabad seisis kangelt õieli. Ta terav profiil sihtis lakke madalaks magatud, süljest ja higist läbiimbunud padjalt, mille püüri polnud Leporello vist mis ajast vahetanud.

Haige sisikonda rõhus mingi raskus, ent see ei asetsenud rinnas ega kõhus. Umbra ei osanud selle kohta midagi öelda, ja kui ka oleks osanud, mis abi sellestki.

Don Giovanni hinges oli kivine rusikas, see oli seal olnud alati. Kui palju oli ta vaeva näinud, et seda sulama saada. Igalt armukeselt oli ta oodanud ühte ja sedasama imet: mitte keegi ei olnud suutnud täita tema lootusi.

Selle eest oli neil tulnud kallilt maksta.

Aga nüüd hakkas rusikas avanema. Nüüd hakkas see lahustuma ja sulama. Ja don Giovanni ägas oma piinades. Ühegi väega ei tahtnud ta lahti öelda oma rusikast.

Mitte miski mitte kunagi ei olnud puudutanud teda nii valusasti nagu tühja koha tekkimine seal, kuhu kord oli keskendunud kogu tema isikus. Sellest jäänud ääretusse tühikusse hakkasid haihtuma kõik tema ilmumid. Ta hakkas unustama, kes ta kunagi oli olnud. Ta nägu hakkas kiiresti tarduma surimaskiks.

Leporello kumer uurdeline laup nõjatus raskelt vastu don Giovanni käeselga. Hingetõmmete vaheliste üha pikemate pauside ajal kuulsid nad ringteelt autode undamist ja järelkärude lengerdust. Kuid don Giovanni kuulis selles Aadria mere mõirgamist. Aga midagi soojemat kui mereveesi nõrgus alla tema sõrmenukkide vahelt. Need olid truu Leporello pisarad, kuid don Giovanni kuulis oma noore naise donna Elvira nuukseid.

“Miks ta nõnda nutab?” mõtles don Giovanni kannatamatult. Ja ta oli hetkeks veel see, kes ta oli olnud. “Milline rumal naine.”

Don Giovanni üks silm oli kinni vajunud, kuid teise praost vilkus veresoonevõrgust kirju koll-

kas silmavalge ja pisike sirbiki pupilli nagu must kuu. Murdlainete ja pisarate sool kuivatas ta juba ammugi veretuid huuli.

Umbra vaatas don Giovannit ilma uudishimu ja erilise osavõtuta.

“Kustu, kui kustumas oled!” lausus ta sissepoole.

Kuid don Giovanni meenutas oma varasema nooruse päevi, mil ta oli kavatsenud läbi elu rännata nagu pidurongis, külvates enda ümber rõõmu ja üldist rahulolu ning elada laitmatumalt ja eeskujulikumalt kui ükski härrasmees väljaspool kloostriseinu iial on elanud.

Väikeses alkoovis oli nüüd kitsas. Umbra ise tundis end liiga palju ruumi võtvat oma ülekuue ja raske sumadaniga, ja lisaks oli kohal — olugi, et Umbra teda tähele ei pannud — nüüd ka *Il Commendatore*. Tema hõbedane kuju oli saabunud kaugest Sevilla surnuaiast, küpresside ja plataanide süngest varjust. See oli pikkade hüpetega jalamilt alla karanud, kes teab mitmendat korda seisis ta nüüd siin sohva kõrval, harkisjalu, üleloomulikult suur, paljastatud massiivne pea üürikorterilgi riivamas.

Don Giovanni üksi nägi uut külalist, Umbrale ja Leporellole tundus vaid, nagu oleks alkoovi juba ennegi raske õhk järjest tihenened. Siin oli mees, kelle don Giovanni kord oli tapnud, mispärast, seda ei mäletanud ta enam üldse.

Vaid don Giovanni kuulis, kuidas *Il Commendatore* kutsus teda üles kahetsusele, nii nagu lugematuid kordi varem Euroopa ooperimajades ja

Manhattani *Opera House*'is ja New Yorgi *Park Theatre*'is.

Don Giovanni meelegohad huugasid pingutus-
sest meenutamaks oma repliiki. Kas ei oleks ta
nüüd pidanud paluma *Il Commendatore* endaga õh-
tust sööma? Ta oli sõnad unustanud ja teda ajas
ärevile etteütleva vaikimine. Aga ehk oli ta juba
jõudnud need ära laulda, sest ta kuulis komandö-
ri vastavat samuti nagu alati varem, kõmistades
oma metalset bassi: "Kes kord on maitsenud ing-
lite roast, ei õhtust enam võta see surelike seas."

Kuigi don Giovanni oli jõudnud surra juba
väga palju kordi, tundus talle, nagu oleks see
olnud alles esimene. Ta imestas, miks orkester
nii tasa mängib, miks ei kuule ta isegi tšembalo
sillerdust. Orkestriauk oli tühi. Polnud kuulda
ei Berliini filharmoonikuid ega Londoni kuning-
likku orkestrit. Ja kui don Giovanni oma silma
praotas, nägi ta, et *Il Commendatore* oli lahkunud,
olgugi et vaatus alles käis.

Milline vaikus! Keegi ei laulnud enam. Vo-
kaalide sära oli vaikinud, puudus puhas *legato*-
laul, hääle õilis mesi, nukker *morendo*. Vaid Aad-
ria meri akna taga tõusis rahutul kohinal üha
kõrgemale ja üle mereselja kandusid üha harve-
nevad kõmatused.

See oli don Giovanni väsinud süda.

Don Giovanni üritas kergitada pead ja teise-
gi silma lahti teha. Ta nägi tundmatut härrat
— see oli kindlasti too mühakas arst, kelle Le-
porello oli asja ees teist taga kohale kutsunud,
ainuüksi tema kiusamiseks — istumas, pahur ja
hall, kõõgis järil, vajununa arvatavasti mingitesse
oma mõtetesse.

Kena publik küll! Don Giovanni sulges mõle-

mad silmad ja proovis ohata. Kuid ta ei suutnud sedagi. Oli aeg minna, kiiresti, kohe. Teener Leporello kindlasti juba ootas tõllauksel.

Alles siis, kui kõik juba möödas oli, tundis don Giovanni, kuidas sellest paigast, kus enne oli kivine rusikas, läks liikvele sula magma. See tulvas tema soontesse tahma ja nõge põletava tulise vooluna, nii et tal kramp kõhtu lõi ning ta maomahla oksendas, sest muud seal enam ei leidunud.

See tungis üha edasi kurbuse kibeda voona, tähenduse tõusulainena, hilinevad teadvustuse ja lõpliku mõistmise äravõitmatu veeuputusena.

Don Giovanni sõrmerootsud liigahtasid Leporello suunas. Kuid Leporello oli püsti karanud, ja tema kurbus ja pelg vallandusid hädahüüeteks. Ta vaatas paludes Umbrale otsa, kuid mida sai teha tema? Miks oli lõpu nägemine, temale, Umbralegi, nii raske?

Nii ränk kui oligi käsitada lõpmatust, elu lõplikkust kanda oli veelgi rängem. Ei aidanud isegi don Giovanni kahesajast aastast. Kui kummaliline, et miski oli ja lakkas siis olemast...

Raskeim oli see sellele, kes armastas, nagu Leporello. Kõige käsitamatumana ilmus elu lõplikkus armastuses. Aga isegi Umbr, kes üldsegi ei armastanud don Giovanni, tundis sedasama hämmeldust ja ebausku iga surivoodi, ka selle diivanvoodi ääres.

Kui don Giovanni, juba sealpool piiri, tahtis harjumuse jõul hingata sisse, lendas tema puhas teadvus üles alkoovi lakke.

Don Giovanni paistis sinna nagu ülemisele rõdule juukseudemed Umbr kiilaspeal, vana teenri hiina kodukuub ja viltteki all lamav kort-

suline don Giovanni. Ta ei vaadanud neid armastavalt ega ebasõbralikult, ka mitte kurbusega. Tema neid sealt enam ei vaadanudki.

Valjusti kaeveldes, otsekui oleks sellest veel abi olnud, vajutas Leporello don Giovanni tumenenud laud kinni. Umbra asus madala diivani-laua ääres surmatunnistust kirjutama.

Ja vaevalt keegi sellel enam oma pilkugi peatas. Mis jäi, oli ehk vaatenurk, mitte aga kellegi isiklik vaade; üldsuse objektiivne, impersonaalne tähelepanu, mis hetke veel ümbritses seda väikest näitelava. Mis peatselt lakkas fokuseerimastki, järgimast suunda ja eesmärki. Et seal-samas ähmastuda, häübuda kõikvõimalike vaatepunktide lõputusse äraolekusse.▲

AUTOR ENDAST

Sündisin Helsingis 1947. aastal. Mu ema nimi on Elisabet (Liisa) Cederström. Mu isa Alf Krohn oli ajakirja *Taide* peatoimetaja, kunstikriitik ja raamatukogu-*amanuensis*. 1959. aastal suri ta sõjas saadud pikka aega kestnud haigusesse.

Sain keskhariduse Helsingis Hallituskatu Tütarlastekoolis ja Helsingi Ühiskoolis, millele järgnes 1967. a ülikool.

Helsingi ülikoolis õppisin teoreetilist filosoofiat, üldist psühholoogiat ja kodumaist kirjandust. Humanitaarteaduste kandidaadiks sain 1974. a.

Olen töötanud kodumaise kirjanduse alalise raamatukogu-*amanuensis*'ena mõningate vaheaegadega aastast 1971. a kuni 1981. aastani, mil jäin lõplikult vabakutseliseks.

Poeg Elias sündis 1977. a.

Alustasin lastekirjanikuna 1970. aastal pildiraamatuga *Roheline revolutsioon*, mille illustreeris mu õde, maalikunstnik Inari Krohn. Tema on teinud kujunduse ka mu pildiraamatule *Tüdruk, kes kasvas* (1973), muinasjutunovellide kogule *Viimane suveküla* (1974) ja jutustusele *Metsapagu* (1980).

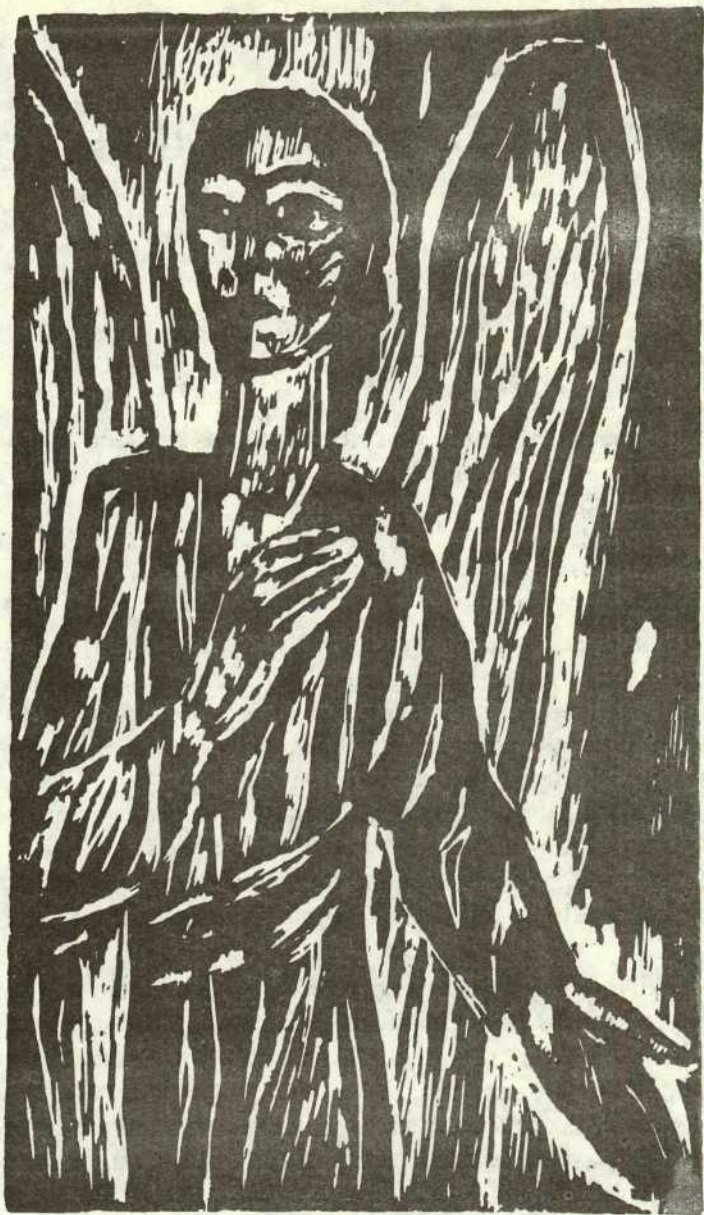
Umbra

Teisi teoseid: muinasjuttromaan *Inimkuues* (1977), novellikogu *Jutte* (1977), novellikogu *Donna Quijote* (1984), romaanid *Tainaron* (1985), *Oviiri kuld* (1987) ja *Umbra* (1990) ning esseekogu *Krabin* (1989).

Leena Krohn

Autori poolt romaaniks nimetatud *Umbra* on romaanipärane novellisari, mida ühendab Umbra-nimelise arsti kuju. Valitud kaks novelli, milles arendatakse Mozarti *Don Giovanni*-ooperi motiive, haakuvad omal kombel eelnevate Goethe—Schilleri kirjadega, üheskoos moodustades väikese buketi suure helilooja jäljetule hauale ülemaailmselt tähistatava Mozarti-aasta puhul.

A. K.

Agaate Veeber. INGEL
(Puulõige) 1961

VASTUSEIS TEORIALE

Paul de Man

Tõlkinud Toomas Rosin

See essee ei olnud algselt mõeldud käsitlema otse õpetamisküsimust, ehkki tal pidi olema didaktiline ja kasvatuslik eesmärk — mille saavutamine aga luhtus. Ta oli kirjutatud *Modern Language Association*'i Teaduslike Uurimistööde Komisjoni palvel kaastöona ühisväljaandele *Introduction to Scholarship in Modern Languages and Literatures*. Mul paluti kirjutada kirjandusteooria osa. Niisugustelt esseedelt oodatakse selgesti piiritletud kava järgimist: eeldatakse, et nad annavad lugejale antud ala põhisuundade ja -publikatsioonide valikulise, kuid igakülgse loetelu, sünteesivad ja liigitavad põhiprobleemid ning esitavad kriitilise ja programmilise nägemuse ettenähtavas tulevikus oodatavaist lahendustest. Ja seda kõike hästi teades, et kümne aasta pärast palutakse kellelgi teisel taas võtta endale seesama ülesanne.

Leidsin, et kõige paremangi tahtmise juures on mul raske selle kava nõudeid täita ja püüdsin vaid nii lühidalt kui võimalik seletada, miks pakub kirjandusteooria teoreetilist huvi eeskätt sellepärast, et teda on võimatu defineerida. Komisjon otsustas õigesti, et see ei ole soodsaim viis saavutada koguteose pedagoogilisi eesmärke, ja

The resistance to theory. — *Yale French Studies*, no. 63, pp. 3–20. ©1982 by Yale University.

tellis artikli mujalt. Leidsin, et nende otsus on täiesti õigustatud ning lisaks huvitav sellest tulenevate järelduste poolest kirjanduse õpetamise jaoks.

Teen sellest juttu kahel põhjusel. Esiteks selleks, et õigustada artiklis leiduvaid esialgse ülesande jälgi, mille abil võib seletada kohmakat püüdu olla tagasivaatavam ja üldisem, kui võinuks õigustatult oodata. Teiseks aga sellepärast, et säärane kimbatu toob esile ka üldist huvi pakkuva küsimuse kirjanduslase uurimistöö [scholarship] (MLA koguteose pealkirja võtmesõna), kirjandusteooria ja kirjanduse õpetamise suhetest.

Kergekäelisest arvamusest hoolimata ei ole õpetamine eeskätt suhe inimeste vahel. Ta on pigem tunnetuslik protsess, kus "mina" [self] ja "teine" [other] osalevad vaid riivamisi ja külgnevalt. Ainsana väärib õpetamise nime uurimuslik [scholarly], mitte aga personaalne õpetamine; analoogiad õpetamise ning *show business*'i või juhtimisalase nõustamise mitmesuguste külgede vahel peavad enamasti vabandama raskest ülesandest loobumist. Põhimõtteliselt peab uurimistöö olema väga suurel määral õpetatav. Kirjanduse puhul hõlmab selline uurimistöö vähemalt kaht teineteist täiendavat ala: ajaloolisi ja filoloogilisi fakte kui mõistmise eeltinimusi ning lugemis- ehk tõlgendusmeetodeid. Viimati mainitud peetakse üldiselt avatud distsipliiniks, millel on aga lootust sisekriisidest, vaidlustest ja poleemikast hoolimata mõistuspäraselt välja areneda. Meetodiloomet juhtiva refleksioonina sobib teooria hästi kokku õpetamisega; meenub palju tähtsaid teoreetikuid, kes on või olid ka väljapaistavad uurijad [scholars]. Küsimus kerkitab vaid siis, kui tuleb ilmsiks pinge mõistmismeetodite ja nende meetoditega saavutatavate teadmiste vahel. Kui kirjanduses kui siisuguses on tõepoolest midagi sellist, mis teeb võimalikuks tõe ja meetodi, *Wahrheit*'i ja *Methode* ühtesobimatuse, siis ei ole uurimistöö ja teooria

enam tingimata kokkusobitatavad; selle komplikatsiooni esimese ohvrina ei saa enam arusaama "kirjandusest kui niisugusest" ega ka selget vahetegemist ajaloo ja tõlgenduse vahel endastmõistetavaks pidada. Sest meetod, mis ei sobi kokku oma uurimisobjekti "tõega", võib õpetada ainult pettekujutlusi. Erinevad arengud nii kirjanduse ja lingvistika õpetamise tänapäevapildis kui ka selle pikas ja keerukas ajalooos toovad ilmsiks sümptomeid, mis näitavad, et see raskus on kirjandust käsitleva diskursuse loomupärane kese. See ebakindlus ilmneb selgesti vaenulikkuses, millega teooriat eetiliste ja esteetiliste väärtuste nimel taunitakse, samuti teoreetikute püüdeis end uuesti maksuma panna, taas kinnitades oma allumist neile väärtustele. Kõige mõjusamad rünnakud mõistavad teooria hukka kui takistuse uurimistöö ja seega ka õpetamise ees. Tasub uurida, kas ja miks on see nii. Sest kui see on tõesti nii, siis oleks parem, kui meil luhetuks selle õpetamine, mida õpetada ei tohikski, kui et õpetaksime edukalt seda, mis ei ole tõsi.

Teoreetiliselt ei tohiks üldine seisukoht kirjandusteooria kohta lähtuda pragmaatilistest kaalutlustest. Ta peaks alustama sellistest küsimustest nagu kirjanduse definitsioon (mis on kirjandus?) ning käsitlema keele kirjanduslike ja mittekirjanduslike kasutamiskiiside, samuti kunsti kirjanduslike ja mitteverbaalsete vormide erinevust. Edasi tuleks asuda perekonna "kirjandus" mitmesuguste aspektide ja liikide kirjeldava taksooomia ning saadud liigitusest tulenevate normatiivsete reeglite juurde. Kui aga skolastiline mudel fenomenoloogilise kasuks tagasi lükata, siis tuleks üritada kirjandustegevuse (kirjutamine, lugemine või mõlemad) või kirjandusteose (selle tegevuse saadus, korrelaat) fenomenoloogia loomist. Ükskõik missugune lähenemisviis valida (võib ju kujutleda teisigi teoreetiliselt õigustatavaid lähtekohti), kindlasti tekib otsekohe suuri raskusi, mis

ulatuvad nii sügavale, et isegi uurimistöö kõige elementaarsem ülesanne — kõnealuse tekstikogumi ja selle *état présent*'i piiritlemine — viib segadusse: mitte tingimata sellepärast, et bibliograafia on liiga ulatuslik, vaid sellepärast, et selle piire on võimatu kindlaks määrata. Nii-sugused etteaimatavad raskused ei ole paljusid kirjanduse käsitlejaid takistanud tihti märkimisväärse eduga käimast pigem teoreetilist kui pragmaatilist rada. Siiski saab näidata, et kõigil juhtudel oleneb edu sellest, kui võimas on see filosoofiline, religioosne või ideoloogiline süsteem, mis võib küll jääda implitsiitseks, kuid determineerib siiski mingi *a priori* kontseptsiooni sellest, mis on "kirjanduslik", lähtudes seejuures pigem valitud süsteemi eeldustest kui kirjanduslikust esemest endast — kui niisugune "ese" tõepoolest on olemas. Mõistagi peitub viimases täpsustuses tõsine küsimus, millega võib õigupoolest seletada äsja vihjatud raskuste etteaimatavust: kui mingi entiteedi olemasolu tingimused on iseäranis kriitilised, siis taandub teda käsitlev teooria paratamatult pragmaatikale. Kirjandusteooria keerulise ja lõplike järeldusteta ajalugu näitab, et kirjanduse puhul on lugu tõepoolest rohkem nõnda kui teiste verbaalsete nähtuste puhul nagu näiteks naljad või koguni unenäod. Püüdes kirjandust teoreetiliselt käsitleda, võime ju leppida ka tõsiasjaga, et lähtuda tuleb empiirilistest kaalutlustest.

Seega teame — kui pragmaatiliselt kõnelda —, et viimased 15–20 aastat on püsinud suur huvi kirjandusteooriaks nimetatud ala vastu ja et Ühendriikides on see huvi mõnikord kokku langenud välismaiste — enamasti, kuid mitte alati Mandri-Euroopa mõjude sissetoomise ja retseptsiooniga. Me teame ka, et see huvilaine näib nüüd olevat taandumas, sest pärast esialgset entusiasmi on tekkimas mingi küllastus või pettumus. Niisugune lainetus on üsna loomulik, kuid antud juhul siiski huvi-

tav, tehes väga hästi nähtavaks, kui sügav on vastuseis kirjandusteooriale. Üks ärevuse puhul alati kasutata-
vaid strateegiad on ähvardavaks peetava neutraliseerimi-
ne, suurendades või vähendades seda nähtust, omistades
talle võimupretensioone, mille elluviimine käib talle üle
jõu. Kui kassi nimetatakse tiigriks, siis võib ta kui "pa-
pist tiigri" kõrvale jätta; jääb aga küsimus, miks kassi
enne nii väga kardeti. See taktika töötab ka teistpidi:
kassi nimetatakse hiireks ja pilgatakse siis tema taht-
mist vägev olla. On parem, kui me ei lase end sellesse
poleemikakeerisesse kiskuda, vaid püüame kassi kassiks
nimetada ja kirjeldada — kuigi lühidalt — meie maal
teooriale osutatavat vastuseisu selle tänapäevasel kujul.

Põhja-Ameerika kirjanduskriitikas valitsevad suu-
nad ei olnud enne 1960. aastaid kindlasti teooriavaenuli-
kud, kui teooria all mõelda kirjanduse tõlgitsuste ja krii-
tiliste hinnangute otsimist mõnest kontseptuaalselt üldi-
sest süsteemist. Ka kõige intuiitivsemad, kõige empiiri-
lisemad ja teoreetiliselt kõige tagasihoidlikumad kirjan-
duskäsitlejad on kasutanud kasvõi mõnd mõistet (toon,
orgaaniline vorm, allusioon, traditsioon, ajalooline si-
tuatsioon jne), millel on vähemalt mingisugunegi üldine
täendus. Mitmel teisel juhul on teooriahuvi avalikult
kinnitatud ja seda praktikas rakendatud. Selle ajajärgu
mõjukaid õpikuid nagu *Understanding Poetry* (Brooks
ja Warren), *Theory of Literature* (Wellek ja Warren)
ja *The Fields of Light* (Reuben Brower) või teoreeti-
lise suundumusega teoseid *The Mirror and the Lamp*
[M. H. Abrams], *Language as Gesture* [R. P. Black-
mur] ja *The Verbal Icon* [W. K. Wimsatt (koos Monroe
C. Beardsley'ga)] ühendab enam-vähem selgesti väljen-
datud ja üldjoontes ühine metodoloogia.

Siiski ei oleks ükski neist autoreist tunnistanud en-
nast teoreetikuks selle sõna 1960. aastate järgses mõttes
— välja arvatud ehk Kenneth Burke ja mõnes suhtes ka

Northrop Frye, samuti ei kutsunud nende tegevus esile nii tugevat positiivset või negatiivset reaktsiooni nagu hilisemate teoreetikute oma. Kahtlemata oli poleemikat ja lahkuminekuid lähenemisviisides, mis hõlmasid laia erinevuste spektrit, ometi ei vaidlustatud tõsiselt kirjandusuuringute põhiprogrammi, samuti sellega tegelemiseks eeldatavat andekust ja ettevalmistust. Uuskriitistel lähenemisviisidel ei olnud raske sobitada end akadeemilisse korraldusse, ilma et nendega tegelejad oleksid pidanud oma kirjanduslikku tundlikkust kuidagi reetma; akadeemiliste ülesannete kõrval olid nad tihti ka hinnatud luuletajad ja romaanikirjanikud. Ka sobisid nad hästi kohaliku traditsiooniga, mis on küll kindlasti vähem türanlik kui Euroopa omad, kuid ometi kaugeltki mitte jõuetu. Uuskriitika täiuslikuks kehastuseks jääb mitmes mõttes T. S. Elioti isiksus ja ideoloogia — originaalse talendi, traditsioonilise õpetatuse, verbaalse vaimukuse ja moraalse tõsiduse ühendus, angloameerikalikku laadi vaimuaristokraatsus, mis ei olnud nii allasurutud, et ei oleks lubanud endale ahvatlevaid pilguheite psüühika ja poliitika tumedaisse sügavustesse, kuid samas ei lõhkunud ka ambivalentse sündsuse pealispinda, millel on endalgi meeldivaid külgi ja võrgutusi. Niisuguse kirjandusliku atmosfääri normatiivsed põhimõtted on pigem kultuurilised ja ideoloogilised kui teoreetilised, orienteeritud pigem sotsiaalse ja ajaloolise subjekti terviklikkusele ja väärikusele kui impersonaalsele järjekindlusele, mida nõuab teooria. Kultuur jätab omajagu ruumi kosmopolitismile — tegelikult propageerib seda — ja 1950. aastate Ameerika ülikoolide kirjanduslik vaim oli kõike muud kui provintslik. Tal ei olnud raskusi Euroopast pärit vaimusugulaste silmapaistvate tööde — Curtiuse, Auerbachi, Croce, Spitzeri, Alonso, Valéry — ja kui mõned teosed välja arvata, ka J. P. Sartre'i mõistmise ja omaksvõtmisega. Sartre'i nimi on selles

loetus tähtis, sest see näitab, et valitsevat kultuuri-koodi, mida me püüame esile tuua, ei saa lihtsalt samastada vasak- ja parempoolsuse, akadeemilise ja mitteakadeemilise, Greenwich Village'i ja Gambieri (Ohio) poliitilise polaarsusega. Poliitilise kallakuga ja põhiliselt mitteakadeemilised ajakirjad, millest 1950. aastate *Partisan Review* jääb parimaks näiteks, ei olnud (kui võtta arvesse kõiki asjakohaseid erinevusi ja mööndusi) uuskiitiliste lähenemisviisidega tegelikult opositsioonis. See laialdane, kuigi eitusel põhinev üksmeel, mis ühendab neid äärmiselt erinevaid suundumusi ja inimesi, rajanes nende ühisel vastuseisul teooriale. Seda diagnoosi kinnitavad väited ja kaastegutsemine, mis on hiljem väljendunud selgemas vastuseisus ühisele vastasele.

Need kaalutlused ärataksid äärmisel juhul vaid anekdootlikku huvi (sest 20. sajandi kirjanduspoleemika ajalooline panus on nii tühine), kui vastuseisust teooriale ei tuleneks teoreetilisi järeldusi. Selle vastuseisu kohalikud ilmingud on küllaltki süstemaatilised, et huvi nende vastu põhjendada.

Mida siis ohustavad kirjandusele lähenemise viisid, mis arenesid 1960. aastail ja mis nüüd eri nimede all moodustavad kirjandusteooria rasketipiiritletava ja mõneti kaootilise ala? Neid lähenemisviise ei saa seostada ühegi kindla meetodi või mõne kindla maaga. Strukturalism ei olnud sel ajal ainus valitsev suund — isegi mitte Prantsusmaal, ning nii strukturalism kui ka semioloogia on lahutamatud varasematest tendentsidest slaavikeelsetel aladel. Saksamaal on põhilised impulsid tulnud mujalt, Frankfurdi koolkonnalt ja ortodokssematelt marksistidelt, Husserli-järgsest fenomenoloogiast ja Heideggeri-järgsest hermeneutikast; strukturalistlikku analüüsi on sinna tunginud üsna vähe. Kõigil neil suundadel on olnud oma mõju ka USAs, kus nad on vähem või rohkem loovalt põimunud kohalikust traditsioo-

nist pärit probleemidega. Ainult rahvuslikul või isiklikul pinnal konkureeriv ajaloovaade sooviks nii raskesti liigitatavaid liikumisi hierarhiasse seada. Kirjandusteooriaga tegelemise võimalikkus, mida ei saa kaugeltki mitte endastmõistetavaks pidada, on ise muutunud probleemiks, mille üle teadlikult juureldakse. Need, kes on selles küsimuses kõige kaugemale jõudnud, on kõige vaieldavamad, kuid ka kõige paremad informatsiooniallikad. Siia kuulub kindlasti mitu nime, mida seostatakse strukturalismiga, kui määratleda strukturalismi nii avaralt, et ta hõlmaks nii Saussure'i, Jakobsoni ja Barthes'i kui ka Greimast ja Althusseri, s.t nii avaralt, et teda ei saaks enam kasutada sisuka ajaloolise terminina.

Võib öelda, et kirjandusteooria tekib siis, kui lähemine kirjandustekstile ei rajane enam mittelingvistilistel, s.t ajaloolistel ja esteetilistel kaalutlustel, või veidi täpsemalt öeldes, kui diskussiooni objektiks ei ole enam tähendus või väärtus, vaid tähenduse ja väärtuse produktsiooni ja retseptsiooni modaalsused, mis eelnevad nende kehtestusele. Järelikult on see kehtestus üsna küsitav, et nõuda autonoomset kriitilist distsipliini, mis uuriks tema võimalikkust ja staatust. Kirjanduslugu, isegi kui teda vaadelda võimalikult kaugel positivistliku historismi labasustest, on ikka veel mõistmise ajalugu, kus mõistmise võimalikkust ei peeta küsitavaks. Esteetika ja tähenduse vahekord on keerukam küsimus, sest ilmselt tegeleb esteetika rohkem tähenduse *mõjuga* kui tema sisuga *per se*. Kuid esteetika on tegelikult, juba vahetult Kanti-eelsel ajal ja Kantist saadik, tähistamise [meaning] ja mõistmise protsessi fenomenalism ja ta võib olla lapsik selle poolest, et postuleerib (nagu ta nimigi ütleb) kunsti ja kirjanduse fenomenoloogiat. Esteetika on pigem universaalse filosoofiasüsteemi osa kui omaette teooria. 19. sajandi filosoofiatraditsioonis on Nietzsche kriitika Kanti, Hegeli ja nende järgijate püstitatud süs-

teemi kohta üks filosoofia põhiküsimustest. Nietzsche metafüüsikakriitika hõlmab esteetilist või lähtub sellest; sama võiks väita ka Heideggeri kohta. Väärivate filosoofinimede abiksvõtmine ei tähenda, nagu oleks tänapäeva kirjandusteooria areng ulatuslikumate filosoofiliste spekulatsioonide kõrvalsaadus. Mõnel harval juhul võib filosoofia ja kirjandusteooria vahel küll otseseos olla. Sagedamini aga esitab tänapäeva kirjandusteooria suhteliselt iseseisvaid tõlgendusi küsimustest, mis teistsuguses kontekstis kerkivad pinnale ka filosoofias, kuigi mitte tingimata selgemal ja rangemal kujul. Filosoofia on nii Inglismaal kui ka Mandri-Euroopas vähem vabastatud traditsioonilistest skeemidest, kui ta mõnikord teeskleb uskuvat, ning esteetika väljapaistev, kuigi mitte valitsev koht süsteemi põhikomponentide hulgas on seda süsteemi moodustav osa. Seepärast ei ole üllatav, et tänapäeva kirjandusteooria on tekkinud väljaspool filosoofiat ning mõnikord teadliku vastuhakuna filosoofiatraditsiooni kaalukusele. Kirjandusteooria võib nüüd küll olla muutunud filosoofia õiguspäraseks huviobjektiks, kuid teda ei saa ei tegelikult ega teoreetiliselt filosoofiaga ühte sulatada. Ta sisaldab paratamatult pragmaatilist momenti, mis teda teooriana kindlasti nõrgestab, kuid teeb ta ka õõnestavalt ettearvamatuks ja muudab ta otsekui jokkeriks teoreetiliste distsipliinide tõsisel mängus.

Teooria tulek, murrang, mida nüüd nii tihti taunitakse ning mis viib teooria kirjandusloost ja kirjanduskriitikast eemale, toimub koos lingvistikaterminoloogia tarvituselevõtuga kirjandust käsitlevas metakeeles. Lingvistikaterminoloogia all mõeldakse terminoloogiat, mis enne referendi tähistamist tähistab referentsi ja arvestab maailma käsitlemisel keele referentsiaalset funktsiooni, või veidi täpsemini öeldes, mis vaatlleb referentsi keele funktsioonina ja mitte tingimata intuitsiooni-

na. Intuitsioon eeldab taju, teadvust ja kogemust ning viib otsekohe loogika ja mõistmise ning kõigi tema korrelaatide maailma, milles esteetikal on väljapaistev koht. Eeldus, et võib olemas olla keeleteadus, mis ei ole tingimata loogiline, viib terminoloogia arendamiseni, mis ei ole tingimata esteetiline. Tänapäeva kirjandusteooria on saanud iseendaks niisugustes sündmustes nagu saussure'liku lingvistika rakendamine kirjandustekstidele.

Strukturaalse lingvistika ja kirjandustekstide seos ei ole nii endastmõistetav, nagu nüüd tagantjäreletarkusega tunduda võib. Peirce'i, Saussure'i, Sapiri ja Bloomfieldi ei huvitanud esialgu üldse kirjandus, vaid lingvistika teaduslikud alused. Kuid filoloogide (nagu Roman Jakobson) või kirjanduskriitikute (nagu Roland Barthes) huvi semioloogia vastu näitab, et keelemärkide teooria tõmbab kirjandust enda külge. Käsitades keelt pigem märkide ja tähistuste [significations] süsteemina kui tähenduste kindlaks kujunenud muustrina, paigutatakse ümber või koguni hajutatakse traditsioonilised tõkked keele kirjanduslike ja eeldatavasti mittekirjanduslike kasutusviiside vahelt ning vabastatakse uuritav tekstikogum ilmaliku kanoniseerimise paine alt. Semioloogia ja kirjanduse kohtumisel olid palju kaugemale ulatuvad tagajärjed kui paljudel teistel teoreetilistel mudelitel — filoloogilistel, psühholoogilistel või epistemoloogilistel klassikalistel mudelitel, mida kirjanduse käsitljad olid juba enne ära proovinud. Kirjandustekstide vastutulelikkust semiootilisele analüüsile võib näha sellest, et kui teised lähenemisviisid pole suutnud minna kaugemale tähelepanekutest, mida võib parafraseerida või üle kanda ühisteadmise [common knowledge] termineisse, siis need analüüsid on toonud ilmsiks mudeleid, mida saab kirjeldada ainult nende enese spetsiifiliselt lingvistiliste aspektide terminitega. Semioloogilisel lingvisti-

kal ja kirjanduse lingvistikal on nähtavasti midagi ühist, mida on näha vaid nende ühisest vaatepunktist ja mis kuulub ainuomaselt neile. Selle "miski" piiritlemine, mida tihti nimetatakse ka kirjanduslikkuseks, ongi saanud kirjandusteooria sihiks.

Kirjanduslikkust aga mõistetakse tihti väärsti, mis suurel määral põhjustabki praeguses poleemikas valitsevat segadust. Näiteks väidetakse tihti, et kirjanduslikkus on vaid veel üks sõna esteetilise vastuvõtu [response] kohta või selle veel üks avaldumisviis. Kasutades kirjanduslikkusega seoses termineid nagu "stiil", "stilistika", "vorm", isegi "poeesia" (näiteks "grammatika poeesia"), millel kõigil on tugevad esteetilised konnotatsioonid, aidatakse segadust süvendada isegi nende hulgas, kes termini esimesena käibele tõid. Näiteks kõneleb Roland Barthes essees, mis on õigustatult ja tähendusrikkalt pühendatud Roman Jakobsonile, ilmekalt sellest, kuidas kirjanik otsib sõna kõlaomaduste täiuslikku kokkulangevust sõna tähistava funktsiooniga. "Tahaksime ka rõhutada nime (ja märgi) kratülismi Proustil [...] Proust vaatleb tähistaja ja tähistatava suhet motiveerituna, üks kopeerib teist ja representeerib oma materiaalses vormis asja tähistatud olemust (ja mitte asja ennast) [...] Selline realism (sõna skolastilises mõttes), mis mõistab nimesid ideede "koopiatena", on Proustil omandanud radikaalse vormi. Kuid võib ju õigusega küsida, kas ei ole see kirjutamisel enam või vähem teadlikult alati nii ning kas on võimalik olla kirjanik ilma mingisuguse usuta nime ja olemuse loomulikku seosesse. Poetiliselt funktsiooni selle sõna kõige laiemas mõttes määratleks siis kratüloslik märgimõistmine, ja kirjanik oleks siis see, kes kannab edasi traditsioonilist müüti, mis tahab, et keel imiteeriks ideed, ja mis erinevalt keeleteaduse õpetustest mõistab marke motiveeritud märkidena."¹ Kuivõrd kratülism

¹Gérard Genette, "Proust et les noms". — *To honor Roman Ja-*

peab endastmõistetavaks keele fenomenaalsete aspektide, näiteks kõla [sound] ja tema tähistava funktsiooni ehk referendi lähenemist, on ta esteetilise suunitlusega kontseptsioon; tegelikult saaks esteetikateoorias, sealhulgas selle kõige süstemaatilisemas, Hegeli formuleeringus, moonutuseta näha lõpuniarendatud kujul sedasama mudelit, mille üheks variandiks on Kratylose keelekäsitlus. Pisut peidetud vihjet Platonile Hegeli *Esteetikas* saab väga hästi just nii tõlgendada. Barthes ja Jakobson näikse meid tihti ahvatlevat puhtesteetilisele lugemisele; siiski viivad mõned nende väited vastassuunas. Sest kõla ja tähenduse lähedust, mida Barthes Prousti puhul ülistas ja mille Proust, nagu Gérard Genette on selgelt näidanud,² ise hiljem müstikalembeste hingede hukutava kiusatusena lammutas, käsitatakse siin ka pelga *efektina*, mida keel võib hästi saavutada, kuid millel ei ole substantsiaalseid seoseid millegagi teispoole seda spetsiifilist efekti, ei analoogia ega ontoloogiliselt põhjendatud imiteerimise kaudu. See on pigem keele retooriline kui esteetiline funktsioon, äratuntav *troop* (paronomaasia), mis toimib tähistaja tasandil ega sisalda usaldusväärseid deklaratsioone maailma loomuse kohta, hoolimata oma vägevast võimest luua vastupidist illusiooni. Tähistaja kui kõla fenomenaaalsus sisaldub kahtlemata nime ja nimetatud asja vastavuses, kuid side sõna ja asja vahel ei ole fenomenaalne, vaid konventsionaalne.

See annab keelele olulise vabaduse referentsiaalsest kitsendustest, kuid teeb ta epistemoloogiliselt väga kahtlaseks ja muutlikuks, sest keelekasutust ei saa enam pidada määratuks kaalutlustest, mis põhinevad tõesusel ja väärusel, heal ja kurjal, ilul ja inetusel või naudingul ja valul. Ükskõik kus analüüs seda keele autonoomset

kobson I (The Hague, 1987), lk 157jj.

² "Proust et le langage indirect". — Gérard Genette, *Figures II* (Paris, 1969).

potentsiaali ka nähtavale toob, ikka on meil tegemist kirjanduslikkusega, tõepoolest kirjandusega kui kohaga, kus muutub kättesaadavaks see negatiivne teadmine lausungi tõeväärsusest. Sellest johtuv tähistaja materiaalsete, fenomenaalsete aspektide esiplaanile toomine loob tugeva esteetilise ahvatluse illusiooni selsamal hetkel, mil tegelik esteetiline funktsioon on kui mitte rohkem, siis vähemasti ajutiselt katkestatud. On paratamatut, et semioloogiat või selletaolise suundumusega meetodeid peetakse formalistlikuks selles mõttes, et nad on väärtustatud pigem esteetiliselt kui semantiliselt, kuid niisuguse tõlgenduse vältimatus ei tee seda tõlgendust vähem moonutatavaks. Kirjandus teeb esteetilised kategooriad pigem kehtetuks kui jaatab neid. Siit järeldub muu seas, et kuigi me oleme tavaliselt harjunud lugema kirjandust nii, et aluseks on analoogia plastiliste kunstide ja muusikaga, peame nüüd tunnistama tajuvälise [non-perceptual], lingvistilise aspekti vältimatust maalikunstis ja muusikas ning õppima pigem pilte *lugema* kui tähendust *kujutlema*.

Kui kirjanduslikkus ei ole esteetiline kvaliteet, siis ei ole ta ka peamiselt mimeetiline. *Mimēsis*'est saab üks troop teiste hulgas; keel otsustab imiteerida mitteverbaalset entiteeti, täpselt samuti nagu paronomasia "imiteerib" kõla, taotlemata vähimalgi määral verbaalsete ja mitteverbaalsete elementide identsust (või erinevuse refleksiooni). Kõige eksitavam viis kujutada kirjanduslikkust ja ka kõige sagedasem vastuväide, mida tänapäeva kirjandusteooriale esitatakse, on kirjanduslikkuse vaatlemine puhta verbalismina, reaalsusprintsipi mahasalgamisena absoluutsete fiktsioonide nimel põhjendustega, mida peetakse esteetiliselt ja poliitiliselt häbiväärseks. See rünnak peegeldab pigem kallaletungijate ärevust kui süüdistatava süüd. Arvesse võttes mittefenomenaalse lingvistika vältimatust, vabastatakse

kirjanduslane diskursus fiktsiooni ja reaalsuse naiivsest vastandusest, mis on ise ebakriitiliselt mimeetilise kunstikäsituse võsu. Nagä teisedki lingvistilise suundumusega teooriad, ei eita tõeline semioloogia keele referentsiaalset funktsiooni — kaugel sellest: kõne all on tema autoriteet loomuliku või fenomenaalse tunnetuse mudelina. Kirjandus ei ole fiktsioon mitte sellepärast, et ta millegipärast keeldub tunnustamast “reaalsust”, vaid sellepärast, et ei ole *a priori* kindel, kas keel toimib printsiipide järgi, mis on fenomenaalse maailma omadega samased või *sarnased*. Sellepärast ei ole *a priori* kindel, kas kirjandus on usaldusväärne informatsiooni- allikas millegi muu kui tema enda keele kohta.

Näiteks oleks kohatu tähistaja materiaalsust segi ajada selle materiaalsusega, mida ta tähistab. See tundub küllalt endastmõistetav valguse ja kõla, vähem aga ruumi, aja ja eriti “mina” üldisema fenomenaalsuse puhul: ükski terve mõistusega inimene ei üritaks kasvatada viinamarju sõna “päike”, mitte aga päikese enese abil, kuid on väga raske mõista iseenda möödunud ja tulevase eksistentsi skeemi kuidagi teisiti kui ajaliste ja ruumiliste skeemide järgi, mis on pärit fiktiivsetest narratiividest, aga mitte maailmast. See ei tähenda, et fiktiivsed narratiivid ei ole maailma ja reaalsuse osad; nende mõju maailmale võib olla tugevamgi, kui meile meeldiks. See, mida me nimetame ideoloogiaks, on just lingvistilise ja loodusliku reaalsuse, referentsi ja fenomenalismi segiajamine. Kirjanduslikkuse lingvistika on järelikult ideoloogiliste kõrvalekallete paljastajana ja ühtlasi määrava tegurina nende esinemise seletamisel asendamatu ning võimsam vahend kui kõik teised uurimisvaldkonnad, sealhulgas majandusteooria. Need, kes heidavad kirjandusteooriale ette, et see ei märka ühiskondlikku ja ajaloolist (s.t ideoloogilist) reaalsust, näitavad vaid oma hirmu, et seesama vahend, mida nad

püüavad diskrediteerida, paljastab ka nende enda ideoloogilised müstifikatsioonid. Ühesõnaga, nad on väga halvasti lugenud Marxi *Saksa ideoloogiat*.

Olles liigagi kokkusurutult meenutanud argumente, mida on palju ulatuslikumalt ja veenvamalt esitanud teised, hakkame tajuma võimalikke vastuseid esialgsele küsimusele: mis on kirjandusteoorias nii ähvardavat, et ta kutsub esile nii tugevat vastupanu ja rünnakuid? Ta paiskab segi juurdunud ideoloogiaid, tehes avalikuks nende toimemehhanismid; ta hakkab vastu võimsale filosoofilisele traditsioonile, mille väljapaistvaks osaks on esteetika; ta kummutab kirjandusteoste kindlakskujunenud kaanonit ning ähmastab kirjandusliku ja mittekirjandusliku diskursuse rajajoont. Kaudselt võib ta paljastada ka ühenduslülisid ideoloogiate ja filosoofia vahel. Kõik see on küllaldane põhjus kahtlustusteks, kuid see pole rahuldav vastus küsimusele, sest näitab pinget tänapäeva kirjandusteooria ja traditsiooniliste kirjandusuuringute vahel lihtsalt kahe juhuslikult korraga areenile sattunud mõtteviisi ajaloolise konfliktina. Kui kokkupõrge on pelgalt ajalooline (sõna otseeses mõttes), siis pakub ta teooriale vaid piiratud huvi mööduva tuuleilina maailma vaimuõhustikus. Tegelikult on argumentid kirjandusteooria legitiimsuse kasuks nii vastupandamatud, et oleks mõttetü sellele kokkupõrkele üldse tähelepanu pöörata. Kindlasti ei saa öelda, et ükski teooriale ikka ja jälle esitatavaist vastuväidetest pakuks tõsist retoorilist huvi, sest nad kõik põhinevad väärinformatsioonil või selliste terminite jämedal vääritlemisel nagu "mimēsis", "fiktsioon", "reaalsus", "ideoloogia", "referents" ja ka "relevantsus".

Siiski on võimalik, et kirjandusteooria enda areng on olnud üledetermineeritud raskustest, mis on talle omased juba seesmiselt ja mis kõigutavad tema staatust teadusliku distsipliinina. Vastuseis võib olla tema

diskursusse sisseprogrammeeritud koostisosa viisil, mis loodusteadustes oleks mõeldamatu ja ühiskonnateaduste puhul piinlik. Teisisõnu: on võimalik, et poleemiline opositsioon, süstemaatiline mõistmatus ja vääriti esitamine ning pealiskaudsed, kuid pidevalt korduvad vastuväited on teoreetilisele tegevusele enesele omase vastuseisu mujal väljalöövad sümptomid. Väita, nagu see oleks küllaldane põhjus loobuda kirjandusteooriast, oleks umbes sama mis anatoomia hülgamine sellepärast, et ta ei ole leidnud rohtu surma vastu. Kirjandusteooria tegelik vaidlus ei käi mitte tema poleemiliste oponen-tidega, vaid pigem omaenda metodoloogiliste eelduste ja võimalustega. Selle asemel et küsida, millega kirjandusteooria meid ohustab, peaksime võib-olla küsima, miks tal on nii raske oma asja ajada ja miks ta nii kergesti vajub ära eneseõigustusse ja enesekaitsesse või siis programmiliselt ülekompanseerivalt eufoorilisse utopismi. Niisugune ebakindlus omaenda ülesannete suhtes nõuab eneseanalüüsi, et mõista kirjandusteoreetikuid saatvat frustratsiooni, isegi kui nad näivad elavat muretus metodoloogilises enesekindluses. Ja kui need raskused tõepoolest kuuluvad lahutamatuult probleemi juurde, siis peavad nad olema teatud määral ajaloovälised selle sõna ajalises mõttes. Asjaolus, et meie praegusel kirjandusareenil võetakse neid raskusi kui vastuseisu lingvistikaterminoloogia kasutuselevõtule esteetilises ja ajaloolises kirjandusalases diskursuses, väljendub vaid üks versioon küsimusest, mida ei saa taandada spetsiifilisele ajaloosituatsioonile ja nimetada modernseks, postmodernseks, järelklassitsistlikuks või (isegi mitte Hegeli mõttes) romantiliseks, kuigi viis ennast meile ajalooliste periodiseerimissüsteemide kattevarjus peale sundida kuulub kindlasti tema problemaatilisse olemusse. Niisuguseid raskusi võib pidevalt välja lugeda kirjandusteooria tekstidest, ükskõik missugune ajaloohetk valida.

Praeguste teoreetiliste suundade üks põhisaavutus on see, et nad on meid taas sellest asjaolust teadlikuks teinud. Praegu loetakse antiik-, kesk- ja renessansiaja kirjandusteooriat piisavalt teadvustades, mis on käsil, et mitte end "modernseks" pidada.

Pöördume nüüd tagasi esialgse küsimuse juurde, üritades diskussiooni veelgi avardada selleks, et hoida pigem poleemikat küsimuse piires kui viimasel end poleemikast piiritleda lasta. Vastuseis teooriale on vastuseis keele kohta käiva keele kasutamisele. See on järelikult vastuseis kas keelele endale või võimalusele, et keel sisaldab tegureid või funktsioone, mida ei saa taandada intuitsioonile. Kuid me eeldame vist liigagi kergekäeliselt, et viidates millelegi, mida nimetatakse "keeleks", me teame, millest on jutt, kuigi keelest võib küll vaevalt leida ühtki teist sõna, mis oleks nii üledetermineeritud, nii raskesti tabatav, moonutatud ja moonutav kui "keel". Isegi kui me otsustame teda vaadelda ohutus kauguses kõigist teoreetilistest mudelitest, "keeles" pragmaatilises ajaloos, mitte mõistena, vaid didaktilise ülesandena, millest ükski inimene mööda ei pääse, leiame end peagi teoreetiliste mõistatuste ees. Kõige tuttavam ja üldisem kõigist lingvistilistest mudelitest, klassikaline *trivium*, mille järgi keelt käsitlev teadus koosneb grammatikast, retoorikast ja loogikast (või dialektikast), on tegelikult kogum lahendamata pingeid, mis on küllalt tugevad, et genereerida frustratsiooni lõputult venivat diskursust, milles tänapäeva kirjandusteooria oma enesekindlaimalgi kujul moodustab vaid järjekordse peatüki. Raskused hõlmavad nii *trivium*'i sisemist liigendust kui ka keele ja üldise maailmamõistmise seost, sidet *trivium*'i ja *quadrivium*'i vahel — viimane hõlmab mitteverbaalseid teadusi arvust (aritmeetika), ruumist (geomeetria), liikumisest (astronoomia) ja ajast (muusika). Filosoofia ajaloos on see seos traditsiooniliselt ja tänu

loogikale ka substantsiaalselt see ala, kus iseenda kohta käiva keelise diskursuse rangus võrdub rangusega, millega matemaatiline diskursus käsitleb maailma. Näiteks soosis epistemoloogia 17. sajandil — ajal, mil filosoofia ja matemaatika suhted olid eriti tihedad — keelt, mida ta nimetas geomeetriaks (*mos geometricus*) ja mis õigupoolest sisaldab ruumi, aja ja arvu homogeenset ahelat kui ainsat sidusat ja ökonoomset mudelit. Arutlemist *more geometrico* nimetatakse “peaaegu ainsaks arutlusviisiks, mis on eksimatu, sest ta järgib ainsana tõest meetodit, kuna kõik teised on loomuliku paratamatuse tõttu teatavas segaduses, millest võib teadlik olla ainult geomeetiline vaim.”³ See on selge näide vastastikusest seosest ühelt poolt fenomenaalse maailma kohta käiva teaduse ja teiselt poolt keele kohta käiva teaduse vahel, mida mõistetakse kui definitsioonilist loogikat, korrektse aksiomaatilise-deduktiivse, sünteetilise arutlemise eeltingimust. Säärase loogika ja matemaatika vahelise vabaringlemise võimalikkusel on omaenda keeruline ja probleemiderohke ajalugu, samuti tänapäevased ekvivalendid, kus nii loogika kui ka matemaatika on teistsugused. Käesolevas arutluses on aga tähtis see, et keele kohta käivate teaduste seostamine matemaatiliste teadustega esindab eriti vastupandamatut versiooni keeleteooria kui loogika ning fenomenaalse maailma matemaatika abil saavutatava mõistmise vahelisest pidevusest. Niisuguses süsteemis on esteetika koht ette ära määratud ja ta ei ole selles süsteemis sugugi võõras, tingimusel et ei vaidlustata loogika prioriteeti *trivium*’i mudelis. Sest isegi kui argumentatsiooni huvides ja ajaloolise tõendusmaterjali suurest hulgast hoolimata eeldada, et loogika ja loodusteaduste vaheline side on kindel, siis jääb lahti-

³Blaise Pascal, “De l’esprit géométrique et de l’art de persuader”. — *Ouvres complètes*, toim. L. Lafuma (Paris: Editions du Seuil, 1963), lk 349jj.

seks *trivium*'i-sisene küsimus grammatika, retoorika ja loogika suhetest. Ja see ongi koht, kus kirjanduslikkus — keele niisugune kasutamine, mis tõstab esile retoorilise funktsiooni grammatilise ja loogilise funktsiooni arvel — sekkubki otsustava, kuid tasakaalu häiriva elemendina, mis mitmel viisil ja mitmes mõttes rikub mudeli seesmist tasakaalu, järelikult ka ta ulatuvust väljapoole, mitteverbaalsesse maailma.

Loogika ja grammatika küllalt loomulik sugulus tundub olevat ilmne, ja kartesiaanliku keeleteaduse traditsioonis ei olnud Port-Royali grammatikutel kuigi raske ühtlasi loogik olla. Sedasama taotlevad tänapäeval hoopis teistsugused meetodid ja terminoloogiad, mis siiski on säilitanud sama universaalsuspüü, mis on ühine nii loogikale kui täppisteadustele. Vastates neile, kes vastandavad üksikute tekstide ainulaadsust semiootika teaduslikule üldisusele, kahtleb A. J. Greimas, kas on õige kasutada "grammatika" väarikat sõna niisuguse lugemise kirjeldamiseks, mis ei püüdle universaalsuse poole. Need, kes kahtlevad semiootilises meetodis, kirjutab ta, "postuleerivad vajaduse konstrueerida iga teksti jaoks oma grammatika. Kuid grammatika olemuseks (*le propre*) on tema võime seletada suurt hulka tekste, ja selle termini metafoorne kasutus [...] ei suuda varjata fakti, et semiootilisest lähenemisest on tegelikult loobutud."⁴ Ei ole kahtlust, et see, mida siin ettevaatlikult nimetatakse "suureks hulgaks", väljendab lootust, et vähemalt tulevikus tekib mudel, mida saab kasutada kõigi tekstide genereerimiseks. Taas ei ole meie eesmärk praegu selle metodoloogilise optimismi pädevust vaidlustada, vaid ainult tuua see näiteks grammatika ja loogika kestvast sümbioosist. On selge, et Greimase jaoks — nagu üldse kogu traditsiooni jaoks, kuhu ta kuulub,

⁴A. J. Greimas, *Du Sens* (Paris: Editions du Seuil, 1970), lk 13.

— kattuvad keele grammatiline ja loogiline funktsioon. Grammatika on loogika isotoop.

Siit järeldub, et ~~nii kaua~~ kui ükskõik missugune keeleteooria, ka kirjanduslik, rajaneb grammatikal, ei ohusta ta seda, mida me peame kõigi kognitiivsete ja esteetiliste keelesüsteemide alusprintsipiiks. Grammatika teenib loogikat, mis omakorda võimaldab üle minna maailma mõistmisele. Uurida grammatikat, esimest "vabade kunstide" seas, on teadusliku ja humanistliku mõistmise hädavajalik eeltingimus. Kuni kirjandusteooria seda printsipi ei puutu, ei ole kirjandusteoorias midagi ohtlikku. Süsteem ise kinnitab ja kaitseb teooria ja fenomenalismi ülemineku pidevust. Raskused tekitavad alles siis, kui ei ole enam võimalik eirata diskursuse retoorilise dimensiooni epistemoloogilist survet, see tähendab, kui retoorilist dimensiooni ei saa enam hoida omal kohal pelgalt ripatsina, kaunistusena semantilise funktsiooni küljes.

Grammatika ja retoorika seose ebakindlus (erinevalt grammatika ja loogika seosest) ilmneb *trivium*'i ajaloos kõnekujundite ehk troopide, kahe ala vaieldaval piirjoonel seisvate keeleüksuste staatuse ebakindluses. Troobid on olnud grammatika tavapärane osa, kuid neid on käsitatud ka kui semantilisi agente, mille abil retoorika — kui veenmine ja tähistamine — täidab oma spetsiifilist funktsiooni. Erinevalt grammatikast kuuluvad troobid keele juurde ürgomaselt. Nad on tekste produtseerivateks funktsioonideks, mis ei ole moodustatud mõne mitteverbaalse entiteedi järgi, samal ajal kui grammatika on juba oma definitsiooni poolest võimeline keelevälis- teks üldistusteks. Varjatud pinge retoorika ja grammatika vahel avaldub paratamatult lugemise probleemis, sest lugemine on protsess, mis kuulub korruga mõlemasse valdkonda. Selgub, et vastuseis teooriale on tegelikult vastuseis lugemisele, vastuseis, mis tänapäeva uurimus-

tes kehtib võib-olla kõige rohkem metodoloogiate puhul, mis nimetavad ennast lugemisteooriaks, kuid ometi hiilivad kõrvale funktsioonist, mida nad oma objektiks peavad.

Mida me peame silmas, kui kinnitame, et kirjanustekstide uurimine sõltub paratamatult lugemisaktist, või kui väidame, et sellest aktist järjekindlalt hoidutakse? Kindlasti enamat kui tautoloogiat, mille kohaselt tuleb mingi teksti kohta millegi väitmiseks sellest lugeda vähemalt mõnda, kasvõi väikest osa (või lugeda kasvõi mõnda väikest osa mõnest seda teksti käsitlevast tekstist). Vaid harva seatakse eeskujuks kuuldistel põhinevat kriitikat, esinegu seda kui tihti tahes. Hoopiski mitte endastmõistetava lugemisvajaduse rõhutamine tähendab vähemalt kahte asja. Kõigepealt seda, et kirjandus ei ole läbipaistev sõnum, mille puhul saab pida endastmõistetavaks, et sõnum ja tema kommunikatsioonivahend on teineteisest selgesti eristatavad. Teiseks — ning see on hoopis problemaatilisem —, tähendab see, et teksti grammatiline dekodeerimine jätab teatud määramatu jäägi, mida tuleks, kuid ei saa lahendada grammatiliste vahenditega, mõistetagu neid kui tahes avaralt. Grammatika laiendamine nii, et ta hõlmaks ka parafiguuraalseid dimensioone, on tegelikult tänapäeva semioloogia kõige tähelepanuväärsem ja vaieldavam strateegia, eriti süntagmaatiliste ja narratiivsete struktuuride uurimisel. Lause süntaktiliste piiride taha jäävate kontekstuaalsete elementide kodeerimine viib metafraasiliste dimensioonide süstemaatilisele uurimisele ning on märksa peenendanud ja arendanud tekstikoodide tundmist. On aga samavõrra selge, et selle avardamise strateegiliseks sihiks on alati retooriliste kujundite asendamine grammatiliste koodidega. Kalduvus asendada retoorika terminoloogiat grammatika omaga (näiteks rääkida hüpotaksisest, tähistamaks ana-

morfilisi või metonüümilisi troope) on osa avalikust programmist, mille taotlused on ülimalt imetlusväärased — püüda tähendust valitseda ja selgitada. Arvestades tekstide (sealhulgas muidugi kanooniliste tekstide) tähenduste nõutuks tegevast ebastabiilsust ajaloo vältel, oleks hermeneutilise mudeli asendamine semiootilise mudeliga, tõlgendamise asendamine dekodeerimisega oluliseks edusammuks. Nii võiks hajutada suure osa “lugemise-ga” seostuvaist kõhklustest.

Siiski võib tõestada, et ükski, kui tahes rafineeritud grammatiline dekodeerimine ei ulatu teksti determineerivate figuraalsete dimensioonideni. Kõikides tekstides on elemente, mida ei saa pidada ebagrammatilisteks, ehkki nende semantiline funktsioon ei ole grammatiliselt defineeritav ei nende eneste ega konteksti kaudu. Kas Keatsi lõpetamata eepose *The Fall of Hyperion* pealkirjas esinevat genitiivi tuleb tõlgendada kui “Hyperioni langemist”, s.t kui kirjeldust vanema võimu lüüasamisest uuema võimu käest, sedasama äratuntavat lugu, millest Keats tõepoolest peale hakkas, kuid üha enam kõrvale kaldus, või kui “Hyperioni langemas”, hoopis vähem spetsiifilise, kuid rohkem ärevust tekitava langemise tegeliku protsessi esitamist, hoolimata sellest, kuidas ta algab ja lõpeb ning keda langemine tabab. Hilisemas fragmendis pealkirjaga *The Fall of Hyperion* jutustatakse seda lugu tõepoolest, kuid seda jutustatakse tegelase kohta, kes sarnaneb pigem Apolloni kui Hyperioniga, sellesama Apolloniga, kes esimeses variandis (pealkirjaga *Hyperion*) peaks kindlasti triumfeerivalt püsima jääma, mitte langema, kui Keats ei oleks sunnitud Apolloni triumfi lugu ilma nähtava põhjuseta katkestama. Kas ütleb see pealkiri meile, et Hyperion on langenud ja Apollon püsib, või et Hyperion ja Apollon (ja Keats, keda on aeg-ajalt raske Apollonist eristada) on üksteisega asendatavad, sest kõik nad on langemas parata-

matult ja pidevalt. Mõlemad tõlgendused on grammatiliselt korrektsed, kuid konteksti (järelduva narratiivi [ensuing narrative]) põhjal on võimatu otsustada, kumb versioon on õige. Narratiivne kontekst ei sobi kummagi ja samal ajal sobib mõlemaga. Tekib kiusatus öelda, et kuna Keats ei suutnud kumbagi versiooni lõpule viia, siis näitab see nii tema kui meie võimetust seda pealkirja lugeda. Siis võiks lugeda sõna "Hyperion" pealkirjas *The Fall of Hyperion* kujundlikult, või kui soovitakse, intertekstuaalselt, nii et see ei viita ajaloolisele või mütoloogilisele tegelasele, vaid Keatsi enese varasema teksti pealkirjale (*Hyperion*). Kas kõneleme siis esimese teksti luhtumisest, mis on ühtlasi teise teksti õnnestumine, *Hyperion*'i langemisest kui *The Fall of Hyperion*'i triumfist? Pealtnäha küll, kuid mitte ainult sellest, sest ka teise teksti lõpetamine luhtus. Või me kõneleme sellest, miks võib kõiki tekste tekstidena langenuks pidada? Pealtnäha küll, kuid samuti mitte ainult, sest lugu esimese variandi langemisest, nagu see on jutustatud teises, käib ainult esimese variandi kohta ning pole alust tõlgendada teda viitena *The Fall of Hyperion*'i langemisele. Määramatu on nii pärisnime "Hyperion" kui ka verbi "falling" kujundlik või otsesõnaline staatus, seega ei peitu määramatus mitte grammatikas, vaid kujundlikkuses. "Hyperion's Fall'i" puhul on sõna "fall" selgesti kujundlik, tähendab kujundlikku langemist, ja meie kui lugejad loeme seda langemist jalul püsides. Ent kui me tõlgendame pealkirja kui "Hyperion falling", siis ei ole see enam nii selge, sest kui Hyperion võib olla Apollon ja Apollon võib olla Keats, siis võib ta olla ka meie ise ja tema kujundlikust (või sümboolsest) langemisest saab ka tema ja meie langemine sõna otseses mõttes. Nende kahe lugemise erinevusel endal on troobi struktuur. Järelikult on väga oluline, kuidas pealkirja lugeda — see ei ole ainult semantikaharjutus, vaid määrab ka,

mida tekst meiega tegelikult teeb. Vältimatust otsustamisvajadusest hoolimata ei saa meid siin aidata ükski grammatiline ega loogiline analüüs. Nii nagu Keats pidi oma narratiivi katkestama, täpselt samuti peab ka lugeja katkestama mõistmisprotsessi just sel hetkel, mil tekst teda kõige otsesemalt kütkestab ja ahvatleb. Vaevalt võib loota lohutust sellest autori ja lugeja kimbatuse vahelisest "kohutavast sümmeetriast", sest nüüd ei ole sümmeetria enam formaalne, vaid tegelik lõks, ja küsimus ei ole enam "pelgalt" teoreetiline.

Seda teooria lammutamist, selle stabiilse tunnetusvälja häirimist, mis ulatub grammatikast loogikani ning loogikast inimest ja fenomenaalset maailma käsitleva üldise teaduseni, võib omakorda muuta retoorilise analüüsi teoreetiliseks projektiks, mis tooks nähtavale lugemist ignoreerivate [non-reading] grammatiliste mudelite ebaadekvaatsuse. Oma aktiivselt negatiivse suhte tõttu grammatika ja loogikaga kummutab retoorika kindlasti *trivium*'i (laiemalt võttes ka keele) pretensioonid olla epistemoloogiliselt stabiilne konstruktsioon. Vastuseis teooriale on vastuseis keele retoorilisele või tropoloogilisele dimensioonile — dimensioonile, mis on kirjanduses (selle sõna avaras mõttes) võib-olla selgemini esiplaanil kui teistes sõnalistes ilmingutes, või veidi selgemini öeldes: mida saab välja tuua igast verbaalsest sündmusest, kui seda tekstuaalselt lugeda. Et grammatika — nii nagu ka kujundlikkus — on lugemise lahutamatu osa, siis on lugemine järelikult negatiivne protsess, milles retooriline ümberpaigutamine grammatilise tunnetuse iga kord lammutab. *Trivium*'i mudel sisaldab tema eneselammutamise pseudodialektikat ja tema ajalugu on selle dialektika lugu.

Niisugune järeldus võimaldab teooria tänapäevapiltil pisut süstemaatilisemalt kirjeldada. Selles pööratakse üha suuremat tähelepanu lugemisele teoreetilise prob-

leemina, või nagu mõnikord ekslikult öeldakse, pannakse järjest enam rõhku pigem tekstide retseptatsioonile kui nende produktsioonile. Just sel alal on eri maade autorite ja ajakirjade vahel toimunud kõige viljakam mõttevahetus ning arenenud kõige huvitavam dialoog kirjandusteooria ja teiste distsipliinide vahel — nii kunstide kui ka keeleteaduse, filosoofia ja ühiskonnateaduste vahel. Otsekohene aruanne kirjandusteooria praegusest olukorrast Ühendriikides peaks eriti toonitama rõhuasetust lugemisele, suunale, mis on pealegi olemas juba 1940.–1950. aastate uskriitika traditsioonis. Meetodid on praegu tehnilisemad, kuid praegune huvi kirjanduse poeetika vastu on küllaltki traditsiooniliselt ühendatud lugemise probleemidega. Ja et kasutatavad mudelid ei ole kindlasti enam *lihtsalt* intentsionaalsed ja identifitseeritavale subjektile keskenduvad ega ka *lihtsalt* hermeneutilised — ainsat algupärast, kujundieelset [pre-figural] ja absoluutset teksti postuleerivad —, siis võiks tunduda, et selline tähelepanu koondumine lugemisele viib retoorikaga seotud teoreetiliste raskuste taasavastamisele. See on teatud määral tõesti nii, kuid mitte ainult. Praeguse teooria kõige õpetlikum aspekt on võib-olla tehnikate rafineerimine, millega retoorilisele analüüsile seesmiselt omaseist ohtudest hiilitakse mööda just sel hetkel, mil tehnika on muutunud nii tõhusaks, et retoorilisi takistusi mõistmise ees ei saa enam vääralt tõlkida temaatilisteks ja fenomenaalseteks käibetõdedeks. Vastuseis teooriale, mis on, nagu nägime, vastuseis lugemisele, ilmneb oma rangeimal ja teoreetiliselt kõige arendatumal kujul lugemisteoreetikute puhul, kes on tänapäeva teooriaareenil juhtival kohal.

Oleks küllaltki lihtne, kuigi aeganõudev näidata, et see kehtib lugemisteoreetikute kohta, kes — nagu Greimas, või rafineeritumal tasandil nagu Riffaterre, või hoopis teisel viisil nagu H. R. Jauss või Wolfgang Iser,

kellel kõigil on kindel, kuigi mõnikord varjatud mõju meie maa kirjandusteooriale — on seotud grammatiliste mudelite või — nagu retseptsiooniestetika puhul — traditsiooniliste hermeneutiliste mudelite kasutamisega, mis ei arvesta lugemise fenomenalismi problemaatilisust ja jäävad seetõttu ebakriitiliselt esteetikal põhineva kirjandusteooria piiresse. Niisugust väidet oleks lihtne esitada, sest kui lugeja on juba saanud teadlikuks teksti retoorilistest dimensioonidest, siis suudab ta kindlasti leida tekstinäiteid, mis ei ole taandatavad grammatikale või ajalooliselt määratud tähendusele, muidugi juhul, kui ta on valmis tunnistama seda, mida ta kindlasti peab nägema. Probleem muutub kohe segasemaks, kui tuleb seletada üldist tõrksust ilmselgete asjade tunnistamisel. Kuid põhjendus läheks pikale, sest ta peaks sisaldama tekstianalüüsi, mis on igal juhul pisut liiga üksikasjaline; võib ju lühidalt vihjata näiteks sellise pealkirja grammatilisele määramatusele nagu *The Fall of Hyperion*, kuid et võtta niisuguse määramatu mõistatuse puhul kasutusele Keatsi teksti kriitiline retseptsioon ja lugemine, oleks vaja rohkem ruumi.

Selle tõestamine on raskem (kuigi võib-olla vähem kohmakas) lugemisteoretikute puhul, kes väldivad retoorikat teistmoodi. Me oleme viimastel aastatel olnud tunnistajaks elavale huvile keele teatud elementide vastu, mille funktsioon pole sõltumatu mitte ainult igast fenomenalismivormist, vaid ka igast tunnetamisvormist ja mis seega välistab või lükkab edasi troopide, ideoloogiate jne arvestamise lugemise puhul, mis sel juhul oleks esmajoones performatiivne. Mõnel juhul võetakse taas appi seos performatsiooni [kõneakti sooritamise], grammatika, loogika ja stabiilse referentsiaalse tähenduse vahel, ja teooriad, mis niiviisi tekivad (nt [Richard] Ohmanni teooria), ei erine olemuselt end grammatikuteks ja semiootikuteks tunnistanute omadest. Kuid kõi-

ge nutikamad lugemise kõneaktiteooria pooldajad väldivad selle seose taassissetoomist ja rõhutavad õigusega vajadust hoida kõneaktide tegelik sooritamine, mis on pigem konventsionaalne kui kognitiivne, lahus tema põhjustest ja tagajärgedest, selleks et — nende teoreetikute enda termineid kasutades — hoida illokutiivne jõud lahus tema perlokutiivsest funktsioonist. Retoorika — veenmiskunsti tähenduses — jäetakse just nagu Coriolanus* vägisi ilma oma performatiivsest momendist ja ta leiab paopaiga perlokutsiooni afektiivses alas. Seda väidab ühes meisterlikus essees veenvalt Stanley Fish.⁵ Kahtlust äratav niisuguse järelduse puhul aga see, et ta madaldab veenmise, mis on tõesti retoorikast lahutamatu, täiesti afektiivsuse ja intentsionaalsuse valdkonda ning ei arvesta veenmisviise, mis pole vähem retoorilised ega kirjandustekstides vähem toimivad ning mida võiks liigitada pigem veenmiseks *tõestuse* kaudu kui veenmiseks ahvatlemise kaudu. Seega on võimalik retoorikast tema epistemoloogilist sisu kõrvaldada ainult sellepärast, et retoorika tropoloogilistest kujundlikest funktsioonidest minnakse mööda. Nii võiks paista — tuleme hetkeks tagasi *trivium*'i mudeli juurde —, nagu saaks *retoorikat* isoleerida üldisusest, mis on omane nii grammatikale kui loogikale, ja vaadelda teda kõigest pelga illokutiivse jõu korreelaadina. Retoorika võrdsustamine pigem psühholoogiaga kui epistemoloogiaga avab pragmaatilise banaalsuse üksluisse perspektiivi, mis muutub eriti üksluisseks performatiivse analüüsi säruga võrreldes. Lugemise kõneaktiteooriad teevad tegelikult veel kord ja palju tõhusamal viisil teoks *trivium*'i grammatiseerimise

*Vihje Stanley Fishi artiklile. Vt viide 5. *Toim.*

⁵Stanley Fish, "How to do things with Austin and Searle: Speech act theory and literary criticism". — *MLN*, 91. kd (1976), lk 983–1025. Vt eriti lk 1008. [Vt Stanley Fish, *Is There a Text in This Class?: The Authority of Interpretive Communities* (Cambridge, Massachusetts—London, England: Harvard University Press, 1980, lk 197–245. *Toim.*]

retoorika arvel. Sest performatiivsuse iseloomustamine lihtlabase konventsionaalsusena redutseerib ta tegelikult vaid üheks grammatiliseks koodiks teiste hulgas. Troobi ja performatsiooni vahekord on siin kirjeldatust tegelikult lähedasem, kuid lõhestavam. Ka ei saa seda vahekorda täpselt tabada, osutades performatsiooni oletatavale "loomingulisele" aspektile, arusaamale, mida Fish õigusega vaidlustab. Keele performatiivset võimet võib nimetada sätestavaks [positional], mis on hoopis midagi muud kui konventsionaalne või "loominguliselt" (või tehnilises mõttes intentsionaalselt) konstitutiivne. Kõneaktile orienteeruvad lugemisteooriad tegelevad lugemisega ainult niivõrd, kuivõrd nad valmistavad teed retoorilisele lugemisele, mida nad väldivad.

Kuid sedasama võib öelda ka siis, kui saaks kujutada "tõeliselt" retoorilist lugemist, mis jääks puhtaks igast ebakohasest fenomenaliseerimisest või siis igast ebakohasest grammatilisest või performatiivsest teksti kodifitseerimisest. See lugemine ei pea olema tingimata võimatu ja selle poole peaks kirjandusteooria oma meetoditega kindlasti püüdlema. Niisugune lugemine toimiks tõepoolest grammatilise konstruktsiooni metoodilise lammutamisena ja oleks *trivium*'i süstemaatilise osadekslahutamisenähtena ühtaegu teoreetiliselt põhjendatud ja tõhus. Tehniliselt korrektsed retoorilised lugemisviisid on küll võib-olla tüütud, monotoonsed, ettearvatavad ja vastumeelsed, kuid nad on ümberlukkamatud. Nad on ka totaliseerivad (ja potentsiaalselt totalitaarsed), sest struktuurid ja funktsioonid, mida nad esile toovad, ei anna teadmisi ühestki entiteedist (näiteks keelest), vaid on teadmise produtseerimise ebausaldusväärne protsess, mis ei lase ühelgi entiteedil kui niisugusel, ka mitte ühelgi keelelisel entiteedil, diskursusse tulla; need lugemised on tõepoolest universaalid, järjekindlalt puudulikud mudelid keele võimetusel olla mudelkeel. Nad on — alati

küll teoreetiliselt — kõige elastsem teoreetiline ja dialektiline mudel, mis teeb lõpu kõigile mudelitele, ja nad võivad õigusega väita, et nad sisaldavad oma puudulikkuses kõiki teisi puudulikke lugemist vältivaid, referentsiaalseid, semioloogilisi, grammatilisi, performatiivseid, loogilisi, üldse igasuguseid mudeleid. Need lugemised on teooria ja samas ei ole ka, nad on universaalne teooria võimatuse teooria. Siiski, kuivõrd nad on teooria, see tähendab, kuivõrd nad on õpetatavad ja üldistatavad ning alluvad süstematiseerimisele, väldivad ja vastustavad retoorilised lugemised nagu teisedki lugemised lugemist, mida nad ise propageerivad. Miski ei saa ületada vastuseisu teooriale, sest teooria *ise ongi* see vastuseis. Mida kõrgelennulisemad on kirjandusteooria sihid ja mida paremad tema meetodid, seda vähem võimalikuks ta muutub. Siiski ei ole kirjandusteooria hävinguohus; ta õitseb paratamatult, ja mida enam talle vastu seistakse, seda lopsakamalt ta õitseb, sest tema keel on iseendale vastuseismise keel. Võimatu on aga otsustada, kas see õitseng on triumf või langus.

TARTU ÜLIKOOLI ÕPPE- JA KATSEMETSKONNA LOOMINE

Toivo Meikar

1802. aastal taasavatud Tartu Ülikoolis hakati esmakordselt Venemaal koolitama kõrgharidusega põllumajandusspetsialiste. Nii luges prof. Johann Wilhelm Krause muu kõrval ka metsamajanduse aluste kursust, mille kuulajail oli edaspidi võimalus töötada ka metsaülemana. Nii põllu- kui metsamajanduse õpetamine toimus aga vaid teoreetilise kursusena ja 1830. aastate alguseni ei võtnud ülikool midagi olulist ette põllumajandusosakonnale nii vajaliku õppe- ja katsebaasi loomiseks ega praktilise õpetuse korraldamiseks mingil muul viisil.

Ometi oleks vähemalt sajandi alguses olnud võimalik seda küsimust lahendada, sest vastavalt ülikooli 12. detsembri 1802. aasta põhimäärusele tuli õppeasutusele tema ülevalpidamiseks anda hulk Liivimaa riigimõisaid 240 adramaa ulatuses. Koostatud nimekirja järgi pidi oma renditähhtaegade moodudes ülikoolile üle antama Kärkna, Vötikvere, Taabri, Maarjamõisa, Avinurme, Laiuse, Laius-Tähkvere, Vana-Kavilda, Uue-Kavilda, Ulila, Tamme, Vana-Nõo, Pangodi, Kastolatsi, Otepää, Ilmjärve, Vana-Kasaritsa, Kalli, Vörung, Seliste, Vana-Kariste, Tori, Aidu, Jõõpre, Vana-Tänassilma ja Läti alal Skulbergu mõis — kokku 26 Liivimaa riigimõisat (EAA, f 402, n 4, s 114, l 15-17; NSVL RAKA,

f 1594, n 2, s 66, l 9–10). 12. septembril 1803. aastal kinnitatud ülikooli põhikirja järgi pidi mõisate valitsemiseks moodustatama spetsiaalne majanduskomitee, mille ülesandeks oleks mõisate rendile andmine, järelevalve lepingu täitmise üle mõisate majandamisel, mõisametsade majandamine (*Sbornik...* 1864: 175). Väga ligikaudseil hinnanguil kuulus 1806. aastal nimetatud riigimõisatele ligi 60 000 ha metsa (Läti AA, f 3, n 5, s 959, l 15–22). Ülikoolil tulnuks nüüd nende metsade valitsemiseks luua spetsiaalne organ, kindlaks määrata metsade majandamise põhimõtted ning hakata tegutsema. Soovi korral oleks sobivast riigimõisast olnud võimalik kujundada ülikooli põllu- ja metsamajanduslik õppe- ning katsebaas. Vähemalt esialgu seda võimalust ei arvestatud. Ka ei kiirustanud ülikool mõisate tegeliku ülevõtmisega.

6. aprillil 1805. a informeeris aga Liivimaa kroonupalat ülikooli, et seoses Taabri ja Võtikvere rentniku surmaga tuleb asuda nende mõisate valitsemisele. Ja juba 18. aprillil 1805. a esitas prof. Krause ülikooli nõukogule põhjaliku ettekande üleantavate mõisate valitsemise ja majandamise tingimustest. Mõisad tulnuks rendile anda, eelnevalt aga selgitada nende majanduslik olukord, võimalikud sissetulekud ja määratleda tulevase reeglipärase metsamajanduse põhimõtted. Ülikool otsustas ametisse võtta majandusdirektori ja muud vajalikud abijõud. Uue valitsusorgani aastaelarveks soovitati määrata 12 000 assignaatrubla, sellest 3600 rbl metsade valitsemiseks. Ülikooli metsaametkonda pidid kuuluma peametsaülem ja neli kohalikku metsaülemat. 19. aprillil oli kava arutusel ülikooli nõukogus, kus ta ainult tänu rektori kindlale toetusele vastu võeti. (EAA, f 402, n 4, s 110, l 32; s 114, l 25; s 171, l 16, 19–26.)

Et tol ajal polnud erilist majanduskomiteed, kes oleks tegelnud mõisate valitsemisega, siis loodi sama aasta mais ajutine mõisate komisjon. Sellesse määra-

ti professorid Johann Wilhelm Krause, Friedrich Eberhard Rambasch, Grigori Andrejevitš Glinka ja ülikooli sündik, sageli osales komisjoni koosolekutel ka ülikooli rektor. Uue komisjoni esimeseks tööks oligi nimetatud mõisate sissetuleku selgitamine ja renditingimuste koostamine. 1805. aasta suvel rendile antud Taabri ja Vötikvere mõisate lepingutes lähtuti riigimõisate rendilepingu vormist, seda mõningal määral ülikooli oludega kohandades. 1805. aasta lõpul ja järgmise alul tulid ülikooli alluvusse veel Aidu ja Kastolatsi mõis (EAA, f 402, n 4, s 17, l 31–210; s 171, l 168, 220; NSVL RAKA, f 1594, n 2, s 66, l 5).

Mõisate üldine majandamine läks rendilepinguga fikseeritud tingimustel üle rentnikele, kuid metsaga oli lugu keerulisem. Liivimaa kroonupalatiga saavutati kokkulepe, et kuni ülikooli metsavalitsuse loomiseni jäävad metsad riigimetsaametnike valitseda. 1806. aasta veebruaris töötas Krause välja majanduskomitee ellukutsumise kava, kus märkimisväärset tähelepanu pöörati metsade majandamisele. Varasema metsamajanduse kaheastmelise juhtimiskeemi asemel pakuti nüüd välja kolmeastmeline. Selle järgi pidanuks majanduskomitee liikmeks olevale peametsaülemale alluma vajalik arv piirkonnametsaülemaid ja metsaülemaid. 1806. aasta aprillist on teateid perspektiivse Vötikvere, Laius-Tähkvere, Avinurme metsapiirkonna loomise kavadest, kus piirkonnametsaülemale pidi alluma neli metsaülemat. Reeglipärase metsamajanduse organiseerimiseks oli kavas kohe algust teha metsakorraldustöödega. Ülikooli metsavalitsuse ülesandeks peeti mõisate ja nende talupoegade varustamist metsamaterjalidega, ajanõuetele vastava metsamajanduse organiseerimist ja ülikoolile vajalike tööstusharude arendamist (tellise- ja sööpõletamine, saeveskid jne) (EAA, f 402, n 4, s 172, l 3–6). 1806. aastaks oli aga juba selge, et riigimõisatest saadav

Tartu ülikooli õppe- ja katsemetskonna loomine

tulu on loodetust tunduvalt väiksem — seega oli ülikoolile palju kindlam ja mugavam jääda täielikult riigieelarvele. Mõisate valitsemine kiskus professoreid eemale põhitööst, pealegi puudusid neil selleks vajalikud teadmised ja oskused. Kavandatud majanduskomitee jäigi tegelikult loomata. Tsaari ukaasiga 19. maist 1806. a vabastati ülikool mõisate haldamisest, kus muude põhjenduste kõrval mainiti sedagi, et ülikool ei olnud suutnud ületulnud mõisates organiseerida näidismajandust (EAA, f 384, n 1, s 60, l 63–64).

Miks siis jäi ülikoolile vajalik põllu- ja metsamajanduslik õppebaas loomata, kuigi sobiva mõisa võtmiseks ülikooli otsesele valitsemisele olid võimalused olemas ja seda peeti kõrgemal pool isegi soovitavaks? Üks põhjusi oli kindlasti see, et sel ajal puudus ülikoolis isik, kes oleks mõistnud selle vajalikkust ja ühtlasi võtnud enda peale tülika organiseerimistöö. Johann Wilhelm Krause oli eelkõige arhitekt ja pealegi väga seotud ülikooli ehitamisega. Sellele lisaks oli ka tema õppetöö väga pingeline, sest peale põllu- ja metsamajanduslike ainete luges ta tehnoloogiat ja tsiviilarhitektuuri. Ka oli ülikool alles kujunemisjärgus ning põllu-, veel enam aga metsamajanduse koht siin ebaselge.

On iseloomulik, et kui 1829. aastal asus tuntud põllumajandusteadlane Johann Friedrich Schmalz ülikooli põllumajanduse ja tehnoloogia professori kohale, hakati aktiivselt otsima sobivat õppe- ja katsebaasi. Tegelikult oli ülikooli näidismajandi loomist juba varem arutatud Liivimaa Üldkasulikus ja Ökonoomilises Sotsietedis, kes siis 1830. aasta jaanuaris pöördus konkreetse ettepanekuga ülikooli ja siseministeeriumi poole. Näidismajandi loomist peeti vajalikuks uute põllumajandusvõtete katsetamiseks ja üliõpilaste praktika korraldamiseks. Lahenduseks oluks mõni Tartu ümbruse riigimõis või siis riigi kulul ostetud sobiv eramõis. Su-

vel saadigi sise-, rahvahariduse ja rahandusministeeriumilt põhimõtteline nõusolek, kuid riigi kulul mõisa ostmist ei peetud siiski võimalikuks. Selle asemel soovitati soodustatud tingimustel rentida Maarjamõisa riigimõis (EAA, f 402, n 4, s 534, l 17–19; f 1185, n 2, s 71, l 103–17, 120–125). 1830. aasta suvel tutvus Schmalz lisaks Maarjamõisale veel Piiskopi riigimõisaga, kuid leidis, et mõlemad on näidismajandi loomiseks liiga väikesed. Pealegi polnud neil metsa, mida Schmalz pidas tulevasele õppe- ja katsebaasile hädavajalikuks. Muuseas püüdis Schmalz juba oma õppetöö alguses anda üliõpilastele metsamajanduses mingeidki praktilisi kogemusi — tema 1830. aasta loengute kavas olid kord nädalas tutvumisreisid Tartu ümbruse mõisate metsadesse koos praktiliste harjutustega (*Verzeichniss...* 1830: 13). Küll pälvis aga professori tähelepanu müüdav linnalähedane u 750 ha suuruse metsaga Ropka mõis, kuhu võinuks üle tuua ka Tartus asuva veterinaariainstituudi. Lisaks sellele pidas Schmalz otstarbekaks sinna asutada veel talupoegade põllutöö- ja loomakasvatuse kooli, näidistalu ning metsakooli. 10. septembril 1830. a esitas Schmalz ülikooli nõukogule oma kava põllumajandushariduse korraldamiseks, kus võrdväärset põllumajandusega tulnuks õpetada ka metsamajandust. Nendes kavades oli Schmalzile eeskujuks Hoheheimi põllu- ja metsamajanduse instituut oma õppe- ja katsebaasidega, kuid realistina pidas ta Tartu Ülikoolile sobivaks eeskujuks Müncheni ülikooli, kus samuti oli põllumajanduse õpetamine korraldatud filosoofiateaduskonnas ja selle õppebaasides (EAA, f 402, n 4, s 534, l 32–34).

1831. a jätkas Schmalz Tartu ümbruse mõisatega tutvumist. Et Ropka mõis ei olnud enam saadaval, siis pakkusid nüüd huvi Vasula ja Kabina mõis. Igaks juhuks lülitas ta nimekirja ka lagunevate hoonetega Kärk-

na riigimõisa, tingimusel et ülikoolile tuleks üle ka sealne riigimets. Eramõisate ostmine ei osutunud võimalikuks, rendile antav Vorbuse mõis ei sobinud laostunud majanduse tõttu, Kärkna mõisa rentimisega jäadi aga hiljaks. Edasi ajas Schmalz asju juba peamiselt omal initsiatiivil ning leidis tulevase põllumajandusinstituudi tarvis sobiva mõisa ja hankis riigilt rahatoetuse. 24. augustil 1833. a informeeris Schmalz ülikooli nõukogu oma kavatsusest asutada Vana-Kuustes põllumajandusinstituut. See avati pidulikult järgmise aasta 1. mail (EAA, f 402, n 4, s 534, l 49–50, 106).

Vana-Kuuste mõis pakkus häid võimalusi ka metsamajandusliku õppe- ja katsebaasi loomiseks, sest seal oli piisavalt okas- ja lehtpuu segametsa. Oluline oli seegi, et juba 1801. a oli mõisa mets plaanistatud ning algeline metsakorraldus tehtud (EAA, f 2072, n 5, s 400). Ometi ei leidu instituudi aastaaruannetes märke üliõpilaste metsas tehtud praktilistest töödest, samal ajal kui mõisa majandamises ja põllumajanduslike katsete korraldamises saavutati märkimisväärseid tulemusi. Siin tuleb arvestada, et instituut loodi renditud mõisas, tollaegsed rendilepingud jätsid rentnikele metsade majandamisel aga väga piiratud võimalused. Tavaliselt piirduti oma vajaduseks vajaliku raiemahu fikseerimisega ja nõudega metsa igati hoida. Vana-Kuustes tohtisid üliõpilased metsas küll vabalt liikuda, kuid see oligi kõik. Metsast oli keelatud midagi omavoliliselt murda, lõigata või korjata. Küll oli mõisniku loal lubatud jahipidamine. Rendilepingu järgi võis metsas oma vajaduseks raiuda aastas kuni 1200 sülda küttepuid (EAA, f 402, n 4, s 534, l 246–247; Die landwirthschaftliche... 1834: 371). Mõni aasta hiljem püüdis Schmalz omanikuga saavutada kokkulepet metsandusliku õppe- ja katsebaasi loomiseks, kuid tulemusteta (Läti AA, f 77, n 66, s 470, l 30).

Juba 1834. aasta alguses hakkas Schmalz igaks ju-

huks otsima metsanduslikule õppebaasile uut asukohata ja pöördus selleks Liivimaa kroonupalati poole palvega anda ülikoolile u 1300 ha suurune Kärkna riigimets. Schmalzi koostatud ja kroonupalati kinnitatud majanduskava elluviimine pidi jääma täielikult profesori hooleks. Riigi poolt tulnuks ametisse määrata erialaste teadmistega metsaülem, vajalik arv abimetsaülemaid ja rahapalgal olevaid metsavahte. Raiutava metsa arvel tuli rahuldada mõisa ja talupoegade puiduvajadus ning ülejäänud müügist saadav raha pidi minema riigile. Metsametnike palgad pidi tasuma riik, et aga tegu oli kvalifitseeritud kaadriga, siis tuli metsamüügi tulust anda neile palgalisa. Schmalz lubas ise riiklikust metsaseadusandlusest lähtudes koostada metsavalve eeskirjad. 18. aprillil 1834. a informeeris Liivimaa kroonupalat sellest ettepanekust rahandusministeeriumi, kus anti kavale üldiselt positiivne hinnang. Kroonupalat rõhutas metsametnike koolitamise hädavajalikkust, seda enam et esitatud kujul ei oleks see riigile tähendanud erilisi kulutusi. Siiski nõuti, et metsa majandamine toimuks kroonupalati järelevalvel. Võimalikuks ei peetud ka täiendava tööjõu palkamist riigi kulul ja soovitati võimalikult palju kasutada praktilal viibivaid üliõpilasi. Ka rahandusministeerium soostus kroonupalati arvamusega ja pidas neil tingimusil Kärkna metsa ülikoolile andmist võimalikuks. Enne lõpliku otsuse langetamist peeti aga vajalikuks, et kindralkuberner tutvuks kõigi asjaoludega. 1835. aasta kuluski kirjavahetusele ja projektide kooskõlastamisele Johann Friedrich Schmalzi, kroonupalati ja kindralkubeneri vahel. Päris ühistele seisukohtadele aga ei jõutudki: Schmalz soovis võimalikult suurt tegevusvabadust, kroonupalat jällegi endale suuremat kontrollifunktsiooni ja riikliku metsaseadusandluse rangemat järgimist. Kindralkubeneri otsusega 23. septembrist 1835. a peeti otstarbekaks anda

Kärkna mets kroonupalati esitatud tingimustel ülikoolile üheks prooviaastaks õppe- ja katsebaasiks (NSVL RAKA, f 1589, n 3, s 144, l 2-5; Läti AA, f 77, n 16, s 470, l 5-13; EAA, f 291, n 1, s 6006, l 1-2, 16-22). 1837. aasta suvel soostus selle ettepanekuga ametlikult ka rahandusministeerium. Schmalz jätkas esialgu endale suuremate õiguste taotlemist, ka ei olnud ta nõus üheaastase katseajaga, kuid tema kiri Liivimaa kroonupalatile 3. novembrist 1837. a näitab valmisolekut loobuda eriarvamustest. Kärknas metsandusliku õppebaasi loomise viimane, Liivimaa kroonupalati koostatud ja ilmselt kõiki pooli enam-vähem rahuldav projekt pärineb 1838. aastast. Selle kohaselt tuli Kärknas metsanduslikus tegevuses lähtuda üleriiklikust seadusandlusest, nende üldiste juhtnööride rakendamine jäi aga Schmalzi hooleks. Temale allusid riigi poolt ametisse määratud metsaülem, abimetsaülem ja metsavahid. Metsamajanduse tegelikuks juhtimiseks anti Schmalzile küllaltki lai tegevusvabadus ning õppe- ja katsetöö korraldamisse ei kavatsenud riigivõim üldsegi sekkuda (NSVL RAKA, f 1589, n 3, s 144, l 6; Läti AA, f 77, n 16, s 470, l 48-50). Ometi oli aastaid kestnud asjaajamise käigus Schmalzi huvi metsandusliku õppe- ja katsebaasi vastu langenud. Siin tuleb arvestada Schmalzi suurt töökoormust ja ka asjaolu, et soovitud täit tegevusvabadust talle ei pakutud. Peamine põhjus oli aga see, et 1830. aastate teisel poolel koondus Schmalzi põhitähelepanu Vana-Kuuste mõisale ja üldse põllumajandusinstituudi saatusega seonduvale, sest selle rendileping pidi lõppema 1. mail 1839. a. Juba 16. märtsil 1835. a ülikooli nõukogule esitatud kirjas pidas ta vajalikuks mõis ära osta, et kindlustada Vana-Kuuste instituudi seisundit. Konkreetse kava mõisas 2-3-aastase õppeajaga põllu- ja metsamajanduse instituudi organiseerimiseks esitas Schmalz ülikooli nõukogule 28. juulil 1836. a. Instituut

pidi koolitama ka metsamajandusspetsialiste, seda tööd pidi juhtima üks kolmest ülemõpetajast — metsainspektor (Läti AA, f 77, n 16, s 470, l 8; EAA, f 402, n 4, s 523, l 127, 137–148). Hiljemalt 1837. aasta lõpuks oli Schmalzile saanud selgeks, et kui riik Vana-Kuuste mõisa ostmiseks raha ei eralda, siis ähvardab põllumajandusinstituuti likvideerimine. Nimelt ei olnud omanik nõus rendilepingut pikendama ja soovis mõisat ära müüa. Et valitsusasutuste ametlik seisukoht polnud veel selge, siis nägi Schmalz olukorrast väljapääsu põllu- ja metsamajandusinstituudi loomises Kärkna mõisa, millega sooviti liita veel Maarjamõisa. Veelgi enam, Schmalzi kava järgi tulnuks loodavasse instituuti üle tuua ka kaks Miitavi gümnaasiumi juures 1835. a tegutsema hakanud metsaklassi. Nüüd aga sekkus Liivimaa kroonupalat, kes aimas siin ohtu riigimetsaametnike koolitamisele, sest kavandatud instituudis jäänuks metsamajandus paratamatult tagaplaanile. Ka peeti uue instituudi asutamist ja ülevalpidamist liialt kulukaks. 25. mail 1838. a rahandusministeeriumile saadetud kirjas soovitati säilitada metsaklassid Miitavis, kuid otse ei oldud ka põllumajandusinstituudi loomise vastu (Läti AA, f 77, n 16, s 470, l 34–37, 45–47).

28. jaanuaril 1839. a pöördus Schmalz veel kord ülikooli nõukogu poole palvega astuda samme Vana-Kuuste mõisa ostmiseks, kus oli heal tasemel maaviljelus, mõned tööndusettevõtted, märkimisväärne mõisapark ja aed, samuti ilus mets. Kõik see võimaldanuks põllu- ja metsamajanduse õpetamist ühendada praktilise tööga (EAA, f 402, n 4, s 534, l 229–250; n 5, s 289, l 22). Rahandus- ja rahvaharidusministeeriumi ühine seisukoht oli aga eitav, siiski pakuti Vana-Kuuste mõisaga analoogilise instituudi võimaliku asukohana välja Vana-Nõo, Pangodi, Maarjamõisa, Ilmjärve, Kähri, Vana-Kasaritsa ja Uue-Kavilda riigimõisad. Kõik need

olid aga Schmalzi arvates kas liiga väikesed või asusid Tartust kaugel. Oma kirjas 1. märtsil 1839. a ülikooli nõukogule soovitas ta ikkagi otsida võimalusi mõne eramõisa ostmiseks. Samal aastal pöördus ka Liivimaa Üldkasulik ja Ökonoomiline Sotsieteed ülikooli poole palvega teha kõik võimalik põllumajandusinstituudi säilitamiseks. 1839. aasta suvel selgus aga juba lõplikult, et riigilt raha eramõisa ostmiseks loota ei ole (EAA, f 402, n 4, s 534, l 260–266; f 1185, n 1, s 80, l 24). Et ülikoolis koolitati eelkõige ikkagi põllumajandusspetsialiste, siis soikus ka Kärknas metsandusliku õppebaasi asutamine ja mõlemaid pooli rahuldav kokkulepe jäigi alla kirjutamata. Võib ju vaielda, kas ei oleks olnud võimalik mõnes riigimõisas luua uus põllumajandusinstituut ja nii lahendada õppe- ja katsebaaside küsimus, kuid ilmselt olid Schmalzil põllu- ja metsamajandusliku hariduse korraldamises omad kindlad põhimõtted, millest loobumist ta ei pidanud võimalikuks.

Tartu Ülikoolis jätkati edaspidigi põllumajanduse, sealhulgas metsamajanduse aluste õpetamist, kuid see kõik jäi valdavalt teoreetilisele tasemele. Tõsi küll, Georg Paul Aleksander Petzholdt tegutses 1850. ja 1860. aastail konkreetselt praktikabaasi (õppefarmi) loomise suunas, kuid nüüd ei leidnud see valitsevates ringkondades enam poolehoidu (EAA, f 402, n 4, s 790, l 1–12). Küll püüdsid põllumajandusosakonna õppejõud õppebaasi puudumist korvata ekskursioonidega Tartu ümbruse mõisatesse ja metsadesse, mis oli võimalik tänu tihedatele sidemetele kohalike mõisnikega. Venestamispoliitika tulemusena toimunud kaadrivahetus lõhkus need olulised sidemed ja osalt just selle tõttu hakkas ülikooli põllumajandusosakond alla käima. Mõneti paranes olukord alles sajandi alguses, kui Arvid Dietrich Leopold Thomson ühendas ülikooliõpingud taas praktilise põllumajandusega (EAA, f 402, n 4, s 1284, l 374–

375; n 3, s 1679, l 135–136, 148). Üliõpilaste tegelik õppepraktika oli aga ikka korraldamata. Seetõttu esitas prof. Sergei Bogushevski 30. juulil 1902. a Riia õppe-ringkonnale taotluse Maarjamõisa eraldamiseks ülikooli õppe- ja katsebaasiks. Mõni aeg hiljem kordas sama ettepanekut ametlikult ülikoolgi (EAA, f 408, n 4, s 1284, l 34–37). 1909. a pöörduti otse rahvahariduse ministeeriumi poole, rõhutades, et õppe- ja katsebaasita poleks põllumajanduslik haridus kaasaja tasemel enam mõeldav. Esialgu aga jäid need palved tähelepanuta, sest põllu- ja metsamajanduslikku kõrgharidust pidi andma sel ajal peamiselt Riia Polütehniline Instituut ja ülikoolile põllumajanduse õpetamiseks lisaraha eraldamisega ei olnud ministeerium nõus. Ometi õnnestus see seisukoht osaliselt murda ja 1912. a anti väike, ainult 86 ha suurune Maarjamõisa ülikoolile üle (EAA, f 402, n 3, s 1679, l 147; n 4, s 1284, l 375–377). Seega jõudis korduvalt arutusel olnud ning ikka ja jälle sobimatuks tunnistatud Maarjamõisa ülikooli valdusse selle taasavamise järgsel 110. aastal. Metsamajandus oli aga juba XIX sajandi teisel poolel ülikooli õppeplaanides kõrvalaineks ning erilise metsandusliku õppe- ja katsebaasi loomine siin päevakorda enam ei tõusnudki.

Eesti Vabariigis koolitati kõrgharidusega metsamajandusspetsialiste alates 1920. aastast Tartu ülikooli Põllumajandusteaduskonna metsaosakonnas. Selle õpetamise tegeliku organiseerija Andres Mathieseni meelest oli see võimalik ainult õppebaasi olemasolu korral. Kordus juba 90 aasta eest toimunu — jälle otsiti ülikoolile sobivat metsa. Mathiesen vaatas taas üle Tartu ümbruse mõisad, mis aga ei vastanud õppemetskonnale esitatud nõudmistele. Sobiv koht leiti Tartust eemal — Kastremõisa Peravalla metsandik, mille eeliseid kirjeldas Andres Mathiesen nii:

“1) Kastre-Päravallas on nii männi ja kuuse kui ka iga moodi lehtpuu- ja sega-metsa.

2) On olemas nii liivast ja savist pinda kui ka savi ja liiva iga moodi segi; on olemas sood ja raba kui ka kõva ortsteinikorruga pinda.

3) Mets on ligipääsetav Emajõe mööda käivate laevadega, osalt Ahja jõe poolt küljest (väikeste laevadega) osalt Peipsi ranna poolt küljest (suurte laevadega).

4) Mets on kõik ühes tükis, kogu suurus umbes 3500 tiinu metsa-ala; olemasolevate andmete järele sellest 1/3 lehtpuu-metsa ja 2/3 okaspuu-metsa. Soosid ja rabasid on üle 2000 tiinu.

5) Vanuse-klasside järele on metsa seisukord enam-vähem normaalne.

6) Kastre-Päravallas on võrdlemisi palju metsakultuurisid olemas, on palju õpetlikku, nagu metsa parvetamise kraavid, mis praegu küll korrast ära.

7) Kastre-Päravallas on koha pääl tubli täieliku haridusega metsaülem, kes üliõpilasi nii mõneski asjas juhata da võib praktikatööde tegemisel (pääle metsaülema on olemas 8 metsavahti, üks saeveski juhataja ja 15 metsatöölisi).

8) Üliõpilastel oleks Kastre-Päravallas kevadiste ja suviste tööde aegu vastavad asumise-ruumid valmis; selleks on sünnis jahiloss, suvihoone, mis metsaülema majast poole versta kaugusel.

9) Kõige tähtsam minule paistab siin see, et üliõpilased saaksid Kastre-Päravallas suvel viibides muust maailma ja suurlinna keerulisest elust kõrvale kistud ja nende huvid oleksid kuu või pooleteise jooksul ainult metsale pühendatud. Tööviljakus saab hulga suurem olema, kui mets üsna linna lähedusel oleks, kus üliõpilased lõunaks harilikult tööd lõpetaksid ja sedagi võib olla nii tehes, et rohkem korraliste asjade pääle mõtle vad.” (Mathiesen 1921: 37–38.)

Eesti valitsuse otsusega 13. aprillist 1921. a anti Kastre-Peravalla ülikoolile määramatuks ajaks valitse-
da, 18. juunil 1925. a jõustunud ülikooli seadusega aga
Tartu Ülikooli omandusse. 1930. a muudeti Kastre-
Peravalla õppemetskond Järvelja õppe- ja katsemets-
konnaks.

Kirjandus

- Die landwirtschaftliche Lehranstalt zu Alt-Kusthof bei
Dorpat. 1834. — *Dorpater Jahrbücher für Litteratur, Statistik und
Kunst, besonders Russlands*, Bd. 2, H. 4, S. 369–373
- Mathiesen, Andres 1921. Õppemetskond. — *Agronomia*, nr 1,
lk 35–38
- Sbornik... 1864 = Сборник постановлений по Министерству На-
родного Просвещения. Том 1. С. Петербург, Типография Импе-
раторской академии наук
- Verzeichniss der vom 28. Julius bis zum 19. December 1830 zu
haltenden halbjährigen Vorlesungen auf der Kaiserlichen Universität
zu Dorpat. 1830. Dorpat

DOKUMENTE METSAVEND- LUSEST JA VASTUPANU- LIIKUMISEST EESTIS

31.

EK(b)P HARJUMAA KOMITEE ERAKORRALINE ETTE-
KANNE EK(b)P KESKKOMITEELE

19. september 1945. a.

Nagu teatas 18. sept. 1945. a. Harjumaa parteikomitee volinik sm. Möll, kes viibib praegu Kõue vallas, et 17. sept. 1945. a. kell 23. 00 lasti maha Kõue vallas kommunistlik noor tütarlaps R e m i, Kadri-Vilma.⁹

Sm. Remi oli vallas aktivist, töötas külavolinikuna, endine komsorg.

Sm. Remi lasti maha kodus. Kolm bandiiti tungisid talu ja teostasid juhtunu.

Sm. Remi on saanud varemalt peksta bandiitide poolt, ning nende talu on maha põletatud. Sellest on varem ettekanne tehtud.

Asja juurdleb SaRK operatiivgrupp.

EK(b)P Harjumaa Komitee sekretär A. Ristmägi.

Parteiarhiiv, f 1, n 3, s 100, l 51. Originaal.

32.

EK(b)P KESKKOMITEE ORGANISEERIMIS-INSTRUEERIMIS-
OSAKONNA INFORMATSIOON

19. september 1945. a.

6. septembril kell 9.45 õhtul tulistasid bandiidid kuulipildujast Meremäe vallast operatiivülesandelt tagasi tulevaid hävituspataljoni liikmeid kommunistlikke noori Berizini ja Boitsovi.

Algus 10. numbris.

⁹Dokumendis *Karte-Vilma*.

Kommunistlik noor Berizin sai kohe surma, aga Boitsov suutis haavatuna roomata kraavi mööda meetrit 50 eemale. Bandiidid jõudsid talle järele ning tapsid ta lõõgiga pähe. Seda näitavad verejäljed ja lõmastatud pealuu.

Surma sai ka hobune; küüdimees sai raskesti haavata.

9. septembril kell 5 õhtupoolikul teel Võrust koju Mooste valda võtsid bandiidid kommunistlikult noorelt Elmar Mardikalt ära jalgratta ja dokumendid ning peksid teda.

11. septembril kell 10 õhtul viidi Mooste valla täitevkomiteest ära kirjutusmasin ja telefoniaparaat. Valla täitevkomitee esimees ja sekretär sm. Palgi peksti läbi.

12. septembril õnnestus hävituspataljoni liikmetel bandiitide hävitamisel kätte saada kaks bandiiti elusalt ja kuus surnult. Pärast 30-minutilist lahingut panid bandiidid põlema küüni, kus nad olid.

Lisaks ülaltoodule on ähvarduskirja saanud EK(b)P Võrumaa komitee sekretär sm. Tamm, maakonna Täitevkomitee esimees sm. Ühtigi, EK(b)P Võrumaa komitee organiseerimis-instrueerimisosakonna juhataja sm. Vihur ja sekretär kaadri alal sm. Leegen.

Kirjad olid igapähele 5. septembril 45. aastal toimetatud koju postkasti. Kiri on lisatud.

EK(b)P KK organiseerimis-instrueerimisosakonna juhataja Olin.

EK(b)P KK organiseerimis-instrueerimisosakonna informatsiooni-sektori juhataja Senkevits.

Parteiarhiiv, f 1, n 3, s 105, l 72. Tõestatud ärakiri. Tõlge vene keelest.

33.*

ENSV SARKi BANDITISMIVASTASE VÕITLUSE OSAKONNA OPERATIIVTEADE

25. september 1945. a.

Pärnumaa

Eesti NSV RJRK teatel:

1) RJRKi Pärnumaa osakonna operatiivgrupp on tabanud ja areteerinud Audru ja Soontaga valla territooriumil tegutseva Hans Kaljuranna (Hirmus Ants) juhitava bandiidirühma liikme Jaan Kõlvarti, kes on pärit Audru valla Soeva külast.

Tabatud Jaan Kõlvarti ülekuulamisel on kindlaks tehtud nimetatud valdade territooriumil tegutseva Hans Kaljuranna bande 6 liikme perekonnanimed.

[---]

ENSV SARKi banditismivastase võitluse osakonna ülema asetäitja major Aavik.

Eesti Riigiarhiiv (= ERA), f R-1, n 5, s 117, l 16. Koopia. Tõlge vene keelest.

34.

EK(b)P TARTUMAA KOMITEE ERIINFORMATSIOON
EK(b)P KESKKOMITEELE

26. september 1945. a.

I.

Vara vallas 19/20 sept. öösel kella 1 aegu mõrvati bandiitide poolt Vara valla endine Täitevkomitee esimees Ilja Persitski. Mõrvamine sündis öösel Ilja Persitski talus.

II.

Torma vallas 20/21 sept. öösel teostati röövsissemurd Torma T/K [Tarbijate Kooperatiivi] Leedimäe harukaupluse, äraviidi kaupu 40 tuhande rubla väärtuses.

III.

Kuremäe vallas 24/25 sept. öösel teostati rööv-sissemurd Palamuse Tarb. Koop. Kuremaa harukaupluse. Tehtud kahju selgumata. Bändiidid olid relvastatud kerg. klp., automaatidega ja granaatidega. Kallaletungijaid 10 meest ja hobusõiduk.

IV.

Laiuse vallas 25/26 sept. kell 23 tulid 4 relvastatud meest Kivijärve külla Punaarmeelase perekonna Nurk'i juure. Nõudes mehe dokumente, milliseid neile esitati. Kuuldes et meest ei ole kodus suletilapsed ja vanaema ühte ruumi. Üks sissetungijatest haaras kinni Ida Nurki ja hakkas teda vägistama kuna teised kandsid toidu kraami ja riideid kaasasolevasse autosse. Lahkudes ähvardati maha lasta seda, kes väljub enne 2 tundi majast.

V.

Sadala vallas 24/25 sept. ööl põles maha jahu veski. Arvatakse süütamist bandiitide poolt.

VI.

Torma vallas 26/27 kell 19 tungisid bandiidid kallale Vilastvere külas elutseva hävitus pat. võitleja Otsalt Augusti majale. Otsalt August saades põgenema teatas kallaletungist T/K-le. Kohale minnes selgus, et on mõrvatud Otsalt Augusti naine Otsalt Leena. Kallaletungijaid oli arvult 15 meest relvastatud klp. automaadid ja käsigranaadid.

VII.

Torma vallas 26/27 kell 24 teostati rööv sisse-murd Torma pea T/Kooperatiivile. Bandiite arvult 15 kooperatiivi ruumes teostasid viina joomist ja laulmist, ära viidi jalanõusid, riideid, paberosse ja teisi kaupu. Üldkahju selgumata.

VIII.

Torma vallas 27 sept. kell 02 tungiti bandiitide poolt kallale valla partorgi sm. Summer'i majale. Sm. Summer pääses põgenema teda jälitadi bandiitide poolt 2 klm.

Kallaletungijaid 15 meest relvastatud kerge klp., automaatidega, tasku relvadega ja granaatidega.

EK(b)P Tartumaa Komitee Sõjalise Osakonna juhataja Kolk.
Parteiarhüv, f 1, n 49, s 40, l 5-6. Originaal.

35.

EK(b)P VÕRUMAA KOMITEE INFORMATSIOON
EK(b)P KESKKOMITEELE

26. september 1945. a.

Kanepi valla täitevkomitee ruumidesse tungisid bandiidid õöl vastu 14. sept. 45. a. arvult 20. Röövisid ära kirjutusmasina lõhkusid kaks raha kappi, viisid ära üle 40 000 rbl. raha ja oblikatsioone 20.000 väärtuses. Osa dokumente viisid ligi ning ülejäänud dokumendid põletasid ära.

Kooraste vallas 25. septembril 45. a. kell kaheksa hommikul tulid bandiidid Täitevkomiteesse, viskasid enne ruumidesse tulekut granaadi kus said surma üks hävituspataljoni mees ja aseesimees lasti maha. Ühes viisid valla rajooni voliniku ning täitevkomitee esimehe. Telefoni ühendus oli ära võetud, muud ei tehtud midagi.

Olukorda selgitab RJRK ja SARK'i organid, ning on võetud selleks kõik vastavad abinõud tarvitusele.

EK(b)P Võrumaa Komitee sekretär Tamm.
Parteiarhüv, f 1, n 3, s 100, l 56. Originaal.

EK(b)P KESKKOMITEE ORGANISEERIMIS-INSTRUEERIMIS-
OSAKONNA INFORMATSIOON

2. oktoober 1945. a.

I. Viljandimaa

4. septembril riisusid bandiidid Rimmu vallas Kariste külavoliniku Juhan Pika paljaks: võtsid talt ära riided, jalanõud ja toiduained.

Bandiidid on viimasel ajal mitu korda ähvardanud tappa selle valla partorgi sm. Lauri.

8. septembril haavati Undimaa külas Leevi talus vasakusse kätte Eesti Kaardiväe Laskurkorpuse seersanti Arno Puistet, kes on puhkusel.

Arvatakse, et Puistet haavas Oskar Kõits, kes on vahi alla võetud. Toimub juurdlus.

Bandiidid lõhuvad valla mesipuid, varastavad kodulinde, küülikuid ja lambaid.

9. septembril tapeti Vastsemõisa valla partorg sm. Ott. Sm. Ott läks talli juurde appi loomi tapma. Veidi hiljem tuli sinna kaks meest, kellest üks oli Punaarmee ohvitseri vormis. Nad kutsusid sm. Oti läbirääkimiste ettekäandel kõrvale ja lasksid ta maha umbes 500 meetri kaugusel tallist.

13. septembril toimusid partorg sm. Oti matused. Matustest võtsid osa ettevõtete ja asutuste töölised ja teenistujad. Matusekõne pidasid EK(b)P maakonnakomitee sekretär sm. Puusep ja Punaarmee esindaja alampolkovnik Belinski.

13. septembril käis Taevere vallas Kibaru külas operatiivülesande täitmisel müütsavolinik sm. Grün koos kahe punaarmeeelase ja kahe hävituspataljoni liikmega. Tulevahetuses bandiitidega tappis sm. Grün bandiitide peamehe Subi, raskesti sai haavata bandiit Kimmel ning üks bandiit arreteeriti. Selle operatiivülesande täitmisel sai sm. Grün 6 korda haavata.

Sm. Grün on üks paremaid müütsavolinikke. Ta on bandiitidega võitlemise ajal arreteerinud 27 bandiiti.

Kabala vallas Villevere külas asub mereväeosa nr. 20970 abimajand, abimajandi juhataja on vanem Kožemjakin. Abimajandi mereväelased, kes on relvastatud automaatidega, riisuvad talusid, tapavad omavõlliselt kariloomi, ja kui nad ei saa seda, mida tahavad, ähvardavad tappa.

7. septembril näiteks kägistasid nad 60-aastase Ksenja Simmuli, kes keeldus nende nõudmisi täitmast. 10. septembril tapsid nad Villevere külas Tel[?]-iskivi talus lamba.

(EK(b)P Viljandimaa komitee informatsioon nr. 49 [?] 14. septembrist 1945. a.)

Dokumente vastupanuliikumisest Eestis

II. Võrumaa

17. septembril 1945. a. arutas partei Võrumaa komitee küsimust "Bandiitide tegevusest viimasel ajal Võrumaal" (ettekande tegi maakonna SARKi osakonna ülem sm. Osila).

Büroo märkis, et bandiitide tegvus on viimasel ajal aktiveerunud mitmes vallas, nagu Mooste, Meremäe ja Kanepi.

Jälitades Meremäe vallas hävituspataljoni liikmeid, kes kirjutasid seaduse nr. 770 alusel varandust üles, tapsid bandiidid neist kaks.

Mooste vallas tapsid bandiidid valla täitevkomitee sekretäri ning viisid ära kirjutusmasina, telefoniaparaadi ja pitsatid.

Ühes tulevahetuses bandiitidega tapeti 6 ja arreteeriti kaks bandiiti.

14. septembri öösel tuli Kanepi valla täitevkomiteesse ligikaudu 20 bandiiti. Nad viisid ära kirjutusmasina, mürdsid lahti kaks rahakappi ning võtsid kaasa üle 40 000 rubla raha ja 20 000 rubla eest obligatsioone, järelejäanud dokumendid aga põletasid.

Täitevkomitee ruumides ei ole seniajani relvastatud valvet, puudub valgustus.

Andmed toimepandud ja -pandavate kuritegude kohta on lünklikud. Kõik see räägib maakonna SARKi osakonna nõrgast tööst.

Partei maakonnakomitee büroo tegi SARKi osakonna ülemale sm. Osilale kohuseks seada 20. septembriks 45 iga valla täitevkomitee juures sisse relvastatud valve hävituspataljoni liikmetest; valdade täitevkomiteede esimeestel seada täitevkomitee hoone juures sisse õine relvastatud patrull.

Partei maakonnakomitee sekretäri kaadri alal koos maakonna täitevkomitee kaadriosakonnaga vaadata läbi kogu valdade täitevkomiteede kaader, kontrollida personaalselt iga töötajat ning oma ametikohtadele sobimatud vallandada.

Maakonna SARKi osakonnal viia 20. septembriks lõpule bandiitide kaasosaliste vara üleskirjutamine ja esitada nimekirjad partei maakonnakomiteele.

Sotsiaalkindlustuse osakonnal anda viivitamata abi bandiitide riisumiste läbi kannatada saanud perekondadele; ja teisi abinõusid.

(EK(b)P Võrumaa komitee büroo 17. septembri 45. a. protokoll nr. 48.)

III. Tallinn

20. septembri 1945. a. õhtul leidis partei liikmekandidaadi sm. Nüdu naine Vase ja Raua tänaval telefonipostilt järgmise sisuga kirja: "Ära karda, eesti rahvas, varsti aetakse "tiblad" minema, nagu aeti välja Saksa okupandid, ja Tallinn saab peagi jälle vabaks.

Mitte maha rebida ja mitte kaasa võtta. P. S. Kuperjanov. Surm saksa okupantidele ja vene santidele."

Dokumente vastupanuliikumisest Eestis

(EK(b)P Kesklinna Rajoonikomitee sekretäri 22. septembri 45. a. informatsioon.)

EK(b)P KK organiseerimis-instrueerimisosakonna juhataja Olin.

EK(b)P KK organiseerimis-instrueerimisosakonna informatsiooni-sektori juhataja Senkevits.

Parteiarhiiv, f 1, n 3, s 105, l 76-78. Tõestatud ärakiri. Tõlge vene keelest.

37.

EK(b)P HARJUMAA KOMITEE ERAKORRALINE INFORMATSIOON EK(b)P KESKKOMITEELE

4. oktoober 1945. a.

3. okt. 45. a. õhtul Rapla vallas Hagudi asunduses ligidal tulistati Rapla ümbruse külanõukogu esimeest sm. Saarna't. Sm. Saarna sai haavata vasakust jalasäärest. Viibib praegu Rapla haiglas.

Sm. Saarna sõitis koju õhtul pool kümme Rapla rahvamajast aktiivi koosolekult. Sm. Saarna sõitis jalgrattal, vintpüss õlal (hävituspataljoni liige) läbi metsa. Metsateel avati temale tuli bandiitide poolt. Sm. Saarna sai haavata ja kukkus rattalt avades lamades vastutule. Tulvahetus katkes. Sm. Saarna sõitis haavatuna Hagudi külanõukogusse. Temale avati veel tuli metsateelt kuid tagajärjetult.

Juurdlust toimetab kohapealne operatiivgrupp.

Andmed saadud Rapla partorgilt sm. Karv'alt.

EK(b)P Harjumaa Komitee sekretär E. Ristmägi.

Parteiarhiiv, f 1, n 3, s 100, l 60. Originaal.

38.

EK(b)P KESKKOMITEE ORGANISEERIMIS-INSTRUEERIMIS- OSAKONNA INFORMATSIOON

6. oktoober 1945. a.

30. septembril kell 16. 30 ründas Avinurme vallas (Kolgavälja piirkonnas) umbes 15 mehest koosnev bandiidijõuk, mis oli relvastatud kergemüripildujate, automaatide, püsside ja granaatidega, nelja teel sõitvat viljavarumisvolinikku (kolm Eesti laskurkorpusest, üks aktivist Tartust).

Tulvahetuses heitsid bandiidid kaks granaati, millest sai surma kaardiväelane Arnold Kuuspan, sm. Aleksandr Pantak Tartust sai paremast käest haavata.

Kaardiväelaste ja sm. Pantaku teatel sai kaks bandiiti surma, kuid bandiidid võtsid põgenemisel nende laibad kaasa.

Kohale sõitsid SARKi ja RJRK operatiivgrupid, hävituspataljon ja sõjaväeosa.

(Partei Tartumaa komitee 1. oktoobri 45. a. informatsioon, tulnud Keskkomiteesse 5. oktoobril.)

EK(b)P KK organiseerimis-instrueerimisosakonna juhataja Olin.

EK(b)P KK organiseerimis-instrueerimisosakonna informatsiooni sektori juhataja Senkevits.

Parteiarhiiv, f 1, n 3, s 105, l 80. Tõestatud ärakiri. Tõlge vene keelest.

39.*

ENSV SARKi BANDITISMIVASTASE VÕITLUSE OSAKONNA
OPERATIIVTEADE

8. oktoober 1945. a.

Virumaa

24. septembril 1945. aastal Paasvere vallas toodi välja ja legaliseeriti kogu 10-liikmeline bandiit Eduard Tamme juhitud bandiidirühm, mis koosnes isikuist, kes hoiduvad kõrvale teenimisest Punaarmee ja neist, kes olid varem Saksa sõjaväes. Bandiidid andsid ära 8 vintpüsi ja 150 padrunit. On kindlaks tehtud, et 6. augustil k.a. riisusid selle bande liikmed Paasvere valla kooperatiivkauplust (operatiivteade nr. 189.)

Abinõud: Nimetatud bande on operatiivkaalutlustel legaliseeritud.

[---]

ENSV Siseasjade Rahvakomissari asetäitja polkovnik Kisseljov.

ENSV SARKi banditismivastase võitluse osakonna juhataja asetäitja major Aavik.

ERA, f R-1, n 5, s 117, l 29. Koopia. Tõlge vene keelest.

40.

EK(b)P KESKKOMITEE ORGANISEERIMIS-INSTRUEERIMIS-
OSAKONNA INFORMATSIOON

10. oktoober 1945. a.¹⁰

[---]

ENSV RKN ja EK(b)P KK määruse nr. 790¹¹ elluviimise tulemusel on Viljandimaal metsast välja tulnud 185 "metsavenda", kes olid redus mobilisatsiooni eest.

¹⁰Dateeritud Viljandimaa informatsiooni EK(b)P Keskkomiteesse saabumise kuupäeva alusel.

¹¹Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu ja EK(b)P Keskkomitee määrus nr. 790 4. septembrist 1945. a käsitles varanduse võõrandamist nn bandiitide ja nende abistajate majapidamistest.

Dokumente vastupanuliikumisest Eestis

Rimmu vallas tehti 8 bandiitlikule majapidamisele hoiatus, et kui nende kodused ei tule metsast välja, siis nende varandus konfiskeeritakse. Seda meetodit on rakendatud ka mitmes teises vallas.

1. ja 2. oktoobril 45. a. tuli Kabala vallas metsast välja 5 meest. Kolm neist varjasid end metsas mobilisatsiooni eest, aga kaks olid relvastatud bandiidid, kes andid end kohalike võimude kätte. — Vallas on üldse 18 bandiitide majapidamist.

1. oktoobril 45. a. ilmus Suislepa valla täitevkomiteesse 16 meest, kes seni olid end varjanud metsas. Kõik nad saadeti Viljandi sõjakoormissariaati. Enne nende metsast väljatulekut oli kuulda tulistamist, kuid mitte ühelgi neist relva kaasas ei olnud.

30. septembril 1945. a. pidas miilits kinni ühe bandiidi ja tema varjaja Saariku.

(Partei Viljandimaa komitee 3. oktoobri 45 informatsioon, tulnud Keskkomiteesse 10. oktoobril 45.)

EK(b)P KK organiseerimis-instrueerimisosakonna juhataja Olin.

EK(b)P KK organiseerimis-instrueerimisosakonna informatsiooni-sektori juhataja Senkevits.

Parteiarhiv, f 1, n 3, s 105, l 83. Tõestatud ärakiri. Tõlge vene keelest.

41.

EK(b)P VALGAMAA KOMITEE ERAKORRALINE INFORMATSIOON EK(b)P KESKKOMITEELE

10. oktoober 1945. a.

5. oktoobril 45. a. mõrvati bandiitide poolt Helme vallas õhtul kella 21. 00–22. 00 vahel oma kodus hävituspataljoni võitleja sm. U n d l a, August koos abikaasaga automaadivalanguga läbi akna. Sm. Undla oli aktiivsemaid võitlejaid hävituspataljonis.

Bandiite ei läinud korda tabada.

I. 6. oktoobril 45. a. tungisid Läti territooriumilt liikuv grupp bandiite, mille koosseis oli kuni 60 meest kallale Taheva vallas olevale Sanatooriumile, viies kaasa sanatooriumile kuuluvad toitained ja arstimisvahendid, mis ei saadud kaasa võtta need lõhuti ära.

II. Sama jõugu liikmed tungisid Härgla Kooperatiivi harukauplusesse, kust viidi kaasa palju toitained ja muud kraami.

III. Taheva HMLP võeti kaasa 3 hobust, millega röövitud kraam viidi kuni Mustjõeni. 2 hobust lasti Mustjõe ääres lahti, kuna üks uputati.

IV. Kisti Taheva külanõukogu seintelt riigitegelaste pildid ja plakatid ning rebiti puruks.

V. Samad bandiidid tungisid kallale hävituspataljoni võitlejale sm. P i n k a'le tema kodus, kes tulevahetuses sai raskesti haavata.

Kõikidesse nimetatud punktidesse kallaletung toimus kella 15. 00-16. 00 vahel.

Bandiitide kuritööst teatas raskesti haavata saanud Pinka oma kõige ligemal elavale hävituspataljoni võitlejale sm. Pehk'ile, kes koos SARK-i volinikuga läksid bandiite jälgima. Jälitamisel sai raskesti haavata sm. Pehk, kes Valga linna haiglas samal öösel suri. Väljasaadetud operatiivgrupi otsingud ei andnud tagajärgi. Hävituspataljoni võitlejate poolt vahistati 7 kohalikku elanikku, kes on olnud otseselt või kaudselt seotud bandiitidega läbikäimises või aitamises. Bandiidid põgenesid üle Mustajõe Läti territooriumile.

[---]

EK(b)P Valgamaa Komitee Sõjalise Osakonna juhataja Rätsepp. Parteiarhiiv, f 1, n 49, s 10, l 9. Originaal.

42.*

ENSV SARKi BANDITISMIVASTASE VÕITLUSE OSAKONNA ERITEADE

15. oktoober 1945. a.

Võrumaa

[---]

Sama päeva õhtul [4. oktoobril] jäi Mõniste valla täitevkomitee lähedale *Otsem-Jarve*¹² tallu oõmajale EK(b)P KK esindaja sm. Glinkin, kes korraldas vallas viljavarumistööd.

Õösel tungis tallu rühm relvastatud bandiite, kes relva ähvardusel võtsid Glinkinilt ära dokumendid ja viisid ta endaga kaasa metsa.

Bandiitide jälitamiseks saadeti Mõniste valda ENSV SARKi banditismivastase võitluse osakonna 2. osakonna ülema kapten Gavrilevitši juhitud SARKi—RJRK väerühm, kes oli läbi viimas operatsiooni Võrumaal.

Sündmuskohal tegi operatiivgrupp kindlaks 5-liikmelise relvastatud rühma olemasolu Mõniste valla metsades ja selle asukoha. 7. oktoobril k.a. viidi läbi operatsioon rühma likvideerimiseks.

Selle tulemusena püüti metsas muldonnis sisse bande, mis ei jõudnud osutada relvastatud vastupanu.

Lisaks sellele arreteeriti 6.-10. oktoobrini k.a. 10 bandiitide käsilast ja arreteeriti ka Mõniste valla täitevkomitee esimehe asetäitja, keda kahtustatakse osalemises sm. Glinkini tapmises.

Relvi on ära võetud: 5 automaati, 2 vintpüssi, 1 püstol, 1700 padrunit ja 3 raadiovastuvõtjat.

¹²Nüü on kirjas originaalis. Mõniste vallas on olnud Otimärdi ja Perajärve talud.

Dokumente vastupanuliikumisest Eestis

Esialgse juurdluse andmeil on kindlaks tehtud, et Mõniste vallas tegutseb Evald Tähti bande. Selle koosseisu kuulusid ka 5 tabatud bandiiti.

Nimetatud bande on tapnud Valga jaama raudteemülitša operatiivgrupi ülema Raadiku (operatiivteade nr. 163 9. juulist 45. a.); 4. oktoobril k.a. tapeti hobumasinalaenutuspunkti juhataja Moissejev (operatiivteade nr. 232 1. oktoobrist 45. a.); ka on nad kinni võtnud ja tapnud sm. Glinkini.

Seni on arreteeritud bandiidid üles tunnistanud osalemise hobumasinalaenutuspunkti juhataja Moissejevi tapmises.

Samadel andmetel on Võrumaal Mõniste vallas ja Valgamaal Taheva vallas tegutsev Tähti bande tihedalt seotud Läti NSV territooriumil tegutseva suure bandega.

[--]

Viljandimaa

End varjavate illegaalide sugulaste hulgas SARKi maakonnaosakonna poolt tehtud töö tulemusena on 1.-10. oktoobrini k.a. Viljandimaal end üles andnud 70 illegaali — varem Saksa sõjaväes teeninud, "Omakaitse" liikmed ja isikud, kes hoidusid kõrvale sõjaväelisest arvelevõtmisest.

Mõned neist andsid ära relvad.

Abinõud: Kõik end üles andnud on legaliseeritud.

ENSV Siseasjade Rahvakomissari asetäitja polkovnik Kisseljov.

ENSV SARKi banditismivastase võitluse osakonna juhataja asetäitja major Aavik.

ERA, f R-1, n 5, s 117, l 32-33, 35. Koopia. Tõlge vene keelest.

43.

EK(b)P KESKKOMITEE ORGANISEERIMIS-INSTRUEERIMIS- OSAKONNA INFORMATSIOON

19. oktoober 1945. a.

4. oktoobril 1945. a. tapeti Põltsamaa vallas Libavere külanõukogus Huntaugu talu karjamaal kodanik Linda Hummel, kes 1945. aasta kevadel varjas end metsas mobilisatsiooni eest. On kahtlusi, et mõrva panid toime "metsavennad" kartusest, et Hummel annab nende asukohta üles.

7. oktoobril nähti Rimmu vallas Naistevalla külas A. Sisaski talus nende äraolekul 7 sõjaväevormis relvastatud meest, kes tungisid Sisaski majja, murdsid lahtiapid ja viisid kõik riided kaasa. Samad isikud panid ka N. Tasase talus toime läbiotsimise. Sorja talus võtsid bandiidid läbiotsimisel ära 1800 rubla raha ja fotoaparaadi.

9. oktoobril tuli Rimmu vallas Rabi ja Vilpsaare talu piiril võsast Rimmu valla partorgi vennale (kes oli oma venna J. Lauri juures külas) vastu kaks tundmatut. Tundmatud, nähes, et nad ei kohanud seda, keda lootsid, hakkasid võssa tagasi pöörduma. Tundes, et need on bandiidid, tegi J. Lauri nende pihta kaks lasku. Vastusesks sellele avasid bandiidid metsast tugeva tule. J. Lauri suutis vaevu hobusega põgeneda.

9. oktoobril kell 7 õhtul tulistasid bandiidid külavolinik J. Puki elumaja. Mõned kuulid tungisid läbi seina, osa neist osutus lõhkekuulideks.

Bandiitide tegevus Rimmu vallas mõjutab tugevasti massi meeleolu, samuti viljavarumisel töötavat aktiivi. Viimased kardavad liikuda metsa- ja võsateedel.

(Partei Viljandimaa komitee 16. oktoobri informatsioon, Keskkomiteesse tulnud 18. oktoobril.)

EK(b)P KK organiseerimis-instrueerimisosakonna juhataja Olin.

EK(b)P KK organiseerimis-instrueerimisosakonna informatsiooni-sektori juhataja Senkevits.

Parteiarhiiv, f 1, n 3, s 105, l 88. Tõestatud ärakiri. Tõlge vene keelest.

44.*

ENSV SARKi BANDITISMIVASTASE VÕITLUSE OSAKONNA ERITEADE

25. oktoober 1945. a.

Õöl vastu 25. septembrit k.a. ilmus Järvamaale Albu valda Järva-Madise külla 8-liikmeline relvastatud bande.

Kell 24. 00 tulid kolm bande liiget külapoe juhataja SABRE korterisse (keda polnud kodus) ja nõudsid ta naiselt kaupluse võtmeid, nimetades end SARKi banditismivastase võitluse operatiivgrupiks. Kartes bandiitide kättemaksu, andis kaupluse juhataja naine neile võtmed. Tunginud kauplusse, hakkasid bandiidid seda rüsumaa. Olles sidunud väärtuslikumad asjad kompsudesse, võtsid bandiidid need kaasa ja kadusid.

SARKi maakonnaosakonnas loodi operatiivgrupp, mille koosseisu kuulusid banditismivastase võitluse operatiivvolinik ja SARKi 260. sisevägede valvopolgu¹³ 13 võitlejat ning saadeti see autol sündmuspaigale.

25. septembril k.a. kell 15.00 sai operatiivgrupp rüsumiskohal teate, et bandiidid koos rüsumata kaubaga läksid mööda metsnik Johan Karro talust Paide valla Puiatu küla suunas.

¹³Venekeelsed lühendid *VV SP*.

Dokumente vastupanuliikumisest Eestis

Bandiitide jälle saades jättis operatiivgrupp auto maha, läks läbi metsa metsnik Karro taluni ning hakkas viimase saatel bandet jälitama. Bandiidid jätsid peatuspaikadesse maha kompvekipabereid, suitsukoniseid ja mitmesuguseid muid pabereid.

Nii järgnes operatiivgrupp neile metsasel ja soisel maastikul 8–10 kilomeetrit.

Paide vallas Jägala jõel kaotati jäljed. Katsete ajal neid taas leida märkas operatiivgrupp jõe teisel kaldal bandiite, kes püüdsid metsa kaduda. Kohe organiseeriti bande jälitamine. Rühm võitlejaid saadeti bandiitidele ringiga vastu, et mitte lasta viimastel jälitamise eest kaduda, nad sisse piirata ja hävitada. Bandiidid hakkasid jooksma; ümberpiiramist märgates heitsid nad aga kraavi ning avasid operatiivgrupi pihta automaaditule.

Bandet ümber piirates avasid võitlejad püssitule. Puhkenud tulvahetuses tapeti täpse tulega kolm bandiiti. Ülejäänud bandiidid hakkasid tulistades jooksma soo poole, kuid pidid operatiivgrupi tule tõttu maha heitma.

Bandiidid tapsid automaadivalanguga jefreitori sm. Budakovi, kes oli roomates lähenenud bandiitidele ja end granaadi heitmiseks pisut kergitas. Temast paremal tegutsenud punaarmealane Ovtšinnikov heitis bandiitide hulka granaadi, kuid tapeti samuti. Kohalejõudnud punaarmealased Nagajev ja Trošin tapsid granaate heites seal olnud 3 bandiiti. Videvikku kasutades õnnestus kahel ülejäänud bandiidil kaks tundi kestnud lahingu käigus kaduda.

Operatsiooni tulemusena tapeti 6 bandiiti.

Lähikonna talude elanikud bandiite ära ei tundnud. Tapetutelt võetud dokumentide järgi on kindlaks tehtud neist neli:

- 1) Kalju Otti, sünd. 1924. a.;
- 2) Olaf Tann, endine Tallinna Polütehnilise Instituudi üliõpilane;
- 3) Valter Tann, 1928. a., end. Võru põllumajandustehnikumi õpilane;
- 4) Rein Kest, Järvamaa Tori linna elanik.

Kahe ülejäänud bandiidi juurest dokumente ei leitud ja nende nimed on seni kindlaks tegemata.

Bandiitidelt on ära võetud relvad: 3 automaati, 1 vintpüss "SV", 2 püstolit "TT", 1 brauning, 5 granaati ja laskemoon.

Lisaks on bandiitidelt ära võetud 2 topograafilist kaarti, binokkel, kolm mängukaarti, millele on eesti keeles kirjutatud "organisatsioon Moskiito". Samasuguse kaardi olid bandiidid jätnud riisunud Järva-Madise kaupluse letile.

Bandiitidelt on ära võetud parteipilet, isikutunnistus ja sõjaväepilet, mis kuuluvad Võrumaa SARKi kaastöölisle N. Matvejevile. Viimase tegi rühm relvastatud isikuid k.a. aprillis relvituks ja peksis läbi.

Bandiitide riisunud kaup on tagastatud Järva-Madise kauplusele.

Dokumente vastupanuliikumisest Eestis

ENSV Siseasjade Rahvakomissari asetäitja polkovnik Kisseljov.

ENSV SARKi banditismivastase võitluse osakonna juhataja asetäitja major Aavik.

ERA, f R-1, n 5, s 117, l 48-49. Koopia. Tõlge vene keelest.

45.*

ENSV SARKi BANDITISMIVASTASE VÕITLUSE OSAKONNA ERITEADE

27. oktoober 1945. a.

11. oktoobril k.a. kell 19 õhtul kargas [Tartumaal] Luunja vallas asuvast Kotka talust välja kaks tundmatut bandiiti, kes avasid tule mõõduvate kodanike Vassili Bogorovi ja Pavel Dmitrijevi pihta. Naabertalus viibinud valla miilitsavolinik sm. Mitjajev saabus viivitamatult sündmuskohale ja märgates tulistanuid, andis käskluse "Käed üles!". Viimased ei allunud aga käsule ja kandsid tule üle miilitsavolinik Mitjajevile. Tekkinud tulevahetuses sai üks bandiit raskesti haavata, teine hakkas tulistades eemalduma ja saabunud videvikku kasutades kadus metsa.

Bogorov ja Dmitrijev jäid terveks.

Haavatud bandiidile lähenenud miilitsavolinik Mitjajev kuulis tema sõnu "Ma olen metsavend", mille järel too suri.

Tapetult on ära võetud dokumendid Harri Villase nimele, Saksa automaat koos kolme pooltühja magasiniga ja püstol "Walter", samuti kiri Mitjajevile ning Tartu maakonna täitevkomitee võltsitud määrus nr. 17.

Justkui Tartu maakonna täitevkomitee poolt 2. veebruaril väljaantud määruses on öeldud, et kõik maakonna territooriumil elavad vene päritolu inimesed peavad lahkuma oma elukohast ja sõitma Venemaale.

On võetud tarvitusele abinõud teise bandiidi tagaotsimiseks ja kinnipidamiseks.

ENSV Siseasjade Rahvakomissari asetäitja polkovnik Kisseljov.

ENSV SARKi banditismivastase võitluse osakonna juhataja asetäitja major Aavik.

ERA, f R-1, n 5, s 117, l 50. Koopia. Tõlge vene keelest.

46.

EK(b)P HARJUMAA KOMITEE ERAKORRALINE INFORMATSIOON EK(b)P KESKKOMITEELE

29. oktoober 1945. a.

28. okt. öösel R a p l a vallas Mällu külas tapeti bandiitide poolt Rapla valla Sikeldi küla nõukogu esimees sm. Koldes, Ants ja tema ema.

Dokumente vastupanuliikumisest Eestis

Sm. Koldes ja Rapla valla TK sekretär sm. Allik käisid eelmisel nädalal paljudes külates EK(b)P KK ja RKN nr. 380 lisamäärust nr. 770 ellurakendamisel, kus neid ähvardati mahalüüa bandiite appi kutsudes. Nagu selgub osa ähvardusest on teostatud.

29. okt. 1945. a. kod. Allik läks Mällu külla sm. Koldes'e uusmaa koha pääle, kus elas Koldese ema. Kod. Allik leidis ukсед lahti olevat, tупpa astudes nägi, et sm. Koldes lamas toas põhkudel, tõstes sm. Koldese pääd purskas säält veri. Sm. Koldes'e ema lamas kõhuli ja temal seljas oli raske kast.

Juhtunust teatati valla Täitevkomiteele.

Kohapääl asja juurdleb SaRK operatiiv grupp.

[---]

EK(b)P Harjumaa Komitee sekretär E. Ristmägi.

Parteiarhiiv, f 1, n 3, s 100, l 64. Originaal.

47.

EK(b)P KESKKOMITEE ORGANISEERIMIS-INSTRUEERIMIS-OSAKONNA INFORMATSIOON

29. oktoober 1945. a.

I. 15. oktoobril 1945. a. kell 15 sõitsid Võrumaal Sulbi alevikust välja kaks hävituspataljoni meest — Hans Rosse ja Heino Roots (mõlemad 20-aastased ja ÜLKNÜ liikmed), et jõuda hävituspataljoni koosolekule. Teel sinna tapsid bandiid nad. Järgmisel päeval leiti nende laibad metsast, 500 m kaugusel valla täitevkomiteest ja 200 m kaugusel maanteest.¹⁴

(Võrumaa parteikomitee sellekohane informatsioon 23. oktoobrist 1945. a., saabus EK(b)P Keskkomiteesse 27. oktoobril 1945. a.)

II. Tartumaal levivad järgmised kuuldused:

a) Kudina vallas — Tallinna on saabunud üks ešelon haavatutega. Moskvas on mäss. Stalin ja Vares on põgenenud.

b) Puhja vallas — kõik riigiametnikud püüavad end päästa põgenemisega. Varsti tuleb valitsuse vahetus. Stalin kuhugi varjunud.

c) Ahja vallas — eelseisvad võimuorganite valimised NSV Liidus viiakse läbi Ameerika ja Inglismaa kontrolli all. Valimistele eelneb kommunistide ühendamise liitlaste ja Põhjabloki parteidega.

d) Kambja vald — Venemaal on puhkenud mäss. Stalin on põgenenud.

EK(b)P KK organiseerimis-instrueerimisosakonna juhataja Olin.

¹⁴Tapetutelt olid ära võetud automaadid, püstolid ja dokumendid. Vt ERA, f R-1, n 5, s 117, l 66. *Toim.*

Dokumente vastupanuliikumisest Eestis

EK(b)P KK organiseerimis-instrueerimisosakonna informatsiooni-sektori juhataja Senkevits.

Parteiarhiiv, f 1, n 3, s 105, l 92. Tõestatud ära kiri. Tõlge vene keelest.

48.*

ENSV SARKi BANDITISMIVASTASE VÕITLUSE OSAKONNA
OPERATIIVTEADE

2. november 1945. a.

[---]

Tartumaa

[---]

5. 2. oktoobril k.a. leiti Voore vallas ülespandud nõukogudevastaseid lendlehti, mis kutsusid eestlasi võitlema nõukogude võimu vastu.

Lendlehed on kirjutatud käsitsi.

[---]

Järvamaa

[---]

2. 26. oktoobril k.a. Koigi vallas Väike-Kareda külas tungis 4-liikmeline relvastatud bandiidirühm kallale hobusega sõitnud Koigi valla partorg Keemile ja valla täitevkomitee aseesimehele Alasuule.

Pärast tulistamist automaatidest jooksid bandiivid vankrilt maha kukkunud täitevkomitee aseesimehe Alasuu ja haavatud Keemi juurde. Partorg Keemi teatel hakkas täitevkomitee esimehe asetäitja bandiitidega kõnelema, paludes neilt halastust ja öeldes:

“Ma ei ole milleski süüdi, kõiges on süüdi partorg — tapke tema.”

Sellele vaatamata tapsid bandiivid Alasuu lasuga rinda, haavatud Keemil õnnestus aga õõpimeduses teeselda surnut. Bandiivid võtsid viimaselt säarikud, riided, püstoli ja isiklikud dokumendid ning kadusid.

Rünnanud bandiitide hulgast tundis partorg Keem ära 2 bandiiti: vennad Kortsud (üks neist alaealine), 1945. a. kevadel Koigi vallas toimunud operatsiooni ajal tapetud bandiidi viimased ellujäänud pojad.

[---]

ENSV Siseasjade Rahvakomissari asetäitja polkovnik Kisseljov.

ENSV SARKi banditismivastase võitluse osakonna juhataja asetäitja major Aavik.

ERA, f R-1, n 5, s 117, l 68, 70. Koopia. Tõlge vene keelest.

EK(b)P KESKKOMITEE ORGANISEERIMIS-INSTRUEERIMIS-
OSAKONNA INFORMATSIOON

9. november 1945. a.

I. Tartumaa

Saare vallas a) tungis rühm bandiite (10 meest) 29. oktoobril 45. a. kell 22. 00 metskonna kantsleisse, kus elab vanemmetsnik sm. Jasnitski, korraldasid läbiotsimise, rebisid puruks kõik dokumendid ja paberid, lõhkusid ära rahakapi ning viisid kaasa 10 000 rubla raha, telefoniaparaadi ja metskonna dokumendid.

Pärast seda tungisid nad metskonna kooperatiivi ja riisusid selle tühjaks. Bandiidid võtsid kaasa 1000 rubla raha, 23 kg suhkrut, 2 paari säärikuid, 1 villase meesteülkonna, 8 paari sokke ja 1 kasti veini. Hiljem selgus, et bandiite oli 20 automaatide, käsigranaatide ja revolvritega relvastatud meest.

b) 30. oktoobril 45. a. kell 5 hommikul panid bandiidid toime kalalautungi Ruskavere külavoliniku Ida Kiiseli talule. Aleksander Kiisel, kes oli õues, tapeti kohapeal püssipäradega. Seejärel võtsid bandiidid Ida Kiiseli endaga kaasa ja nõudsid talt, et ta viiks nad valla täitevkomitee esimehe sm. Kiiseli juurde.

Bandiidid piirasid sm. Kiiseli talu sisse ja käskisid Karl Kiiselil, Arnold Kiiselil ja Aliide Kiiselil minna ühte tuppa. Seejärel tapsid nad kõik ja panid maja põlema.

Laiuse vallas tungisid 31. oktoobril bandiidid külavolinik Otto Rosti majja, peksid ta läbi ning viisid ära riided ja toiduained.

Meeksi vallas käisid bandiidid 2. novembril hobumasinalaenutuspunkti riisumas: viidi ära 2 hobust koos vankriga, riideid ja toiduaineid.

Laiuse vallas tungiti 2. novembril kallale valla täitevkomitee esimehe sm. Janseni talule ning riisuti see tühjaks. Kaasa võeti riided ja toiduained; allesjäänud mööbli ja muud esemed peksid bandiidid puruks.

Ahja vallas riisuti 2. novembril tühjaks Rasina kooperatiiv. Röövitud kauba viisid bandiidid ära veoautoga. Kahju selgitatakse.

(EK(b)P Tartumaa Komitee 3. novembri 45. a. informatsioon.)

II. Võrumaa

a) Rõuge vallas tapeti 26. oktoobril 1945. a. läbi akna automaadi-ga [valla täitevkomitee] esimehe asetäitja Jaan Tootsen¹⁵ ja varumisektor Vassili Kõiv, sm. Kõivu naine sai kergelt haavata.

Tapja saadi hiljem kätte, selleks osutus endine politseiassistent Aleksander Koemets, keda on autasustatud 3 Saksa ordeniga.

¹⁵Dokumendis Totsik.

Dokumente vastupanuliikumisest Eestis

b) 29. oktoobril 45. a. Valgjärve vallas astusid kell 7 õhtul EK(b)P maakonna volinik sm. Robert Rätsep, partorg sm. Saava, komsorg sm. Selge ja abirahade inspektor mööda minnes Metsa talusse (1,5 km täitevkomiteest), kus elab külavolinik Raid.

Toas istus laua taga kolm meest, kes osutusid bandiitideks. Sm-te Rätsepa, Saava ja Selge sisenemisel avasid bandiidid tule. Tulevahetusel sai sm. Rätsep kergesti haavata vasakusse kätte, komsorg sm. Selge sai aga raskesti haavata rinda ja kõhtu. Kell üks öösel toimetati sm. Selge Võru haiglasse, kus ta 30. oktoobril 45. a. kell 8 suri.

Pärast tulevahetust bandiidid põgenesid.

[---]

(EK(b)P Võrumaa komitee informatsioon 3. novembrist 45. a.)

III. Saaremaa

Seniajani ei ole olnud maakonnas märgata vaenulike elementide aktiivset tegutsemist, välja arvatud üksikud röövimisjuhud ja kuulujuttude levitamine. Kuid viimasel ajal on olnud mitu banditismijuhtu, näiteks:

a) 22. oktoobril 45. a. oli Pärsamaa vallas kokkupõrge hävituspataljoni liikmete ja rühma bandiitide vahel. Tulevahetuses said surma üks hävituspataljoni liige ja kaks bandiiti. Ülejäänud bandiidid (3–4 meest) jooksid laiali.

b) 24. oktoobril 45. a. tapeti Leisi vallas teel Metskülasse RJRK operatiivvolinik sm. Rumjantsev. Pärast tapmist võeti tal kõik riided seljast.

Olemasolevatel andmetel on seitsmes kontrollitud vallas metsas peidus 48 bandiiti. Kogu maakonnas pole neid üle 80 ning nad on laiali väikeste rühmadena. Relvastatud on bandiidid Soome automaatide, snaiiperüsside, miinipildujate ja nagaanidega.

EK(b)P MK, RJRK, SARK ja piirivalvurid rakendavad kõiki abinõusid olemasolevate bandiidirühmade kõige kiuremaks likvideerimiseks.

(EK(b)P Saaremaa komitee 2. novembri 1945. a. informatsioon.)

EK(b)P KK organiseerimis-instrueerimisosakonna juhataja Olin.

EK(b)P KK organiseerimis-instrueerimisosakonna informatsiooni-sektori juhataja Senkevits.

Parteiarhiiv, f 1, n 3, s 105, l 98–100. Tõestatud ärakiri. Tõlge vene keelest.

(Järgneb)

ARVUSTUS

ASU EHITAMA OMA KODU, KUS KORD JA ÕIGLUS VALITSEKS!

Edgar Talvik. *Legaalsuse põhimõte Eesti Vabariigi põhiseaduse tekkimises, muutmistes ja muutmiskavades*. Tartu: Eesti Akadeemiline Õigusteaduse Selts, 1991. 115 lk.

Olukorras, kuhu oleme jõudnud Eesti Vabariiki taastades, on võimatu alahinnata Eesti Akadeemilise Õigusteaduse Seltsi poolt välja antud Edgar Talviku tööd "Legaalsuse põhimõte Eesti Vabariigi põhiseaduse tekkimises, muutmistes ja muutmiskavades". Uurimus on kirjutatud küll juba 1936. aastal, ent tal on suur tähtsus praegugi.

Edgar Talviku töö on praeguseni Eestis avaldatust — allkirjutanu arvates — ainuke käsitlus, mis annab Eesti Vabariigi põhiseadusliku korra arengule objektiivse hinnangu.

Ei ole mingi ime, et 1936. aastal kirjutatud uurimus siis avaldamata jäi, ehkki "töö trükkis avaldamise vastu tunti tol ajal eriti Tartu demokraatlikes ringkondades elavat huvi" (lk 5). Edgar Talviku järeldused kõigutavad arvamust, nagu oleks Eesti Vabariigi põhiseaduslik kord arenenud igati seaduslikult ja juriidiliselt korrektselt.

Töö on üles ehitatud klassikaliselt. Alguses annab autor väike-se ülevaate õigusriigi ja legaalsuse põhimõtetest. Pärast pisut raskesti jälgitavat teoretiseerimist jõuab ta järelduseni, et "õigusriik on riik, kus igale õigusnormi väljaandjale on ka siduv tema enda poolt antud norm" (lk 11) ja "õigusriigi põhiseaduse realiseerimine tegelikus elus nõuab eeskätt legaalsuse põhimõtet, s.o. nõuet, et kõik avalikõiguslikud aktid peavad oma lõppastmes olema kooskõlas konstitutsiooniliste normidega" (lk 12).

Tuleb silmas pidada, et autor ei analüüsi legaalsuse põhimõtte sisaldumist aktides enestes (sisuliselt), vaid on vaatluse alla võtnud le-

gaalsprintsüübi järgimise ainult protseduurilistes küsimustes, pealkirja järgi sõna-sõnalt "tekkimises, muutmistes ja muutmiskavades". Aktides enestes (sisuliselt) sisalduvaid legaalsuse põhimõtteid uurib autor vaid nii palju, "kui see on vajalik väidete tõestamiseks" (lk 19). Probleeme tekitab väljend "muutmiskavades". Võib jääda mulje, nagu kalduks autor välja teema raamidest, kuid ta peab silmas siiski muutmiskavade protseduurikäiku seadusandlikus organis. Vahest oleks paremini sobinud väljend "muutmiskatsetes".

Minnes teema juurde, on autor omaks võtnud Eesti õigusteaduse suurkuju Artur-Tõeleid Kliimani variandi, nimetades 1920. a põhiseadusele eelnenud, riigi põhikorda puudutavaid akte eelkonstitutsioonideks. Oluline on arusaam, et just Eesti Ajutise Maanõukogu otsus 28. novembrist 1917. aastast on akt, millega loodi Eesti Vabariik ja et Maapäeva Vanemate Nõukogu "Manifest kõigile Eestimaa rahvastele" 24. veebruarist 1918. aastast ei etenda Eesti riigi tekkimises mingit konstitutiivset osa, s.t nimetatud manifest pole riiki loov, vaid puhtdeklaratiivne akt, ta ainult konstateerib ja konkretiseerib olemasolevat.

Tuleb nõustuda autori järeldustega, et Eesti Vabariik oma kolme eelkonstitutsiooniga* asus üles ehitama iseseisvat sõltumatut demokraatlikku vabariiki, kus kõrgeim riigivõim on rahva käes. Kõik see toimus kooskõlas õigusriigi ja legaalsuse põhimõtetega.

Samu järeldusi tegemast 15. juunil 1920. aastal vastu võetud põhiseaduse kohta takistab siinkirjutajat erinevalt autorist fakt, mille Edgar Talvik on kahetsusväärsetl kõrvale jätnud. Nimelt töötas Asutava Kogu poolt moodustatud põhiseaduskomisjon välja kaks eelnõu, millest esimene sisaldas ka presidendi-instituuti. Asutava Kogu eraviisiline ja protokollimata koosolek aga lükkas presidendi-instituuti sisaldava eelnõu tagasi. (Sellele asjaolule viitavad nii Jüri Uluots kui ka Artur Mägi oma hilisemates töödes.) Just see fakt ei luba järeldada, et Asutava Kogu 1920. aasta põhiseaduse väljatöötamisel tegutses legaalsuse põhimõtet silmas pidades.

1920. aasta põhiseaduse muutmiskatsed lõppesid Edgar Talviku hinnangul lõppastmes igati seaduslikult, s.o Riigikogu järgis (peale mõningaste erandite, millel autor ka peatub) igati legaalsuse põhimõtet.

Samas ei saa aga nõustuda sellega, kuidas Edgar Talvik tõlgendab 1920. a põhiseaduse § 31: nagu käiks selle paragrahvi alla ka põhiseaduse küsimustes korraldatava rahvahääletuse kohta. Selline laien-dav tõlgendamine on lubamatu. Tunnistab ju autor isegi, et Riigikogu saab otsustada vaid selle eelnõu saatust, mis kuulub tema pädevusse, põhiseaduse muutmise seaduseelnõu aga läheb otse rahvahääletusele, sõltumata Riigikogu seisukohast antud küsimuses. Väljendab ju § 31 sõna-sõnalt — tõi küll, eri lausetes, kuid eelmise lause mõte on ti-

*Kolmandaks oli Asutava Kogu poolt 4. juunil 1919. a vastu võetud "Ajutine valitsemise kord".

Arvustus

hedalt seotud järgneva —: “Riigikogu võib seaduseelnõu seadusena välja anda või tagasi lükata. Viimasel juhtumil pannakse eelnõu rahvale ette vastuvõtmiseks või tagasi lükkamiseks rahvahääletuse korras. Tunnistab rahvahääletusest osavõtjate enamus eelnõu vastuvõetavaks, omandab ta seaduse jõu” (1920. a Põhiseadus, § 31 — *Riigi Teataja*, nr 113/114, 9. juuli 1920).

Peaks olema vaidlusetu selge, et siin on põhiseaduse loojad pidanud silmas rahvaalgatuse korras esitatud tavalise seaduse eelnõu, mille vastuvõtmine või tagasilükkamine kuulub Riigikogu pädevusse. Paragrahvist 31 tuleneb: kui Riigikogu lükkab rahvaalgatuse korras esitatud eelnõu tagasi, siis läheb see rahvahääletusele ja omandab seaduse jõu, kui selle eelnõu poolt hääletab osavõtjate enamus. Kahjuks on jätnud põhiseaduse loojad lahtiseks, milliste tulemuste korral loetakse uus põhiseadus või põhiseaduse muutmise seadus rahvahääletusel vastuvõetuks. Sellepärast täpsustataksegi seda küsimust vastavas eriseaduses. Peab aga nentima, et rahvahääletuse lähemat korda reguleeriv seadus ei olnud nii mõneski punktis kehtiva põhiseadusega kooskõlas. Püstitatud väite tõestus ei kuulu aga antud kirjatöö ülesannete hulka.

Kahjuks tuleb viidata ka ühele eksitusele. Nimelt on lk 48 kirjas, et “poolthääled moodustasid 72,7% aktiivkodanikkonna üldarvust”. Jutt on 14., 15. ja 16. oktoobril 1933 toimunud rahvahääletusest. 1933. a *Riigi Teataja* nr 86 artikkel 627 annab kõne all oleva rahvahääletuse kohta järgmised arvud: hääleõiguslikke kodanikke 739416, kokku 576317 häält, poolt 416878, vastu 156894, erapooletuid 1076, maksusetuks tunnistati 1469 häält, s.t poolthääled moodustavad 56,37% kodanike üldarvust. Autor peab ilmselt silmas rahvahääletusest osavõtnuid, mitte kõiki hääleõiguslikke kodanikke ehk aktiivkodanikkonda.

Tuleb nõustuda, et “põhiseaduse muutmise sündis pädeva organi poolt ning üldiselt ka vastavas menetluskorras, välja arvatud vaid Riigikogu juhatuse mitteseaduspärane viivitus selle hääletusele panemisel, mis aga siiski ei ole nii oluline eksimus, et ta muudaks akti kehtivust” (lk 49).

Antud momendil tahaks kasutada võimalust väikeseks kõrvalepõikeks ja juhtida tähelepanu järgmisele asjaolule: 1933. aasta põhiseaduse muutmise, mis tekitas palju segadust ja mida teatud perioodil on tituleeritud isegi fašistliku diktatuuri kehtestamiseks, sammus läbi värava, mida tahes-tahtmata peame nimetama vahetuks demokraatiaks. Sellise fakti tunnistamine peaks manitsema ettevaatusele rahvaalgatuse ja -hääletuse instituudi suhtes. Rahva tase ei ole läbilõikes siiski nii kõrge, et ta suudaks objektiivselt otsustada riigikorraldust puudutavaid küsimusi.

Töö kõige olulisema osa oma järeldustes moodustab allakirjutanu arvates uurimuse VI peatükk “Põhiseaduse muutmise kavatsusi alates 1934. a.”. Just seal esitatud seisukohad said allakirjutanu arvates

otsustavaks, miks valitseva režiimi tegelased kõne all olevat tööd kritiseerisid ja see jäi trükis avaldamata. Edgar Talvik pole küll võtnud seisukohta küsimuses, miks rikuti mitme eelnõu kõrvaldamisel jämedalt legaalsuse põhimõtet, mis ometi oli tähtsaimaks printsiibiks Eesti Vabariigi omariikluse senise arengu jooksul. Kuid püstitatud küsimusele vastuse andmine ei kuulunudki Edgar Talviku teema raamidesse. See nõuaks ajaloolaste ja juristide mahukat eraldi uurimust, et vältida võimalikke eksitusi, "näpuganaitamisi" ja spekulatsioone, mis kahjuks on varmad tulema.

Kokkuvõtlikult võib öelda, et Edgar Talviku töö kõige suuremaks väärtuseks ongi kriitilise, kuid objektiivse hinnangu andmine 1937. aasta põhiseaduse sünnile. Kui "Rahvuskogu koostab põhiseaduse muutmise kavandi ning hüljates põhiseaduse sätteid ja legaalsuse printsiipi täielikult paneks ta ka kehtima ilma, et seda algataks ettenähtud organid ja ilma, et seda vastuvõtmiseks pandaks aktiivkodanikkonnale rahvahääletamisele [...] siis võime konstateerida vaid seda, et sellega ühtlasi katkeb õiguse kontinuiteet, mis on kestnud riigi loomise momendist kuni tänapäevani. Praegu kehtiva õiguskorra seisukohalt on sellega ühtlasi täielikult ignoreeritud neid põhimõtteid, milliseid püstitati meie riigi loomisel ja mis pidevalt on kandunud edasi ka praegu kehtivasse Põhiseadusesse" (lk 71).

Sügava kahetsusega võime tagantjärele nentida, et meie tollases ajaloos läkski kõik nii, nagu hr. Edgar Talvik oli ühe võimalusena ette näinud.

Väljaandjad on Edgar Talviku 1936. a auhinnatööle lisanud veel Eesti Vabariigi põhiseaduste tekstid, mis muudab teose kasutatavaks ka käsiraamatuna.

Margo Mürk

Endel Nirk. Teeline ja tähed: Eurooplase Karl Ristikivi elu. Tallinn: Eesti Raamat, 1991. 288 lk.

Näib ühtlasi juhuslik ja paratamatu, et kodumaal aastakümneid tõrjutud ja takistatud eesti pagulaskirjanduse uurimise lähtepunktiks sai 1987. aasta detsembris Tallinnas toimunud Karl Ristikivi loomingule pühendatud teaduskonverents. Pilguheit ühe meie 20. sajandi olulisima ja omapäraseima kirjaniku vaimuilma avas tee ka teiste pagulasautorite loomingule ja üldse eksilkirjanduse probleemide käsitletele. Aasta hiljem 2-kõitelise kogumikuna ilmunud Ristikivi-konverentsi materjalid valmistasid ette Ristikivi teoste vastuvõttu Eestis, jäädes oma väikese tiraazi (1000 eks.) ja süüviva laadi tõttu siiski rohkem vaid filoloogide kasutusvälja. Nüüd on raamatuks saanud ka Endel Nirgi laiemale lu-

gejaskonnale mõeldud teos *Teeline ja tähed: Eurooplase Karl Ristikivi elu*.

Endel Nirgi raamatu käsikiri on valminud umbes viie aasta jooksul ja antud kirjastusele üle 1988. aasta veebruaris. Biograafia kirjutamise ajal on löike sellest või eri artikleid ilmunud perioodikas: "Kuidas kujutada inimese eluteed?" Tallinna triloogiast (*Looming*, nr 8, 1981, lk 1175–1186), "Elupaguluse vaev ja olemise apooriad: "Hingede õõ" kui seisukohavõtt ning sõnum" (*Keel ja Kirjandus*, nr 6, 1985, lk 342–351), "Fantaasia ja fuuga" ajaloolistest romaanidest (*Looming*, nr 12, 1985, lk 1678–1691), "Karl Ristikivi õpingutest Tallinna Kolledžis" (*Keel ja Kirjandus*, nr 4, 1987, lk 226–235) ning kirjaniku viimast eluperioodi käsitlev "Õhtuvarjud" (*Looming*, nr 9, 1987, lk 1257–1269). Muuseas sõandas Endel Nirk Ristikivi loomingu kaitseks, sealhulgas paguluses sündinud teoste kodumaal väljaandmise eest sõna võtta juba 1978. aastal ilmunud artiklis "Mõnest tekstoloogiaprobleemist seoses kirjandusloo õpetamisega" (*Sirp ja Vasar*, nr 20, 19. V 1978, lk 5), toonitades ühtlasi ka võõrsil loodu lahutamatu kuulumist meie kultuuripärandisse. Niisiis on *Teeline ja tähed* Endel Nirgi aastatepikkuse uurimistöe tulemus, milles kohtuvad autori kolm huviala: romaanižanri areng, ajalugu ja ajalooline romaan ning biograafia. Pikk trükijärje ootus, mis on teose uudsust siiski mõnevõrra mõjutanud, ei olenenud paraku autorist.

Teeline ja tähed on kirja pandud kahes jaos, millest esimeses, "Enesekssaamises", kirjeldatakse Ristikivi elu ja loomingut Eestis kuni lahkumiseni Soome kaudu Rootsi 1944. aastal, teises jaos "Ase telkide all" aga pagulasaastaid. Kahe jao vahel on *Hingede õõ* kompositsiooni eeskujul "Kiri vanale klassikaaslasele", mis õnnestunult tutvustab ja põhjendab autori taotlusi ning eesmärke. Ootuspäraselt on biograafias põhjalikum ja läbitöötatum esimene jagu, kuna pagulaspõlve käsitus jääb mõistetavatel põhjustel lünklikumaks ning annab rohkem ruumi Ristikivi loomingu ülevaadetele. Autor ei lasku sügavatesse tõlgitsustesse, teoste käsitlused on eesmärgipäraselt referatiivsed ning vihjava edasistele süüvimisvõimalustele. Seega ei ole Endel Nirgi raamat kirjandusteaduslik monograafia ega monograafiline romaan — sellest määratlusest taganeb autor ka kohe, pigem lihtsalt kirjaniku käega paberile pandud Karl Ristikivi *i s i k u l u g u*, mida tihedalt toestab portreeteritava looming. Ja öelgem kohe: tervikuna oma pretensioonituses ja ulatuslikule, tõi küll, valdavalt vaid Eestis kättesaadaval olnud materjalile tuginevalt, ka usutav. Ehk seda enam, et autorgi kohati ei varja kahtlusi oma väidete või järelduste tõele vastavuses ning markeerib tekstis kõik, mis pelgalt hüpoteetiline. Ristikivi kui inimest kujutades seisab Endel Nirk ajuti küll üsna piiril, olgu siis loomingu- ja biograafiafaktide ohtlikult lähedases suhestamises või kirjaniku üksildusest kõneldes. Nende küsimuste üle on Ristikiviga seoses varemgi arutletud. Küllap võivad käsitluse tõesust kõige õiglasemalt hinnata kirjaniku kol-

leegid ja teised temaga vahetult kokku puutunud inimesed. Kui Endel Nirk raamatu lõpuosas kõneleb "mingi piiri tõmbamise vajalikkusest inimelu teatavate varjatud külgede avalikustamisel", siis võinuks see piir tema teoses kulgeda ka pool sammukest tagapool. Jäägu siin osutamata konkreetsetele lõikudele nende võimendamise kartuses. Ilmne on aga, et võrreldes näiteks Endel Nirgi eelmise biograafia objekti, raamatu *Kaanekukk: Lugu Ants Laikmaa elust ja tegemistest* (Tallinn: Kunst, 1977) Ants Laikmaaga, pakub Ristikivi elukäik ja Eestis leiduv isikulooline pärand tunduvalt vähem intrigeerivat ainet. Loovisiksuste kohta hõlpsasti tekkivate legendide ja anekdootide mõjule on Endel Nirk aga hoolikalt vastu seisnud.

Mõned pisivead ja vaieldavused, mis biograafia üldilmet küll kahjustada ei suuda, kutsuvad süiski end korrigeerima ja täiendusi tegema. Ristikivi ei debüteerinud ajalehes *Uudisleht* lühijutuga "Ohver" 1928. aasta novembris (lk 29), vaid 26. septembril (nr 98). Lisaks teoses loetletud pseudonüümidele on Ristikivi hiljem avanud veel ühe — Tõnis Tahir (Kirjandusmuuseumi käsikirjade osakond, f 310, m 26:5). Ka lühijutte ilmus temalt pärast romaaniühenduse auhinda rohkem kui üks (lk 87), näiteks 1940. aastal ajakirja *Kirilind* 8. numbris ning *Perekonnalehe* 29. ja 34. numbris. Nagu on meenutanud Valev Uibopuu, on neil juhtudel ilmselt küll avaldatud varem kirjutatud ja toimetuses seisnud käsikirjad. Veljestolane ja Ristikivi Tartu-üüritori kaaslane Raik Aegna ei langenud 1944. aastal, vaid pääses ilmselt Läände, nagu võib järeldada Rootsist Balti Arhiivis asuva Karl Ristikivi arhiivi nimistust ja kirjaniku kirjadest Evald Ringile (vt koopiad Karl Ristikivi muuseumis Tartus). *Hingede öö* vastuvõtt pagulaskriitikas polnud vahest nii üheselt negatiivne ja ebalev (lk 162). Kuigi näiteks Ants Orase arvustuses võib ju kahtlusi märgata (vt "Romaan "acediast" ." — *Tulimuld*, nr 1, 1954, lk 49–51), sai romaanist pöördepunkt nii Ristikivi loomingus kui ka eesti kirjandusloos, ja selles oli Orasel ometi õigus. Juba varemgi on paguluses tõusnud vastuväiteid *Hingede öö* kriitika sellise tõlgendamise vastu (vt "Soveti kirjanduseksperdid, pagulaskriitikud ja Ristikivi "Hingede öö" ." — *Teataja*, nr 10, 17. V 1958, lk. 6).

Vaidlustamata Endel Nirgi juhutatud teed Ristikivi ajalooliste romaanide juurde, viitaksin veel ühele võimalusele, mis senistes tema teoste ülevaadetes justkui teenimatult on jäänud tähelepanuta. Universsaalse riikluse idee, mis *Põlevas lipus* küll läbi kukub (vt *Teeline ja tähed*, 12. ptk), tõuseb uuel, ideaalsel kujul esile *Viimses linnas*, kui isa Laurentius võrdleb Jumala riiki aegamööda ja iseenesest kasvava õlipuuga. Enam teoloogilisele taustale keskenduv lähtenurk võiks olla küllaltki perspektiivikas Ristikivi religioosse varjundiga loominguga edasisel uurimisel.

Mõistagi tekib Endel Nirgi raamatu puhul ka küsimus, kas ja kui võrd leidub tagantjärele "stagnatsiooniajaks" nimetatud aastail alustatud ning vahetult enne Eesti "taasärkamist" lõpetatud biograafias

Arvustus

mööndusi valitsenud ideoloogiale, ajaloofaktide teadlikku või tahtmatut väärinimetamist ja lihtsalt enesetsensuuri. Sõltub ju sellest teose püsiväärtus, lugemiskõlblikkus tulevastele põlvedelegi. Ajaloolist tausta andes on autor olnud väljenduslaadilt üsna ettevaatlik; põhjendamist vajanuksid ehk mõned vihjed näiteks Albert Kivika tegevusele Saksa okupatsiooni päevil, mis esitatud kujul jäävad lihtsalt halvustava tooniga märkusteks (lk 123, 135). Vahest on liialt pisendatud pagulasorganisatsioonide ning nende tegevuse osatähtsust. Anakronistlikud on katsed välja vabandada Ristikivi religioossusele kalduvat maailmavaadet ja valikut maapaio kasuks. Tõenäoliselt ei saanud Ristikivil juba algusest peale olla mingeid illusioone ega kaksipidiseid tundeidki nõukogude korra suhtes.

Mõnede osutatud passuste kiuste on *Teeline ja tähed* terviklik ja kirjutamise ajast kahtlemata ettepoole suubuva mõjuga teos. Võrreldes Arvo Mägi lühimonograafiaga *Karl Ristikivi* (Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv, 1962), on tema eeliseks ennekõike ulatuslikum toetumine kodumaisele allikmaterjalile ja kirjaniku elu ning loomingu hõlmamine päritolust kuni ajaliku tee lõpuni. Igal juhul täidab Endel Nirgi raamat autori seatud eesmärgi — aidata kaasa Ristikivi pärandi mõistmisele ja omakssaamisele.

Janika Kronberg

EDITORIAL NOTE

On the initial pages of the issue the Swedish-Estonian psychoanalyst Eve Suurvee discusses the formation of man's *group-identity* and in particular of his *ego-identity*. "In psychology strong ego-identity marks a grown-up, emotionally mature individual. This means first of all an individual who is independent of his parents and is his own master, who can be alone and with others, who can love, work and rest," the author says at the beginning of her article. Georg Elwert continues the treatment of nationalism and ethnicity. This time he explains why nationalism has been most highly rated during the last 200 years and why it has almost incessantly emerged from among the other models of order. At the end of the article the author draws our attention to the development potential and dangers of the mobilization of population and of the ethnic mobilization.

Kalev Katus and Allan Puur study in their article the general mortality trend of Estonia's population from the end of the 19th century until the present time. To analyze it, the authors have compiled life-tables for all the census years since 1897.

We reprint the speech of Paul Kogerman (1891-1951), the first Rector of Tallinn Technical University, at the opening ceremony of the University in 1936 where he discusses the relations between technological development and social culture. Paul Kogerman is introduced to us by Tullio Ilomets, Associate Professor of Chemistry at Tartu University.

Editorial note

To mark the year of Mozart, which is celebrated all over the world, we publish two Goethe's letters to Schiller and a letter from Schiller to Goethe as well as an excerpt from the Finnish writer Leena Krohn's novel-like short story cycle *Umbra*. The two stories chosen from it develop the motifs of Mozart's opera *Don Giovanni*. An essay by Paul de Man (1919-1983) who is known as a deconstructivist poses the question why the theory and practice of literature (practice meaning several aspects of criticism and teaching) are often controversial to the point of opposition to the theory. From this ground the author starts to polemize with traditional literary criticism and history of literature. He emphasizes the tropological dimension of language which has constantly undermined the abstract interpretation systems based on grammar and logic.

When Tartu University reopened in 1802, it was the first one in Russia to train specialists with a higher education in agriculture. Besides everything else foundations of forestry were taught. Toivo Meikar writes about the long and toilsome process of founding the University's training and experimental forest district.

On the following pages we continue publishing documents on "forest brothers" and resistance movement in Estonia in 1945-1950.

In the section of criticism Janika Kronberg reviews Endel Nirk's book on the writer Karl Ristikivi and Margo Mürk analyzes the reprint of Edgar Talvik's book written in 1936 on the development of constitutional order in the Republic of Estonia.

We end the issue with Part 5 of José Ortega y Gasset's *The Revolt of the Masses*.

Identity

Eve Suurvee

On the one hand the existence of man is characterized by his freedom to be, on the other hand he often finds himself in situations he cannot control. Man's freedom is his freedom of choice which exists under nearly all circumstances. Man's freedom of choice gives him his real identity, but also causes frustration.

The notion of identity can be observed from two viewpoints: how I perceive myself as a personality, and how the others perceive me and how I manage to understand this. The development of one's identity proceeds in the constant interaction of these two kinds of perception.

When speaking about group-identity, it is the social superego which determines the framework and sets limits to the identities allowed to different individuals.

The description of the formation of ego-identity is based on the eight stages according to Erik Homburger Erikson.

Estonian Mortality Trend

Kalev Katus, Allan Puur

The article concentrates on the general mortality trend in Estonia during the 20th century.

The trends in age-specific life expectancy as well as sex and ethnic mortality differences are analyzed on the basis of life-tables.

The article gives a historical overview of Estonian life-tables ever constructed. The presentation emphasises the technical issues of input information and calculation methods. In order to achieve better comparability between different data the analysis is based on the series of newly-constructed life-tables for census years between 1897-1989.

The data reveal that there have been two distinct periods in the development of life-expectancy in Estonia. Until the early 1960s life expectancy at birth was growing at a rate comparable to that of the majority of developed countries. The last three decades represent only minor changes in life expectancy, these decades could be called a period of stagnation in mortality trend, especially concerning males.

Although in the 1980s the difference between male and female life expectancy declined, it is still very high in Estonia. The analysis based on model life-tables underlines the specific male mortality pattern in Estonia.

As for the ethnic differences, the data suggest that the Estonians have had slightly higher life expectancy at birth as compared to non-Estonians for every postwar census except for females in 1959.

Foundation of the training and experimental forest district at Tartu University

Toivo Meikar

When Tartu University reopened in 1802, it began to train specialists in agriculture, who besides everything else also got considerable education in forestry. This allowed those who wished to do so to work later as head foresters. Studies at the Agricultural Department were theoretical as the University lacked a training and experimental farm. At least theoretically it would have been possible to solve the problem at the beginning of the century as 26 Livonian state manors with nearly 60,000 ha of forests were to be subordinated to the University to grant its maintenance. Led by Prof. J. W. Krause, the University began to make preparations for managing the manors and forests. Foundation of a special training and experimental centre was not topical at that time yet. The possible significance of agriculture, and even more, of forestry at the University was still unclear. It is also essential that the University lacked a person who would have realized the necessity of founding a training and experimental centre in forestry and who

would have taken the responsibility for organizing it.

The issue of the training and experimental centre arose again in 1829 when J. F. Schmalz occupied the post of the professor of agriculture and technology. Under his supervision the Agricultural Institute of the University worked at Vana-Kuuste manor rented to the University in 1834-1839. This temporarily solved the problem of the experimental farm. J. F. Schmalz's plans of creating an Institute of Agriculture and Forestry did not come true as the state did not allocate the necessary money for buying a private manor and the state manors offered were not suitable. After negotiations which took years an agreement was reached to found an experimental base in Kärkna state-owned forest. However, as the foundation of the Agriculture and Forestry Institute failed, no training and experimental forest district was established either, and the University remained a training centre for specialists in agriculture, not forestry.

After several attempts, the University got in 1912 the Maarjamõisa state manor for an agricultural experimental base. In 1912 the Kastre-Peravalla (Järvselja) forest district became the training centre of the University, thus laying a firm basis for the training of forestry specialists.

ОТ РЕДАКЦИИ

На первых страницах номера живущая в Швеции психоаналитик Эве Суурвез рассказывает о формировании групповой и я-идентичности. "В психологии появление сильной самоидентификации связывают со зрелостью индивидуума. Прежде всего это означает, что индивид независим от своих родителей, хозяин самого себя, может существовать один и вместе с другими, способен любить, трудиться и отдыхать," говорит автор. Георг Эльверт продолжает рассмотрение национализма. На этот раз он объясняет, почему национализм за последние 20 лет находится на подъеме и почему это явление почти непрерывно появлялось в ряду других моделей порядка. В конце статьи автор обращает внимание на потенциал и ловушки развития народа и этнической мобилизации.

Статья Калева Катуса и Аллана Пуура представляет общий тренд смертности населения Эстонии с конца XIX века до сегодняшнего дня. К анализу тренда смертности авторы составили таблицы продолжительности жизни на основе всех переписей населения, начиная с 1897 года.

Вновь публикуется речь первого ректора Таллинского Технического университета проф. Пауля Когермана (1891-1951) на торжественном открытии института в 1936 году. В речи рассматриваются вопросы соотношения уровня технического развития и культуры общества. С Паулем Когерманом зна-

От редакции

комит нас доцент химического факультета Тартуского университета Туллио Илометс.

В связи с международным годом Моцарта мы публикуем два письма Гете Шиллеру и письмо Шиллера Гете, а также отрывок из серии новеллов Умбра финской писательницы Лены Крон. В двух выбранных нами новеллах развивается мотив оперы Моцарта *Дон-Жуан*. В эссе известного деконструктивиста Поля де Мана (1919–1983) поднимается вопрос, почему теория и практика литературы (практика в смысле критики и обучения) часто входит в противоречие, так что возникает противостояние теории. С этой позиции автор начинает полемику с традиционной литературной критикой и историей, и выдвигает тропологическую пространственность языка, которая постоянно полрывает абстрактные системы интерпретации, исходящие из грамматики и логики.

В 1802 году во вновь открытом Тартуском университете впервые в России начали готовить специалистов с высшим сельскохозяйственным образованием, которые проходили также курс основ ведения лесного хозяйства. О длинном и тяжелом пути создания учебно-опытного хозяйства пишет Тойво Мейкар.

На следующих страницах продолжается публикация документов о “лесных братьях” и движении Соппротивления в Эстонии в 1945–1950 годах.

В отделе рецензий Яника Кронберг рецензирует книгу Энделя Нирка о писателе Карле Ристикиви, а Марго Мюрк размышляет о написанном в 1936 году труде Эдгара Тальвика, в которой рассматривается развитие конституционной системы Эстонской Республики.

В конце публикуем пятую часть книги Хосе Ортега-и-Гассета *Восстание масс*.

Идентичность

Эве Суурвез

Бытие человека характеризуется, с одной стороны, стремлением человека к свободе, а с другой стороны тем, что он часто оказывается в положении, которое он сам не выбирал. Свобода человека — это его свобода выбора, которая существует почти в любой ситуации. Свобода выбора придает человеку его подлинную суть и в то же время — чувство угнетенности этой свободой.

Понятие идентичности можно рассматривать с двух точек зрения: 1) как я ощущаю себя как личность, 2) как другие воспринимают меня, и насколько мне удается понять их восприятие. Развитие самоидентификации происходит в тесной взаимосвязи этих двух составляющих.

Что касается групповой идентификации, то она носит в высшей степени общественный характер и ограничивает отдельным индивидуумам возможности идентификации.

При изложении вопроса о возникновении Я-идентификации, основой послужила теория 8 этапов возникновения идентификации, разработанная Эриком Хомбургером Эриксоном.

Тренд смертности населения Эстонии

Калев Катус, Аллан Пуур

В статье рассматривается общий тренд смертности населения Эстонии в течение XX века. На основе таблиц смертности проанализированы изменения в повозрастной продолжительности ожидаемой жизни, различия в смертности мужчин и женщин, а также эстонского и неэстонского населения.

В статью включено историческое обозрение таблиц смертности когда-либо построенных на основе эстонских данных. Особое внимание уделено подготовке исходной информации и использованным методам расчета. В целях увеличения сопоставимости данных за основу анализа принята новая, специально рассчитанная серия таблиц.

Данные свидетельствуют о наличии двух периодов в динамике смертности в Эстонии в течение XX века. До первой половины 1960-х годов ожидаемая продолжительность предстоящей жизни постоянно увеличивалась, темп прироста сравним с аналогичными показателями в развитых странах. В последующие годы заметных изменений в ожидаемой продолжительности жизни не произошло, 1960–1980-е годы представляют собой период стагнации в развитии смертности населения Эстонии, в особенности среди мужчин.

Несмотря на некоторое уменьшение в течение 1980-х годов, разница в ожидаемой продолжительности жизни мужчин и женщин является очень высокой. Сравнение данных Эстонии с сериями модельных таблиц указывает на существование в смертности мужчин Эстонии черт, характерных для развивающихся стран.

За исключением женщин в 1959 году, ожидаемая продолжительность жизни среди эстонского населения слегка превышает аналогичный показатель незстонцев в течение всего послевоенного периода.

О создании учебно-опытного лесничества при Тартуском университете

Тойво Мейкар

Когда в 1802 году был вновь открыт Тартуский университет, в нем начали готовить и специалистов по сельскому хозяйству. Помимо прочего, обучаемые получали хорошую для того времени подготовку в области лесного хозяйства, что позволяло желающим работать лесничими. Обучение на отделении сельского хозяйства носило теоретический характер, так как университет не имел учебно-опытной базы. В принципе этот вопрос в начале века можно было решить, так как университету решено было передать во владение 26 государственных поместий, в которых насчитывалось в

общей сложности 60 000 гектаров леса. По инициативе проф. Й. В. Краузе в университете началась подготовка к ведению поместного и лесного хозяйства.

На повестку дня еще не вставал вопрос об организации особой учебно-опытной базы. Неясным оставался вопрос о удельном весе обучения сельскому хозяйству в университете. К тому же в университете в то время не нашлось человека, который бы осознал необходимость лесохозяйственной учебной базы и взялся бы за ее организацию.

Вопрос об учебно-опытной базе вновь встал на повестку дня, когда профессором сельского хозяйства и технологии стал в 1828 году проф. И. Ф. Шмальц. Под его руководством в 1834—1839 годах в арендованном поместье Вана-Куусте работал сельскохозяйственный факультет. Таким образом был решен вопрос сельскохозяйственной учебно-опытной базы. Планы Шмальца создать сельскохозяйственный и лесной институт не осуществились, так как от государства не были получены деньги для покупки частного поместья, а государственные поместья, которые предлагались, не подходили для этих целей. В результате многолетних переговоров были достигнуты соглашения об организации сельскохозяйственной учебно-опытной базы в государственном лесу Кяркна. Так как не удалось создать институт сельского и лесного хозяйст-

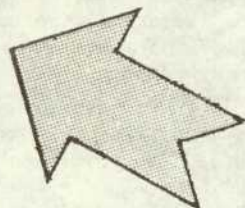
ва, то не осуществилось и создание учебно-опытного лесничества — в университете, таким образом, готовились только специалисты по сельскому, а не по лесному хозяйству.

После нескольких попыток Тартуский университет обзавелся в 1812 году учебной сельс-

скохозяйственной базой в государственном поместье Маарьямъяза. Учебным лесничеством университета с 1921 года стало лесничество Кастре-Перавалла (в Ярвелья). Этим была создана прочная база для подготовки специалистов лесного хозяйства.

TARTU KOMMERTSPANK

- arveldused ja laenud
- valuutaoperatsioonid kodu- ja välismaal
- soodsad hoiustustingimused
- abi välismajandustehingute sooritamiseks
- võimalus astuda panga osanikuks
- mitmed teised pangateenused

SINU ÄRI EDUKS!

TARTU
Munga 18
tel 331 97
telex 173 107 Money SU

TALLINN
Dunkri 9
tel 44 69 77
fax 44 03 61

MASSIDE MÄSS

José Ortega y Gasset

Tõlkinud Ruth Lias

V

2.

Kahtlemata sünnib maailmas iga hetk ja järelikult ka käesoleval momendil lõpmata palju asju. Pretensioonid öelda, mis just praegu maailmas toimub, tuleb niisiis mõista kui irvitamist säärase taotluse enda üle. Aga just selle tõttu, et reaalsuse kogu täiust on võimatu otseselt tunnetada, jääb meile ainsaks teeks suvaliselt konstrueerida mingi reaalsus ja oletada, kuidas selle elemendid käitaksid. Sellega loome endale skeemi, see tähendab kontseptsiooni või kujutluste võrgu, mille abil vaatame tegelikku reaalsust otsekui läbi rastri; ja siis, üksnes siis saavutame temast ligilähedase käsituse. Nii toimib teaduslik meetod. Veelgi enam, nii toimub igasugune intellekti kasutamine. Kui näeme mööda aiateed tulemas oma sõpra ja ütleme: "See on Pedro", siis teeme meeliga, eneseirooniliselt vea. Sest *Pedro* tähendab meile mõnesugust füüsilise ja eetilise käitumise skemaatilist kogumit — seda, mida nimetatakse "iseloomuks" —, ja tõtt-öelda ei sarnane sõber Pedro puhuti üldsegi kujutlusega sellest, mis on "meie sõber Pedro".

Igasugust kontseptsiooni, nii kõige igapäevasemat kui ka kõige erialasemat, raamib eneseiroonia, leebe naeratuse hambarida, nagu ümbritseb geomeetriliselt täiuslikku teemanti tema raamistuse kuldhammastik. Ta ütleb surmtõsiselt: "See on A ja too on B." Kuid see on *pince-sans-rire*'i (irvhamba) tõsidus. Niisuguse tõsiduse manab näole see, kes on alla neelanud naerulagina, ja kui ta huuli kõvasti kokku ei pigista, siis pahvatab selle välja. Kontseptsioon teab väga hästi, et rangelt võttes ei ole see objekt *A* ega too teine reservatsioonideta *B*. See, mida ta tõeliselt mõtleb, on pisut erinev sellest, mida ta ütleb, ja selles kaksipidisuses seisnebki iroonia. Tegelikult mõtleb ta nii: ma tean, et absoluutselt rangelt võttes ei ole see *A* ega too *B*; kuid mööndes, et nad on

vastavalt *A* ja *B*, lepin ma iseendaga kokku, missugused on tagajärjed minu käitumisel ühe või teise suhtes.

Niisugune mõistuse tunnetusteooria oleks ärritanud antiikkreeklast. Sest kreeklane usuks avastanuvat mõistuses, kontseptsioonides tegeliku reaalsuse. Meie seevastu usume, et mõistus ja kontseptsioonid on inimese kodused tööriistad, mida ta vajab ja kasutab, et selgitada omaenese asendit lõputus ja ülikeerulises reaalsuses, mis moodustab tema elu. Elu on võitlus olukordadega, et nende keskel püsti jääda. Kontseptsioonid on strateegiline plaan, mille me endale koostame, et nende rünnakule vastu panna. Seepärast näeme ükskõik missuguse kontseptsiooni sisimat olemust tähelepanelikult uurides, et ta ei ütle meile midagi asjast enesest, vaid üksnes resümeerib selle, mis inimene võib asjaga teha või tema tõttu kannatada. Seda täpsustavat seisukohta, mille järgi igasuguse kontseptsiooni sisu on alati seotud eluga, on alati inimese võimalik tegevus või võimalik kannatus, pole minu teada siiani keegi rõhutanud; kuid minu meelest on see Kantist alguse saanud filosoofia arengu vääramatu siht. Seetõttu, kui selle valgusel revideerida filosoofia kogu minevikku kuni Kantini, tundub, et olemuslikult on kõik filosoofid väitnud sedasama. Sest ükski filosoofiline avastus pole ju muud kui selle nähtavale, pealispinnale toomine, mis peitus sügaval olemuses.

Kuid niisugune sissejuhatus on liiga pikk nii filosoofiakauge tema kohta nagu see, mida kavatsen siin käsitleda. Tahtsin vaid öelda, et praegu maailmas, mõistagi ajaloolises maailmas toimuv taandub ainuüksi järgmisele: kolme sajandi jooksul on maailmas valitsenud Euroopa, nüüd aga pole Euroopa enam kindel, kas ta valitseb, ega selleski, kas ta jääb valitsema. Taandada praegust ajaloolist reaalsust moodustavate sündmuste kompleksi nii lihtsale formuleeringule on kahtlemata ja parimalgi

juhul liialdus ning seepärast pidin ma meelde tuletama, et mõelda tähendab tahes-tahtmata liialdada. Kes ei taha liialdada, see peab vaikima; veelgi enam: ta peab halvama oma intellekti ja otsima teed, kuidas idioodistuda.

Usun tõepoolest, et see maailmas tegelikult toimubki ja kõik muu on selle järeldus, tingimus, sümptom või anekdoot.

Ma pole öelnud, et Euroopa oleks lakanud valitsemast, vaid ainult seda, et viimastel aastatel tunneb Euroopa tõsist kahtlust, kas ta ikka valitseb või ei, kas ta homme veel valitseb. Sellele vastab maakera teistegi rahvaste hoiak: nad kahtlevad, kas tänapäeval keegi nende üle valitseb. Ka nemad pole selles kindlad.

Neil aastail on palju räägitud Euroopa allakäigust. Ma soovin kogu südamest, et ei oldaks nii naiivne ega mõeldaks aina Spenglerile, kui juttu tuleb Euroopa või Öhtumaa dekadentsist. Enne tema raamatu ilmumist rääkisid sellest kõik, ja nagu üldiselt teada, võlgneb tema raamat oma menu sellele, et säärane kahtlus või mure mõlkus eelnevalt juba kõikidel meeles, kõige mitmesuguses mõttes ja eri põhjustel.

Euroopa dekadentsist on nii palju räägitud, et paljud on hakanud pidama seda faktiks. Mitte et sellesse usutaks tõsiselt ja tõendite alusel, vaid seda on harjutud õigeks tunnistama, kuigi ausalt öelda ei mäleta keegi, et mingil täpselt piiritletud ajal oleks ta selles kindlale veendumusele jõudnud. Waldo Franki hiljutine raamat *The Re-Discovery of America* tugineb täielikult oletusele, et Euroopa on agoonias. Ometi ei vaevu Frank analüüsima, diskuteerima, endale küsimustki püstitama nii tohutu tähtsusega protsessi kohta nagu see, mida ta kasutab oma mõttekäikude olulise premissina. Pikkemalt uurimata lähtub ta sellest kui millestki vaieldamatust. Ja sellest tema muretusest lähtepunkti suhtes

piisab mulle järeldamiseks, et Frank ei ole Euroopa alla-käigus veendunud; kaugel sellest, ta ei ole sellele küsimu-sele mõelnudki. Ta kasutab seda trammina: käibetöed on intellektuaalse liikluse trammid. Ja nagu tema, nii toimivad paljud inimesed. Eeskätt teevad seda rahvad, terved rahvad.

Pilt, mida pakub tänapäeva maailm, on muster-näidis lapsikusest. Kui keegi koolis teatab, et õpetaja on lahkunud, läheb mürgeldamiseks lahti ja lastesumm hakkab pea peal käima. Kõik on rõõmust ogarad, olles pääsenud surve alt, mida avaldas õpetaja juuresolek, ja püüavad endalt heita distsipliinikütked, tõsta jalad lauale, tunda end omaenese saatuse isandana. Aga et enam ei kehti normid, mis reguleerisid ülesandeid ja kohus-tusi, ning et lastesummal endal ei ole sihipärast tööd, õiget tegevust, mõttekat ülesannet, kestvate ja eesmär-gikindlat teed, siis ei suudagi nad teha muud kui ringi karelda.

Kahetsusväärset kerglast vaatepilti pakuvad ka ala-alised rahvad. Võttes arvesse, et Euroopa käib alla, na-gu öeldakse, ja järelikult lakkab valitsemast, hüppab iga rahvas ja rahvake, vehib kätega, käib pea peal või uh-keldab ja upitab end, mängides täiskasvanut, kes juhib omaenda saatust. Siit ka seentena tärkavate "natsiona-lismide" panoraam, mis kõikjalt vastu vaatab.

Eelmistes peatükkides olen püüdnud klassifitseerida uut tüüpi inimest, kes tänapäeval maailmas dominee-rib; nimetasin ta massiinimeseks ja juhtisin tähelepanu tema põhikarakteristikule, mis avaldub selles, et tundes end tavalisena, proklameerib ta õigust tavalisuseks ja keeldub tunnustamast endast kõrgemaid instantse. Kui niisugune ellusuhtumine domineerib iga rahva hulgas, siis on loomulik, et analoogiline hoiak ilmneb rahvuste kogumiski. Samuti on suhtelises mõttes olemas massi-rahvaid, kes on otsustanud vastu hakata suurtele loov-

rahvastele, inimsoo eliidile, kes on kujundanud ajalugu. Tõepoolest koomiline on vaadata, kuidas üks või teine vabariigike end varvastele upitab ja noomib oma kolkast Euroopat, kuulutab ta maailma ajaloost tagandatuks.

Mis siit järeldub? Euroopa oli loonud normide süsteemi, mille tõhusust ja viljakust on tõestanud sajandid. Need normid pole muidugi parimad võimalikud. Aga nad on kahtlemata vajalikud, kuni teisi pole olemas või pole veel aimata. Et neid ületada, tuleb tingimata luua teised. Ent nüüd on massirahvad otsustanud kuulutada iganenuks selle normide süsteemi, mis kehastab euroopalikku tsivilisatsiooni, aga et nad on võimetud looma uut, siis ei tea nad, mida teha, ja tegelevad ajaviiteks narrustega.

Esimene tagajärg, mis tabab maailma, kui seal keegi lakkab valitsemast: muud, mässu tõstnud rahvad jäävad sihipärase tegevuseta, ilma elu programmita.

3.

Mustlane läks pihile. Ettenägelik preester küsis kõigepealt, kas mees Jumala kümmet käsku teab. Selle peale kostis mustlane: "Kule padre, akkasin noid õppima, a sis kuulsin, et nad on need ümber teinuvad."

Kas pole see praegune olukord maailmas? Liikvel on kumu, et euroopalikud käsuseadused enam ei kehti, ja seda silmas pidades kasutavad inimesed — üksikisikud ja rahvad — juhust, et elada imperatiivideta. Sest olid olemas ainult euroopalikud imperatiivid. Asi pole selles, nagu varem on juhtunud, et tärkavad uued normid lükkavad kõrvale iganenud ja värskusest pakatav lõõm haarab oma nooruslikku tulle vanad, jahtunud vaimustused. See oleks loomulik. Sel juhul vana ei osutu vanaks mitte iseenda vananemise tõttu, vaid seepärast, et eksisteerib juba uue algus, mis üksnes oma uudsusega eelolnu järsku vanandab. Kui meil poleks lapsi, poleks me vanad, või saaksime selleks märksa hiljem. Samasu-

gune lugu on masinatega. Kümne aasta eest toodetud auto näib vanem kui kakskümmend aastat tagasi ehitatud vedur sel lihtsalt põhjusel, et tehnilised täiustused autonduses on üksteisele kiiremini järgnenud. See allakäik, mis tuleneb uue nooruse puhkemisest, on tervise tunnus.

Ent see, mis praegu toimub Euroopas, on midagi ebatervet ja kummastavat. Euroopalikud käsuseadused on kaotanud kehtivuse, ilma et teisi oleks silmapiiril. Õeldakse, et Euroopa lakkab valitsemast, ja pole näha, kes võiks tema kohale astuda. Euroopa all on siin mõeldud eeskätt ja tegelikult just Prantsusmaast, Inglismaast ja Saksamaast koosnevat kolmikut. Maakera selles piirkonnas, mida need riigid hõlmavad, on küpsenud inimeksistenti mall, mille järgi on kujunenud täna maailm. Kui need kolm rahvast on mandumas, nagu nüüd väidetakse, ja nende eluprogramm on minetanud tegususe, siis pole ime, et maailm demoraliseerub.

Ja see on puhas tõde. Kogu maailm — rahvused ja üksikisikud — on demoraliseerunud. Teatud aja tundub see moraalne lõtvus isegi tore ja tekitab ebamääraseid illusioone. Alamad rahvad kujutlevad, et nad on koorast vabastatud. Sest juba sellest ajast peale, kui kümme käsku kivisse raiuti või pronksi graveeriti, on nad mõjunud rõhuvalt. Käsitamine tähendab etümoloogiliselt ju kohustustega koormamist, käsualuse tegemist millegi eest vastutavaks. See, kes valitseb, on paratamatult koormaja. Alluvad kogu maailmas on tüdinud, et neid koormatakse ja kohustatakse, ning kasutavad rõõmsal meelel seda aega, mis on vaba tülivate imperatiividest. Kuid pidu kestab üürikese viivu. Ilma käskudeta, mis sunnivad meid teatud eluviisist kinni pidama, jääb meie elu pelgalt disponiiblusseisundisse. Sisemiselt juba viibivadki maailma parimad noored selles kohutavas olekus. Lihtsalt sellepärast, et tundes end vabana, köi-

dikuteta, tunnevad nad end tühjana. Elu varuolekuna on suurem elu eitus kui surm. Sest elada tähendab teha midagi sihipärast, täita mingit ülesannet, ja kuivõrd hoidume oma elu asetamisest millegi teenistusse, muudame selle sisutuks. Peagi tuleb kogu planeedil kuulda vale kohutav karje, mis kui musttuhande koera ulg tõuseb tähtedeni, anudes midagi või kedagi, kes valitseks, kes määraks mingi tegevuse või kohustuse.

Olgu see öeldud nendele, kes poisikeste mõtlematusega kuulutavad meile, et Euroopa enam ei valitse. Valitseda tähendab anda inimestele tegevust, suunata nad oma saatuse rajale, oma kohale — tõkestada nende hullust, milleni viib jõudeolek, tühi elu, laos.

Euroopa juhtasendi lakkamine poleks olulinegi, kui talle leiduks võimekas asendaja. Kuid kellestki seesugusest pole jälgegi. New York ja Moskva ei ole Euroopa suhtes midagi uut. Nii üks kui teine on Euroopa mõjusfääri ala, mis ülejäänust lahku lüües on minetanud oma mõtte. Tegelikult on üsnagi täbar rääkida New Yorgist või Moskvast. Sest ei ole täpselt teada, mis nad on; teatakse üksnes, et ei ühe ega teise kohta ole veel öeldud otsustavat sõna. Aga isegi kui pole täielikku selgust, mis nad on, taibatakse piisavalt, mõistmaks nende üldiseloomu. Tegelikult kuuluvad mõlemad täiel määral sellesse kategooriasse, mida ma olen mõnikord nimetanud "ajaloolise kamufflaaži fenomeniks". Oma olemuselt on kamufflaaž reaalsus, mis ei ole see, millena ta näib. Tema välisilme varjab tema olemust, selle asemel et seda avada. Seepärast petab ta suuremat osa inimesi. Ainult see, kes eelnevalt on kamufflaaži olemasolust üldjoontes teadlik, ei lase end sellest eksitusse viia. Samasugune lugu on fatamorgaanaga. Nähtuse tundmine korrigeerib silmi.

Igas ajaloolise kamufflaaži juhtumises on kaks teineteist katvat reaalsust: üks sügav, tõeline, olemuslik; tei-

ne näiline, juhuslik ja pinnapealne. Nii näiteks on Moskvas euroopalike ideede kelme — marksism —, mis on välja töötatud Euroopas, pidades silmas Euroopa realiteete ja probleeme. Selle kile all eksisteerib rahvas, kes ei erine eurooplastest mitte ainult etniliselt koostiselt, vaid — mis märksa olulisem — on meist erinev ka vanuse poolest. Alles kujunemisjärgus, see tähendab noor rahvas. Marksismi võidulepääs Venemaal, kus puudub tööstus, olnuks suurim vasturääkivus, mis marksismile võinuks osaks saada. Ent seda vasturääkivust ei ole, sest pole ju triumfi. Venemaa on enam-vähem samal kombel marksistlik, nagu sakslased Püha Rooma Riigi koosseisus olid roomlased. Uutel rahvastel ei ole ideid. Kui nad kasvavad keskkonnas, kus eksisteerib või on äsja eksisteerinud vana kultuur, siis katavad nad end ideedega, mida see pakub. Siin ongi kamuflaaž ja selle põhjus. Unustatakse — nagu olen teisel märkinud —, et ühe rahva puhul on võimalikud kaks peamist arenguteed. On olemas rahvaid, kes sünnivad igasugusest tsivilisatsioonist tühja “maailma”. Näiteks hiinlased või egiptlased. Niisuguses rahvas on kõik autohtoonne ja tema eneseavaldustel on selge ning otsene tähendus. Kuid on ka teistsuguseid rahvaid, kes tekivad ja arenevad aladel, mis on täis juba ammuse ajaloo kultuuri. Nii nagu kerkis Rooma Vahemere kallastele, mille veed olid läbi imbinud kreeka-ida tsivilisatsioonist. Siit johtuvalt ei olnud pooled roomlaste žestid algupärased, vaid kätte õpitud. Ja õpitud, omandatud liigutus on alati kahemõtteline, tema tõeline tähendus ei ole otsene, vaid kaudne. See, kes väljendub õpitult — näiteks ütleb teise keele sõna —, kasutab õpitu all omaenda, autentset väljendit; näiteks tõlgib võõra sõna oma keelde. Siit järeldub, et kamuflaažide mõistmiseks on samuti vaja nurga taha vaatavat pilku, selle pilku, kes tõlgib teksti, sõnaraamat kõrval. Ma ootan, et ilmuks raamat, kus Stalini mark-

sism oleks tõlgitud Venemaa ajaloo keelde. Sest temale annab tugevuse see, mis temas on venelikku, aga mitte see, mis temas on kommunistlikku. Kes teab, mida see kõik võib tähendada! Ainult üks on kindel, et Venemaa vajab veel aastasadu, enne kui saaks pretendeerida valitsemisele. Sest kuna tal alles puuduvad omaenda imperatiivid, on ta pidanud teesklema liitumist euroopaliku marksismi printsiipidega. Et tal on ülikülluses noorust, siis piisas talle sellest fiktsioonist. Noor ei vaja elamiseks põhjendusi; ta vajab üksnes ettekäandeid.

Väga sarnane on lugu New Yorgiga. Temagi puhul on ekslik ta praeguse elujõu põhjuseks pidada imperatiive, millele ta kuuletub. Viimases instantsis taanduvad need tehnikale. Ent missugune juhus! Seegi on Euroopa, mitte Ameerika leiutis. Tehnikale pandi alus Euroopas XVIII ja XIX sajandil. Ja missugune juhus! Need on just sajandid, mil Ameerika sündis. Meile aga öeldakse tõemeeli, et Ameerika olemus on tema praktitsistlikus kontseptsioonis ja tehnikale orienteeritud eluhoiakus. Selle asemel, et öelda: Ameerika nagu kolooniad ikka on vanade, eelkõige Euroopa rasside uuestisünd või taasnoorenemine. Venemaast erinevatel põhjustel on ka Ameerika Ühendriigid näide sellest erilisest ajaloolisest fenomenist, mida me nimetame "uueks rahvaks". Arvatakse, et see on pelk fraas, kuna tegelikult on see niisama tõeline kui ühe inimese noorus. Ameerika on tugev oma nooruse tõttu, mis on end andnud tänapäeva imperatiivi — tehnika — teenistusse, nagu ta oleks võinud anda end budismi teenistusse, kui viimane olnuks päevakorral. Kuid Ameerika ajalugu alles algab. Alles hakkavad pihta tema mured, lahkkelid ja konfliktid. Temas peab avalduma veel palju tahke, nende hulgas sootuks vastandlikke tehnikale ja praktitsismile. Ameerika on noorem kui Venemaa. Ma olen alati väitnud, kartes seejuures liialdada, et ameeriklased on looduslapsed, kes on

end ehtinud viimase aja leiutistega.⁴⁷ Nüüd deklareerib seda avameelselt Waldo Frank oma raamatus "Ameerika taasavastamine". Ameerika ei ole veel kannatanud; illusoorne on arvata, et tal võiks olla valitsemiseks vajalikke voorusi.

See, kes tahab hoiduda tegemast pessimistlikke järeldusi, et keegi ei valitse ja et ajalooline maailm langeb seega tagasi kaosesse, peaks pöörduma lähtepunkti juurde ja küsima endalt täie tõsidusega: kas on nii kindel nagu väidetakse, et Euroopa veereb allamäge ja loobub, ütleb lahti valitsemisest? Kas pole see näilik langus hoopis tervendav kriis, mis võimaldab Euroopalt saada sõna otseses mõttes Euroopaks? Kas ehk pole rahvusriikide ilmne dekadents *a priori* vajalik, selleks et ühel päeval võiksid realiseeruda Euroopa Ühendriigid, Euroopa pluraalsus asenduda tõelise ühtsusega?

4.

Valitsemise ja käsutäitmise korraldusel on otsustav tähtsus igas ühiskonnas. Kui küsimus, kes valitseb ja kes allub, on segane, läheb kõik muugi üle kivide ja kändude. Isegi iga üksikisiku kõige sügavamat olemust — välja arvatud geniaalsed erandid — tabab segadus ja väärustumine. Kui inimene oleks erakliku eluviisiga olend, kes on teistega sattunud vaid juhuslikku kooskõigsust, võib-olla jääks ta siis puutumata vapustustest, mis kajastavad nihkeid ja kriise valitsemises, Võimus. Aga et ta põhiolemuselt kuulub sotsiaalsesse liiki, siis tekitab tema privaatses hoiakutes ebakindlust needki mutatsioonid, mis vahetult mõjuvad ainult ühiskonnale. Seega kui võtta eraldi üksikisik ja teda analüüsida,

⁴⁷Vt esseed "Hegel ja Ameerika" (*Hegel y América*) sarjas *El Espectador*, köide VII, 1930.

siis võib rohkemate andmeteta jõuda selgusele, kuidas on tema maal lood valitsemise ja kuuletumisega.

Sellest aspektist oleks huvitav ja isegi kasulik uurida keskmise hispaanlase individuaalset iseloomu. Niisugune operatsioon oleks siiski tülikas ja masendavgi, ehkki informatiivne; seepärast loobun sellest. Ometi tooks see esile tohutu kõlbelise languse ja sisemise väärikuse mine tamise, mis on tabanud meie maa keskmist inimest just seetõttu, et Hispaania kui riik elab juhtimise ja allumise küsimustes juba sajandeid musta südametunnistusega. Moraalne langus pole muud kui leppimine normide rik kumisega, mida on hakatud pidama tavaliseks ja seadus päraseks olukorraks, leppimine millegagi, mida kõigest hoolimata tajutakse üha sündmatuna. Et pole võimalik muuta terveks ja normaalseks õhkkonnaks seda, mis on olemuselt kuritegelik ja anormaalne, siis eelistab indiid adapteeruda, sulada täielikult ühte teda ümbritseva ku riteo seadusetusega. Seda mehhanismi kirjeldab üpris täpselt populaarne mõttetera "üks vale sünnitab sada teist". Kõik rahvad on üle elanud ajajärke, millal neid on ihanud valitseda vääritu võim; kuid tänu tugevale instinktile on nad otsekohe koondanud oma jõud ja tolle õigustamatu pretendendi välja tõrjunud. Lükates tagasi selle ajutise vääruuse, seadsid nad uuesti jalule ühiskond liku moraali. Kuid hispaanlane on toiminud vastupidi; selle asemel et hakata vastu ülemvõimule, mille tema sisim õiglustunne ära põlgas, on ta paremaks pidanud võltsida kogu oma ülejäänud olemust, et seda kohanda da algse pettusega. Kuni see meie maal edasi kestab, on asjatu meie inimestest midagi loota. Ühiskonnal, kel le riik, kelle kõrgeim võim või juhtimine on olemuselt võlts, ei saa olla paindlikku elujõudu, et väärikalt toime tulla ajaloos püsijäämise raske ülesandega.

Pole siis midagi imelikku, et piisaks kergest kahtlu sest, lihtsast kõhklusest selle suhtes, kes maailmas va

litseb, ja kogu maailm — nii ühiskondliku kui eraelu plaanis — hakkaks demoraliseeruma.

Inimese elu peab loomu poolest teenima midagi, mingit kuulsat või tagasihoidlikku üritust, mingit väljapaistvat või tavalist missiooni. Tegemist on kummalise, kuid vääramatu tingimusega, mis on kirjutatud meie eksistentsi. Ühest küljest on elamine miski, mida igaüks sooritab endast ja endale. Teisest küljest, kui ma seda oma elu, mis puutub ainult minusse, millelegi ei pühenda, siis kulgeb see logisedes, pingsuse ja "vormita". Tänapäeval osaleme tohutus vaatemängus, kus arvutu hulk inimelusid on eksinud omaenese labürinti, sest puudub eesmärk, millele anduda. Kõik imperatiivid, kõik korraldused on peatatud. Võiks arvata, et säärane olukord on ideaalne, sest igal elul on absoluutne vabadus teha, mis talle meeldib, tegelda iseendaga. See kehtib ka rahvaste kohta. Euroopa on lödvendanud oma survet maailmale. Aga tulemus on oodatule vastupidine. Olles iseene päralt, kaotab elu iseenda, jääb tühjaks ja tarbetuks. Ja et ta peab end millegagi täitma, siis "mõtleb välja" või matkib pealiskaudselt iseennast, pühendub näivtegevustele, tundmata selleks siirast seesmist sundi. Täna haarab ta ühe, homme teise, eelmisele vastassuunalise järele. Iseendaga üksi olles on ta segaduses. Egoism on labürintlik. See on ka arusaadav. Elada tähendab sammuda hoogsalt millegi, mingi eesmärgi poole. Eesmärk ei ole minu sammumine, ei ole minu elu; eesmärk on miski, mille teenistusse ma oma elu annan, ja seisab järelikult sellest väljas, sealpool minu elu. Kui ma otustan käia üksi, egoistlikult oma elu sees, ei lähe ma edasi, ei jõua kuhugi; käin ringi ja ikka jälle ringi selsamal kohal. See ongi labürint, tee, mis ei vii kuhugi, mis eksleb iseendas, sest uks välja on suletud.

Pärast sõda on eurooplane sulgunud oma sisemusse, jäänud tegevusprogrammita ise ja jätnud sellest ilma

teised. Seetõttu elame ajaloolises mõttes nagu kümme aastat tagasi.

Ei valitseta lihtsalt niisama. Valitsemine seisneb teistele avaldatavas surves. Kuid mitte ainult selles. Kui oleks ainult surve, siis oleks tegemist vägivallaga. Ei maksa unustada, et valitsemist iseloomustab kaksikaspekt: kedagi käsutatakse, kuid tal kästakse ka midagi teha. Ja see, mida teha kästakse, seisneb lõppkokkuvõttes nõudes, et valitsetav osaleks mingis projektis, suures ajaloolises eesmärgis. Seepärast ei ole ülemvõim ilma eluprogrammita, nimelt imperatiivse elu programmita. Nagu ütleb Schilleri värss:

“Kui kuningad ehitavad, on kärumeestel tegemist.”

Me ei saa seega nõustuda selle triviaalse seisukohaga, et suurte rahvaste, nagu ka suurte inimeste tegevuses tuleb näha puhtegoistlikke motiive. Olla puhas egoist pole nii lihtne, nagu arvatakse, ja mitte keegi, kes seda on olnud, pole eales saanud võitu maitsta. Suurte rahvaste ja suurte meeste näiline egoism on paratamatu kõvakäelisus, mida peab ilmutama see, kes on oma elu pannud mingisse üritusse. Kui tõepoolest kavatseme midagi teha ja oleme end andnud mingi ülesande teenistusse, ei saa meilt nõuda, et oleksime valmis hoolitsema iga mööduja eest ja pühenduksime juhuslikele pisikestele heategudele. Üks kõige vaimustavamaid seiku turistide meelest, kes rändavad mööda Hispaaniat, on see, et kui nad tänaval kelleltki küsivad, kus asub teatud väljak või ehitis, siis jätab küsitud tihtilugu omaenda tee ja ohverdab oma aja suuremeelselt võõrale, viies ta teada huvitava kohani. Ma ei eita, et selles tubli keltibeeri meelelaadis võib olla ivake suuremeelsust, ja mind rõõmustab, et välismaalane tema käitumist just nii tõlgendab. Aga sellest kuuldes või lugedes ei ole ma kunagi suutnud alla suruda kahtlust: kas mu kaasmaalane, kellelt midagi küsiti, oli tõepoolest kuhugi teel? Sest väga

vabalt võib juhtuda, et hispaanlane ei lähegi kuhugi, et tal pole mingit eesmärki ega ülesannet, vaid et ta astub elu keskele pigem selleks, et näha, kas teiste elu tema oma pisutki täita saaks. Olen kindel, et sageli lähivad minu kaasmaalased tänavale üksnes vaatama, kas nad ei kohta mõnd võõrast, keda saata.

Tõsiseks võtab asjaolu, et too kahtlus valitsemise suhtes, mida siiani teostas Euroopa, on demoraliseerinud ülejäänud rahvaid, välja arvatud nood, kes oma nooruse tõttu on alles eelajaloos. Kuid märksa tõsisem on seik, et see *piétinement sur place* (paigaltammumine) demoraliseerib lõpuks täielikult eurooplase enese. Ma ei arva nii sellepärast, et olen eurooplane või midagi selletaolist. Ma ei ütleks, et kui eurooplane lähemas tulevikus ei peaks valitsema, siis maailma elu mind ei huvita. Mul oleks ükskõik, kas Euroopa ülemvõim lakkab või ei, kui tänapäeval leiduks mõni teine rahvaste rühm, kes oleks suuteline teda asendama Võimus ja planeedi juhtimises. Kuid ma ei taotleks isegi seda. Lepiksin olukorraga, kus mitte keegi ei valitse, kui see ei tooks kaasa Euroopa inimese kõikide vooruste ja annete haihtumist.

Ent see viimane on vältimatu. Kui eurooplane enam ei valitse, piisab pooleteisest põlvkonnast, et Vana Maailm ja seejärel kõik ülejäänud langeks moraalsesse taredumisse, intellektuaalsesse viljatusse ja kõikehõlmavasse barbaarsusse. Üksnes oma juhtpositsiooni tunneta mine ja sellega seotud distsiplineeriv vastutus võib hoida pinget all Lääne vaimsust. Teadus, kunst, tehnika ja kõik muu elab toniseerivast atmosfäärist, mille loob teadlikkus valitsemisest. Kui see puudub, käib eurooplane alla. Vaimuinimesed minetavad siis selle vankumatu usu iseendasse, mis annab neile energiat, julgust, püsivust suurte, täiesti tavatute ja uute ideede tabamiseks. Eurooplane muutuks lõplikult argiseks. Võimetu

suurejooneliseks loominguliseks pingutuseks, langeks ta igal juhul eilsesse, harjumuspärasesse, rutiini. Temast saaks vaimuvaene, formalistlik, sisutu olend, nagu olid kreeklasted allakäigu ajastul ja bütsantslased kogu ajaloo jooksul.

Loov elu eeldab režiimi, millele on omane range hügieen, suur ausus, pidevalt toimivad stiimulid, mis õhutavad eneseväarikustunnet. Loov elu on energiline elu ja osutub võimalikuks ainult ühel kahest tingimusest: embkumb, kas ollakse see, kes valitseb, või elatakse maailmas, kus valitseb keegi, kelle täit õigust selleks tunnustatakse; kas valitsen mina, või ma kuuletun. Aga kuuletuda ei tähenda taluda — talumine on allakäik —, vastupidi, see tähendab hinnata seda, kes valitseb, ja teda järgida, olla temaga solidaarne, sammuda innukalt tema lehviva lipu all.

5.

Nüüd peame tagasi pöörduma nende artiklite lähtepunkti juurde, üpris kummalise tööga juurde, et tänapäeval räägitakse maailmas nii palju Euroopa dekadentsist. Üllatav on juba asjaolu, et esimesena ei märganud seda allakäiku võõrad, vaid see avastati tänu eurooplastele enestele. Kui väljaspool Vana Maailma mitte keegi sellele ei mõelnud, tuli mõnele mehele Saksamaal, Inglismaal, Prantsusmaal sugestiivne idee: kas pole nii, et me hakkame manduma? Idee sai ajakirjanduses populaarseks ja nüüd räägib juba kogu maailm Euroopa dekadentsist kui vaieldamatust tõsiasjast.

Kuid pidagem hetkeks kinni inimene, kes seda kuulutab, ja küsigem, millistel konkreetsetel ja ilmsel nähtustel tema diagnoos põhineb. Otsekohe näete, kuidas ta hakkab ebamääraseid liigutusi tegema ja universumi poole käsi laiutama, nagu on iseloomulik kõigile merehätta sattunuile. Tegelikult ta ei tea, millest kinni harrata. Ainus, mis suuremate täpsustusteta ilmsiks tuleb,

kui tahetakse kirjeldada praegust Euroopa allakäiku, on tänapäeval iga Euroopa riigi ees seisvad majanduslikud raskused. Aga kui hakata nende raskuste iseloomu pisut lähemalt vaatlema, siis selgub, et ükski neist ei mõjuta oluliselt rikkust tootvaid võimsusi ja et Vana Maailm on selles plaanis läbi teinud märksa rängemaid kriise.

Kas ei tunne sakslased või inglased end täna võimelisena tootma rohkem ja paremini kui eales varem? Igal juhul ja väga tähtis on analüüsida nende sakslaste või inglaste hoiakuid selles majanduselu dimensioonis. Sest kummaline küll, nende vaieldamatu hingeline depressioon ei tulene üldsegi sellest, nagu tunnetaksid nad oma vähest suutlikkust, vaid sootuks vastupidi, sellest, et tajudes endas suuremaid võimalusi kui iial enne, põrkuvad nad teatud fataalsetele barjääridele, mis takistavad realiseerimast neile väga hästi jõukohaseid ülesandeid. Need Saksamaa, Inglismaa ja Prantsusmaa praeguse majanduse fataalsed piirid on vastavate riikide poliitilised piirid. Seega pole tõeline raskus ühel või teisel moel kerkinud majanduslikus probleemis, vaid selles, et ühiskondliku elu vorm, milles peavad liikuma majanduslikud võimsused, ei ole kooskõlas nende suurusega. Minu meelet tohtub diskrediteerituse, impotentsuse tunne, mis praegu kahtlemata ahistab Euroopa elujõudu, disproporsioonidest Nüüdis-Euroopa võimaluste ja poliitilise organisatsiooni formaadi vahel, milles neid võimalusi tuleb teostada. Impulss lahendada raskeid pakilisi küsimusi on võimsam kui kunagi varem; ent see hoog põrkub sedamaid vastu pisikesi puure, kuhu ta on suletud, vastu väikesi rahvusriike, mis siiani moodustavad Euroopa struktuuri. Pessimism, masendus, mis tänapäeval lasub meie kontinendi vaimul, on vägagi sarnane pikatiivalise linnu heitumusega, kelle suured lennusuled tiivalöögil puuri raudtrele riivavad.

Tõestuseks võib tuua seiga, et samasugune situat-

sioon kordub kõikides maades, majanduslikust ilmselt üsna erinevates valdkondades. Näiteks intellektuaalses elus. Iga arukas intellektuaal Saksamaal, Inglismaal või Prantsusmaal tunneb tänapäeval õhupuudust oma rahvuse piirides, tunnetab rahvuslikkust kui tingimatut kitsendust. Saksa professor annab endale juba selgesti aru, et kirjutiste stiil, mida temalt nõuab tema vahetu, saksa professoritest koosnev lugejaskond, on absurdne, ja ta igatseb taga oivalist väljendusvabadust, mida kasutab prantsuse kirjanik või briti esseist. Pariisi literaat seevastu hakkab mõistma, et kirjandusliku despotismi, verbaalse formalismi traditsioon, mida sunnib arvestama tema prantsuse päritolu, on ammendatud, ja säilitades selle traditsiooni parimad omadused, põimiks ta meeeldi sinna mõningaid saksa professori voorusi.

Sisepoliitika tasandil on olukord umbes samasugune. Veel ei ole põhjalikult analüüsitud eriskummalist probleemi, miks kõikide suurriikide poliitiline elu on niisuguses hingevaakuvas madalseisus. Öeldakse, et demokraatlikud institutsioonid on minetanud prestiiži. Aga seda just tulekski selgitada. Sest see on imelik autoriteedi langus. Kõikjal kirutakse parlamenti; kuid ei paista, et ühelgi arvestataval maal kavatsetaks seda millegagi asendada, ega ole teistsuguste riigivormide utoopilisi kavandeid, mis vähemalt teoreetiliselt näksid eelistatavamad. Seega ei tule eriti tõsiselt uskuda selle näiva prestiižilanguse ehtsust. Mitte et institutsioonid kui ühiskondliku elu instrumendid Euroopas halvasti funktsioneeriks, lood on pahad ülesannetega, mille tarvis neid rakendada. Puuduvad programmid, mille ulatus vastaks iga eurooplase nüüdisaegse elu tegelikele mõõtmetele.

Siin on tegemist optilise veaga, mis tuleb ükskord lõplikult korrigeerida, sest kole on kuulata nõmedusi, mida kogu aeg räägitakse näiteks parlamendi kohta. On

avaldatud rida põhjendatud vastuväiteid traditsiooniliste parlamentide tegutsemisviisile; ent neid etteheiteid ükshaaval vaadates selgub, et ühestki neist ei saa järeldada, nagu peaks parlament likvideeritama, — vastupidi, nad kõik viitavad otse ja ilmselgelt vajadusele teda reformida. Ent parim, mida üldse võidakse mingi asja kohta öelda, avaldubki tema reformimise nõudes, sest see tähendab, et asi on hädavajalik ning võimeline uueks eluks. Tänapäeva auto on vaba puudustest, mida kritiseeriti 1910. aasta mudeli puhul. Kuid rahva halvustav suhtumine parlamendisse ei johtu seda liiki vastuväidetest. Öeldakse näiteks, et parlament pole tõhus. Sel juhul peaksime küsima: milleks ta pole tõhus? Sest tõhusus on omadus, mis iseloomustab mingit vahendit teatud eesmärgi saavutamisel. Antud juhul oleks eesmärk ühiskondlike probleemide lahendamine vastavas riigis. Seepärast nõuame inimeselt, kes kuulutab parlamendi ebaefektiivsust, et tal oleks selge ettekujutus nüüdisaja ühiskondlike probleemide lahendustest. Sest kui tal seda pole, kui tänapäeval ei ole ühelgi maal isegi mitte teoreetiliselt selge, mida tuleb teha, siis pole mõtet süüdistada institutsionaalseid vahendeid ebaefektiivsuses. Tasuks pigem meeles pidada, et kogu ajaloo jooksul ei ole ükski institutsioon iial loonud vägevamaid ega teovõimsamaid riike kui XIX sajandi parlamentaarsed riigid. See tõik on niivõrd vaieldamatu, et selle unustamine tõestab lausrumalust. Seadusandlike assambleede põhjaliku reformimise võimalus ja pakiline vajadus muuta nad veel efektiivsemaks ning nende kuulutamine kõlbmatuks on niisiis kaks ise asja.

Halvustaval suhtumisel parlamendisse ei ole midagi ühist viimase ilmsete puudustega. Seda põhjustavad sootuks teised, parlamendi kui poliitilise instrumendi välised seigid. Niisugune hoiak tuleneb sellest, et eurooplane ei tea, milleks neid poliitilisi vahendeid kasu-

tada, sellest, et ta ei hinda traditsioonilise ühiskondliku elu eesmärke; ühesõnaga sellest, et ta ei tee endale min-geid illusioone rahvusriigi suhtes, mille elanik ja vang ta on. Kuid seda kurikuulsat halvaks panu pisut tähelepa-nelikumalt uurides selgub, et enamikul maadest ei tun-ne kodanik aupaklikkust oma riigi vastu. Asjatu oleks muuta mõnda tahku selle institutsioonides, sest lugupi-damist pole kaotanud mitte need, vaid riik ise, mis on jäänud kitsaks.

Esimest korda, kui eurooplane põrkab vastu rahvus-likke piire oma majanduslike, poliitiliste või intellek-tuaalsete projektide teostamisel, tunnetab ta, et need — see tähendab tema elu võimalused, tema elustiil — pole mõõdetavad selle kollektiivse korpusega, millesse ta on suletud. Ja sellisel juhul on ta avastanud, et olla inglane, sakslane või prantslane tähendab olla provints-lane. Ta tajub end "vähemana" kui varem, sest varem pidasid inglane, prantslane ja sakslane igaüks omaette end terveks maailmaks. Mulle näib, et siin peitubki eu-rooplast vaevava allakäigutunde tõeline põhjus. Niisiis puhtseesmine ja paradoksaalne põhjus: tekib ju oletatava languse idee just sellest, et eurooplase võimekus on suurenenud ja põrkab kokku vana organisatsiooniga, millesse ta enam ei mahu.

Et öeldut kujundlikumalt selgitada, vaadelgem mõ-nesugust konkreetset tegevusala, näiteks autode toot-mist. Auto on puhteuroopalik leiutis. Kummatigi üle-tab Põhja-Ameerika tänapäeval selle toodangult Euroo-pa. Ja ometi teab Euroopa autode tootja — nii tööstur kui tehnik —, et Ameerika toote üleolek ei johtu mingist erilisest ookeanitaguste inimeste voorusest, vaid lihtsalt sellest, et Ameerika tööstus võib igasuguse takistusega pakkuda oma toodet saja kahekümnele miljonile inime-sele. Kujutlegem, et mingile Euroopa tehasele avaneks turg, mis koosneks kõikidest Euroopa riikidest ja nen-

de kolooniatest ning protektoraatidest. Keegi ei kahtle, et see viiesajale või kuuesajale miljonile mõeldud auto oleks märksa parem ja odavam kui "Ford". Kõik Ameerika tehnikale ainuomased paremused on peaaegu eranditult tema turu avaruse ja homogeensuse tulemus, mitte põhjus. Tööstuse "ratsionaliseerumine" on tema suuruse automaatne tagajärg.

Euroopa tegelikku olukorda võiks niisiis iseloomustada järgmiselt: tänu oma suurejoonelisele ja pikale minevikule jõuab ta uude elujärku, kus kõik on kasvanud; ent samal ajal on sellest minevikust säilinud struktuurid kääbuslikud ja takistavad ekspansiooniprotsessi. Euroopa on kujunenud väikeste riikidena. Rahvusidee ja -tunne on teatud mõttes tema kõige iseloomulikum sünnitis. Nüüd aga selgub, et ta peab iseene ületama. Niimoodi visandub draama, mis tulevastel aastatel aset leiab. Kas Euroopa oskab iganditest vabaneda või jääb nende alaliseks vangiks? Sest kord on juba ajaloos nii juhtunud, et hukkus võimas tsivilisatsioon, kuna ta ei suutnud hüljata oma igipõlist ettekujutust riigist...

6.

Olen teisal juba kirjeldanud kreeka-rooma maailma kannatusi ja hukku ning teatud detailide puhul viitan seal öeldule.⁴⁸ Ent siin võime seda käsitleda teisest aspektist.

Ajalooareenile ilmudes elavad kreeklased ja roomlased linnades — *urbs*, *polis* — nagu mesilased tarus. Seda peame käesolevatel lehekülgedel võtma kui absoluutset ja mõistatusliku tekkelooga tööka; kui tööka, millest tuleb ilma pikemata lähtuda, nii nagu zooloog lähtub seletamatust asjaolust, et erakherilane veedab üksildast ekslevat rändurielu, kuna mesilane seevastu elab üksnes kargi

⁴⁸Vt esseed "Rooma hukkumise kohta" (*Sobre la muerte de Roma*) sarjas *El Espectador*, köide VI, 1927.

ehitava sülemina.⁴⁹ Muidugi võimaldavad väljakaevamised ja arheoloogilised uuringud näha midagi sellest, mis toimus Ateena ja Rooma alal enne, kui Ateena ja Rooma olid olemas. Kuid üleminek sellelt puhtruraalselt ja mitte millegi erilisega iseloomustatud eelajaloolt linna tekkele, uut liiki vilja võrsumisele, mida kannab mõlema poolsaare maa, jääb ähmaseks; pole selge isegi etniline side nende ürgajalooliste rahvaste ja nende kummaliste kogukondade vahel, kes toovad inimkonna eluviisidesse suure uuenduse: ehitavad avaliku väljaku ja selle ümber maa poole suletud linna. Sest tõepoolest, kõige tabavamalt saab defineerida, mis on *urbs* või *polis*, kui kasutada analoogiat definitsiooniga, mis naljatamisi antakse suurtükile: võtke üks auk, ümbritsege see hästi tihke pronksiga, ja teil ongi suurtükk. Just nii on ka *urbs* või *polis* alguses tühi ruum — foorum, agoraa; ja kõik muu tuleb juurde kui ettekääne, et kindlustada seda tühet, markeerida tema piirjooni. *Polis* ei ole algelt elamute kogum, vaid linnaelanike koosolekute koht, piiristatud maa-ala avalikeks toiminguteks. Linn ei ole nagu maja ehk *domus*, tehtud selleks, et halva ilma eest varju leida ja sigitada, mis on isiklikud ja perekondlikud tarvidused, vaid avalike asjade arutamiseks. Märkigem, et see tähendas tervelt uut tüüpi ruumi, oma uudsuselt Einsteini ruumist oluliselt hämmastavama ruumi konstrueerimist. Seni oli olemas üksainus ruum — maa — ja seal olemise mõju avaldus ka inimese loomuses. Maa-inimene on alles taimesarnane. Tema oleluses, kuivõrd ta mõtleb, toimib ja soovib, säilib mingi teadvusetu ui-

⁴⁹Nii läheneb küsimusele füüsik ja bioloog, "loodusteaduslik aru", tõestades sellega, et ta on vähem ratsionaalne kui "ajalooline aru". Sest viimane, kui ta käsitleb asju põhjalikult, aga mitte pealiskaudselt, nagu sünnisel lehekülgedel, keeldub absoluutsena tunnustamast ühtegi fakti. Argumentatsiooni käigus lagundab ta igasuguse nähtuse algosisteks, kuni avastab selle tekke põhjuse. Vt autori esseed "Ajaluugu kui süsteem" (*Historia como sistema*).

masus, milles kulgeb taimelise elu. Aasia ja Aafrika suured tsivilisatsioonid olid selles mõttes suured antropomorfised vegetatsioonid. Kuid kreeka-rooma antiikinimene eraldub otsustavalt maast, "loodusest", geobotaanilisest maailmast. Kuidas on see võimalik? Kuidas võib inimene maast eemalduda? Kuhu ta küll läheb, kui maa on ju kogu maakera, on piiritu! Väga lihtne: inimene ümbritseb tüki maad müüridega, vastandades niimoodi sisse jääva piiratud ala amorfsele ja lõputule ruumile. Nii tekibki väljak. See ei ole majaga sarnane "interjöö", ülalt suletud nagu maal leiduvad koopad, vaid lihtne ja otse maa eitus. Tänu ümbritsevatele müüridele on väljak osake maast, mis ülejäänule selja keerab, ilma temata hakkama saab ja end talle vastu seab. See noor mässuline maatükk, mis on lahku löönud püüetest väljadest ja reserveerib endale nende suhtes iseolemise õiguse, on tühistatud maa ja seetõttu ruum *sui generis*, täiesti uus moodustis, milles inimene vabaneb igasugusest kooslusest taimede ja loomadega, jätab nad välja ja loob omaette, puhtinimliku keskkonna. See on kodanikuruum. Seepärast lausus kord Sokrates, suur linlane, kelle soonetes voolas kolmekordne ekstrakt mahlast, mida eritab *polis*: "Mul ei ole midagi tegemist puudega maal; mul on tegemist üksnes inimestega linnas." Mida on sellest iial teadnud hindu või pärslane, hiinlane või egiptlane?

Kuni Aleksander Suure või Caesarini seisnebki Kreeka või vastavalt Rooma ajalugu lakkamatus heitluses nende kahe ruumi, ratsionaalse linna ja taimse maa vahel, juristi ja talupoja, *ius*'i ja *rus*'i vahel.

Ei maksa arvata, nagu oleks see linna tekkelugu pelgalt minu konstruktsioon, millele vastab üksnes sümbolne tõde. Haruldase järjekindlusega on kreeka-ladina linnalised talletanud oma mälu sügavaimas alakihis mälestust sünoikismist. Pole tarvidust uurida tekste; piisab nende tõlkimisest. Sünoikism on otsus hakata koos el-

ma; seega siis ühinemine selle sõna täpses füüsilises ja juriidilises kaksiktähenduses. Vegetatiivsele laialipillatusele väljadel järgneb elanike koondumine linna. Linn on supermaja, maja või infrahumaanse pesa ületus, abstraktsem ja kõrgem organisatsioon kui perekondlik *oikos*. See on *republica*, *politeia*, mis ei koosne meestest ja naistest, vaid kodanikest. Inimeksistentsile on avanenud uus dimensioon, mis ei taandu ürgsetele, loomale omaematele olelusvormidele, ja sellesse panevad oma parimad jõud need, kes varem olid pelgalt inimesed. Nõnda sünnib linn otsekohe kui riik.

Teatud viisi on kogu Vahemere rannik alati ilmutanud spontaanset tendentsi seda tüüpi riigiks. Sama nähtus kordub enam-vähem puhtal kujul Põhja-Aafrikas (Kartaago = linn). Itaalias säilis linnriigi struktuur XIX sajandini ja Hispaania Levandis tõstab igal võimalusel pead kantonalisim, mis on tolle tuhandeaastase eluhoia-ku järelkaja.⁵⁰

Struktuurielementide suhtelise vähesuse tõttu võimaldab linnriik selgesti näha seda, mis riigiprintsiibis on iseloomulikku. Ühelt poolt näitab sõna "riik"*, et ajaloolised jõud on saavutanud teatud tasakaalulise, kindla vahekorra. Selles mõttes tähendab ta ajaloolise liikumise vastandit: riik on stabiliseerunud, kindlakskujunenud, staatiline kooselu. Ent selle liikumatu iseloomu, rahuliku ja lõpliku vormi varjus, nagu igasuguse tasakaalu taga, peitub dünaamilisus, mis riigi lõi ja seda säilitab. Lühidalt, tasakaal sünnib unustama, et kindlakskujunenud riik on üksnes varasemate võitluste ja sihipäraste

⁵⁰Oleks huvitav näidata, kuidas Kataloonias toimivad koos kaks vastandlikku püüdlust: euroopalik natsionalism ja Barcelona linlus, milles elavad edasi antiikse Vahemeremaade inimese soodumused. Olen kunagi maininud, et Levante asukas on *homo antiquus*'e jäänuk Pürenee poolsaarel.

*Hispaania keeles *estado* tähendab nii riiki kui ka olukorda, staatus. *Tlk.*

pingutuste tulemus. Kindlaskujunenud riigile eelneb kujunev riik, see aga on liikumise printsiip.

Sellega tahan ma öelda, et riik ei ole ühiskonna vorm, mille inimene leiab eest valmiskujul nagu kingituse, vaid ta peab seda vaerarikka tööga se pistama. Tegemist ei ole moodustisega nagu hord või hõim ja muud veresugulusel baseeruvad ühendused, mis Loodus ise inimese kaasabita kokku seab. Vastupidi, riik saab alguse siis, kui inimene püüab pageda sünnipärasest kogukonnast, kuhu ta vere poolest kuulub. Vere asemel võib muidugi nimetada mistahes muud looduslikku alget, näiteks keelt. Algusest peale koosneb riik mitme veresugulus- ja keelerühma segust. Riik on igasuguse loodusliku kogukonna ületamine. Ta on segavereline ja mitmekeelne.

Niisiis tekib linn erinevate suguharude ühinemisel. Ta püstitab zooloogilisele heterogeensusele abstraktse seadusandliku homogeensuse.⁵¹ Selge, et pürgimine juriidilise ühtsuse poole ei ole riigi loomise liikumapanev jõud. Selle ajend on materiaalsem igasugusest õigusest, see on püüd teostada suuremaid elutähtsaid projekte, kui suudaksid väikesed, hõimusidemetel baseeruvad kogukonnad. Igasuguse riigi tekkeloos näeme alati või aimame suure ürituse piirjooni.

Kui vaatleme ajaloolist situatsiooni, mis vahetult eelnes riigi sünnile, leiame alati järgmise skeemi: mitmesugused väikesed sugukonnad, kelle sotsiaalne struktuur oli loodud omaette, sissepoole elamiseks. Igaühe ühiskondlik vorm vastas ainult seesmise kooselu vajadustele. See näitab, et minevikus elasid nad tõepoolest eraldi, igaüks enda varal ja enda jaoks, vaid harvas juhuslikus kokkupuutes teiste piiriäärsete asukatega. Kuid sellele tegelikule isolatsioonile järgnes ka väliste, eeskätt

⁵¹ Juriidiline homogeensus ei tähenda tingimata tsentralismi.

majanduslike kontaktide loomine. Iga kogukonna liige ei lävinud enam ainult oma kaaslastega, vaid osa tema elust oli juba seotud teistesse rühmadesse kuuluvate inimestega, kellega ta astus kaubanduslikesse ja vaimsetesse suhetesse. Nii tekkis tasakaalustamatus kahe kooselu, sisemise ja välimise vahel. Kindlaskujunenud ühiskonnavorm — õigused, "tavad", religioon — soodustab sise- mist ja raskendab välist, avaramat ning uuemat koosel- sistentsi. Niisuguses olukorras on riiklikuks printsipiiks liikumine, mis viib endassesulgunud kooselu sotsiaalsete vormide hääbumisele, nende asendumisele uueks väli- seks kooseluks sobiva sotsiaalse vormiga. Rakendagem esitatut Euroopa hetkeolukorrale, ja need abstraktsed väljendid omandavad kuju ning värvi.

Riigi loomiseni ei jõuta, kui mõningad rahvad ei suu- da hüljata traditsioonilisi ühiselustruktuure ega lisaks välja mõelda teisi, senitundmatuid vorme. Seetõttu on tegemist tõelise loominguga. Riik saab alguse kui abso- luutse kujutlusvõime vili. Kujutlusvõime toimib inime- ses vabastava jõuna. Mingi rahvas on suuteline rajama riiki just sel määral, mil ta loominguliselt mõelda oskab. Seega võib arvata, et kõikidel rahvastel on oma riikluse arendamisel olnud teatud piirid, nimelt piirid, mis Loo- dus oli seadnud nende fantaasiale.

Kreeklased ja roomlased, kes suutsid välja mõelda linna ja ületada sellega maaelule omase hajutatuse, jäid pidama linnamüüride juurde. Leidus küll neidki, kes tahtsid antiikinimest edasi viia, teda linnast vabastada, aga see oli asjatu vaev. Roomlase kujutlusvõime piira- tus, mis kehastus Brutuses, võttis oma ülesandeks tap- pa Caesar — antiikmaailma kõige loomingulisema mõt- telennuga mees. Meil, tänapäeva eurooplastel, tasuks neid seiku meeles pidada, sest meie ajalugu on jõudnud sama peatükini.

(Järgneb)

AKADEEMIA

Eesti Kirjanike Liidu kuukiri Tartus

Peatoimetaja
Ain Kaalep

Toimetajad
Jaan Isotamm, Toomas Kiho,
Mart Orav, Eduard Parhomenko

1991

KOLLEGIUM

Igor Černov, Tiit Hennoste, Ain Kaalep,
Kalle Kasemaa, Madis Kõiv, Jaan Lepa-
jõe, Aino Lukas, Juhan Peegel, Ain Raitviir,
Hando Runnel, Peeter Tulviste, Arvo Valton,
Kalju Villako, Richard Villems.

Tegevtoimetaja Indrek Ude
Majandusjuhataja Agu Tani
Keeletoimetaja Triin Kaalep
Kunstiline toimetaja Lea Malin
Korrektor Kristin Haljasorg
Raamatupidaja Piret Liinold
Sekretär Tiiu Jõgi

Postiaadress/Postal address:

Postimaja, postkast 80
Tartu 202400, Eesti/Estonia/Estland

Toimetuse aadress:

Küütri 1, Tartu

Telefonid:

31 373, 31 117

ARTIKLID, ESSEED, ILUKIRJANDUS, POLEMIKA
MÄLESTUSED, PUBLIKATSIOONID

ESMATRÜKID

- Abduraman, Issa. Vt *Tõlked*.
- Adamson, Hendrik. Luulet: Laule laialipuistatud laekast // 9, 1869-1875.
- Boikov, Viktor. Vt *Dokumente metsavendlusest...*
Dokumente metsavendlusest ja vastupanuliikumisest Eestis / Koost. ja eess.: Viktor Boikov ja Ants Ruusmann // 10, 2188-2207; 11, 2404-2425; 12, 2642-2659.
- Dokumente Petseri- ja Virumaa jaotamise kohta* // 8, 1736-1758; 9, 1949-1963.
- Donskis, Leonidas. Vt *Tõlked*.
- Emirova, Adile. Vt *Tõlked*.
- Haav, Kaarel. Majanduspsühholoogia aine: Vana ja uus lähenemine // 3, 492-507.
- Hennoste, Tiit. Eesti 20. sajandi 19. sajandi kirjandusest // 1, 81-87.
- Ilomets, Tullio. Paul Kogerman // 12, 2564-2578.
- Jents, Arved. Vt *Taastrükid*, Koppel, Henrik.
- Järvelaid, Peeter. Vt *Tõlked*, Uibopuu, Henn-Jüri; Hattenhauer, Hans.
- Jüriloo, Alo. Carl ja Sigismund: Carl Gustav Jung kohtub Sigismund Freudiga // 10, 2062-2074.
- K[aalep], A[in]. Vt *Tõlked*, Hilsenrath, Edgar; Borowski, Johannes; Sieburg, Friedrich; Krohn, Leena.
- Kahk, Juhan, Malle Salupere. Nõiamoorid, pisuhännad ja maatargad: Tartu 1619. aasta nõiaprotsessist ja selle taustast // 3, 588-614.
- Kallas, Rudolf. Vt *Prints*, Olaf.
- Kaplinski, Jaan. Kas mul on mind? (Vt Toomas Karmo, "Olen ma mõtlev loom või ainetu mõtleja?" — *Akadeemia*, nr 1, 1991, lk 3-16.) // 7, 1536-1542; Miks me ei näe tulevikku // 9, 1811-1824.
- Karmo, Toomas. Olen ma mõtlev loom või ainetu mõtleja? // 1, 3-16.

- Kasemaa, Kalle. Vt *Tõlked*, A1 - 'A 'š ā poeem... ; Būtsantsi vaimulikku luulet.
- Katus, Kalev, Allan P u u r. Eesti rahvastiku suremusest elutabelite analüüsi põhjal // 12, 2516-2549.
- Kim m, Einart. Balti riikide iseseisvuse kaotus Euroopa globaalpoliitika vaatevinklist // 10, 2167-2187; 11, 2384-2403.
- Kreegipuu, Maie. Kolmteist kommentaari Jaak Rakfeldti juurde // 4, 728-738.
- Krohn, Leena. Vt *Tõlked*.
- Krull, Edgar. Poliitiline sotsialiseerumine demokraatia tingimustes // 4, 740-762.
- Krull, Hasso. Humanism ja valgustus: Murrang Eesti kirjandusideoloogias eelmisel kümnendil // 8, 1676-1683.
- Kui tulevad kolhoosid...*: Dokumente Eesti maarahva suhtumisest kolhoosikorda aastail 1948-49 / Koost. ja eess.: Evald Laasi // 2, 382-397.
- Kull, Kalevi. Elujõud, biosemiootika ja Jakob von Uexküll // 10, 2097-2104.
- Kurs, Ott. Krimmitatarlased // 2, 321-344.
- Kuus, Piret. Nicolaus Cusanuse kosmoloogia // 2, 227-238; Aja probleem kosmoloogias: Minevik ja tänapäev // 4, 691-698.
- Kõiv, Madis. Kakssada aastat hiljem: Arutlusi Johann Gottlieb Fichte *Inimese määratluse* väljaande puhul 1988. aastal Tallinnas // 3, 543-569; 4, 796-827.
- Laasi, Evald. Vt *Kui tulevad kolhoosid...*
- Lepajõe, Marju. Vt *Tõlked*, Canterbury Anselm.
- Lill, Anne. Narratiiv ja antiikkirjandus: Uus tee vana kirjanduse juurde // 5, 936-959.
- Maess, Thomas. Vt *Tõlked*.
- Ma mäletan elu*: Uku Masingu kirjad Vello Salumile aastaist 1963-1965. II // 1, 160-176.
- Masing, Uku. Luulet: Sõja aegu // 8, 1684-1691.
- Masing, Viktor. Vt *Tõlked*, Ferguson, George.
- Meikar, Toivo. Metsaametnikud ja -huvilised Eestis 18. sajandi lõpul // 6, 1292-1309; Tartu Ülikooli õppe- ja katsemetskonna loomine // 12, 2629-2641.
- Mikiver, Ilmar. Mis oli "Elbumus"? // 10, 2121-2139.
- Nerman, Robert. Kõdurajooni filosoofia // 6, 1277-1290.
- Paavel, Valdeko, Regina T o o m. Kurtide enesemääramine ja keeled // 3, 616-629.
- Pajur, Ago. Uute teede otsingul: Välispoliitilise kriisi algus Eesti Vabariigis // 6, 1152-1165; 7, 1483-1500.
- Palm, Lembit. Maareformi süvamehhanismid // 9, 1965-1974.

- Parhomenko, Eduard. Vt *Tõlked*, Rozanov, Vassili.
 Paul, Toomas. Canterbury Anselmist ja ontoloogilisest jumalatões-
 tusest // 10, 2075–2095.
- Pecjak, Vid. Vt *Tõlked*.
- Pilli, Toivo. Vt *Tõlked*, Garderen, C. Hein van.
- Prints, Olaf. Rudolf Gottfried Kallas koolimatemaatikuna. Lisa:
 “Rudolf Kallase elulugu. Tema enese kirjut.” // 4, 843–862.
- Pulver, Aleksander. Üksilduse portree // 5, 1071–1081.
- Raid, Niina. Ajaloolist Tartu kohvikuist // 9, 1915–1926.
- Rakfeldt, Jaak. Eksistentsiaal-aktiivse tegevuse teooria // 4, 717–
 726.
- Rebane, Ilmar. Õigussüsteemist Eesti Vabariigis // 7, 1456–1470.
- Rosenberg, Tiit. Vt *Taastrükid*, Rootsi, Nikolai.
- Runnel, Hando. Kükita ja kääpa vahel: Hendrik Adamson 100 //
 9, 1858–1867.
- Ruus, Jüri. Kas Hannah Arendt oli filosoof või poliitikateadlane?
 // 9, 1826–1841.
- Ruusmann, Ants. Vt *Dokumente metsavendlu-
 sest...*
- Salupere, Malle. Vt *Kahk*, Juhan, Malle Salupere.
- Silberberg, Rein. Kosmiline kiirgus ja aatomituumade astrofüü-
 sika // 8, 1629–1636.
- Sivers, Fanny de. Filosoof-mässaja: Michel Foucault 1926–1984 //
 6, 1240–1255.
- Sootak, Jaan. Keelatud, järelikult paha: Kui kriminaalõigus kait-
 seb kõlblust, siis mida ta kaitseb // 3, 451–471.
- Susi, Arno. Kuhu läheb Eesti majandus? // 1, 39–54
- Sutt, Toomas. Inimese fenomen — Evolutsionisti refleksioone:
 Theodosius Dobzhansky // 11, 2265–2278.
- Suurvee, Eve. Juhid ja grupid psühhoanalüütilisest vaatepunktist
 // 8, 1587–1608; *Identsus* // 12, 2483–2499.
- Talvet, Jüri. Vt *Tõlked*, Ortega y Gasset, José.
- Tankler, Üllas. Prohvet // 1, 141–159.
- Tannberg, Tõnu. Krimmi sõda ja Eesti // 9, 1927–1948.
- Tool, Andrus. Vt *Tõlked*, Dilthey, Wilhelm.
- Toom, Regina. Vt *Paavel*, Valdeko, Regina Toom.
- Uexküll, Thure von. Vt *Tõlked*.
- Ulst, Elvi. Kas akadeemiline välistab merkantiilse? // 7, 1471–1481.
- Vaarmann, Otu. Matemaatika osast ühiskonnas // 7, 1374–1392.
- Valge, Jaak. Eesti—Vene majanduslik külgetõmme Eesti omariik-
 luse esimesel aastakümnel // 8, 1714–1735.
- Vegesack, Thomas von. Vt *Tõlked*.

- Vene, Ilmar. Pär Lagerkvisti lakkamatu kahekõne // 4, 774-790;
Cicero: Edev ja surematu // 7, 1394-1410; 8, 1653-1669.
- Vihalemm, Rein. Mida Imre Lakatos tõestas ja mida mitte? // 2, 269-280.
- Wiiret, Meelis. Ideedest ja eksperimentidest, mis viisid erirelatiiv-
susteooria tekkimiseni // 2, 239-256; Eeter ja vaakum: Kas makro-
maailm ja väljad asuvad keskkonnas või tühjuses? // 7, 1363-1673.
- Õunapu, Rein. Vt *Tõlked*, Ferguson, George.

Varia

- Toimetusele saadetud kirjandus // 2, 416.

TÕLKED

- Abduraman, Issa. Päike / Tlk Ain Kaalep // 2, 359-361.
- Abrams, M. H. Dekonstruktivne ingel / Tlk Toomas Rosin // 5, 915-935.
- Al-'Ašā poeem "Waddi' Hurairata" / Tlk ja komment.: Kalle Kasemaa // 5, 961-984.
- Anderson, Edgar. Kuidas Narva, Petseri ja Abrene sattusid VNFSV koosseisu / Tlk Silva Soomets // 7, 1501-1523.
- Canterbury Anselm. *Prologion* ehk *Kõnelus* / Tlk ja järels.: Marju Lepajõe // 9, 1876-1913.
- Arendt, Hannah. Mis on vabadus? / Tlk Ene-Reet Soovik // 3, 475-490; 4, 699-716.
- Bobrowski, Johannes. Luulet / Tlk Debora Vaarandi, järels.: A. K. // 7, 1439-1444.
- Bodin, Per-Arne. Taevase laulu kaja: Ortodoksse kiriku luulest / Tlk Kalle Kasemaa // 11, 2328-2346.
- Boulding, Kenneth E. Kosmoselaeva "Maa" tulevikumajandus / Tlk Toomas Pallo // 8, 1637-1651.
- Bütsantsi vaimulikku luulet (Kyrene Synesios; Damas-kuse Johannes; Kosmas Maiumas; Kassia; Symeon Müstik) / Tlk ja järels.: Kalle Kasemaa // 11, 2347-2356.
- Cicero, Marcus Tullius. Lucius Lucceiusele / Tlk Ilmar Vene // 8, 1670-1674
- Damaskuse Johannes. Vt *Bütsantsi vaimulikku luulet*.
- Derrida, Jacques. Struktuur, märk ja mäng humanitaarteaduste diskursuses / Tlk Jaan Kāgu // 7, 1411-1437.
- Dilthey, Wilhelm. Hermeneutika tekkimine / Tlk ja järels.: Andrus Tool // 5, 1036-1069.
- Dobzhansky, Theodosius. Evolutsiooniline transtsendents / Tlk Toomas Kiho // 11, 2259-2264.

- Donskis, Leonidas. Lewis Mumford linnakultuurist ja selle saatuses / Tlk Eva Kont // 6, 1257-1276.
- Elwert, Georg. Natsionalism ja etnilisus: Meie-rühmade moodustumisest / Tlk Mari Tarvas // 11, 2358-2382; 12, 2501-2514.
- Emirova, Adile. Kojuigatus / Tlk Jaan Isotamm // 2, 345-358.
- Ferguson, George. Märgid ja sümbolid kristlikus kunstis. III-VIII / Tlk Meelis Sügis, Tõnu Karolin ja Heili Einasto // 1, 193-223; 2, 417-448; 3, 655-688; 4, 881-912; 5, 1105-1134; 6, 1329-1356; 7, 1553-1580. Lisa: Viktor Masing, "Botaanilisi täpsustusi peatüki "Lilled, puud ja taimed" juurde"; Rein Önapuu, "Mõnda katoliku kiriku hierarhiast" // 1575-1580.
- Fish, Stanley. *Variorum*'it tõlgendamas / Tlk Jaak Rähesoo // 3, 509-539.
- Garderen, C. Hein van. Transsendentaalne hermeneutika kui kontekstuaalse hingehoiuteraapia alus / Tlk ja järels.: Toivo Pilli // 6, 1166-1195.
- Goethe, Johann Wolfgang v., Friedrich v. Schiller. Kolm kirja / Tlk Ain Kaalep // 12, 2580-2583.
- Hattenhauer, Hans. Konsensus- ja enamuspõhimõtete ajaloost / Tlk Marju Luts, järels.: Peeter Järveldaid // 8, 1693-1713; 9, 1842-1856.
- Hilsenrath, Edgar. Mõrvar ja tema advokaat / Tlk Ain Kaalep, järels.: A. K. // 3, 472-474.
- Kassia. Vt *Bütsantsi vaimulikkuluulet*.
- Keyserling, Hermann von. Ajalikud, ajatud ja igavesed suurvaimumud / Tlk Krista Läänemets // 1, 132-139
- Kosmas Maiumas. Vt *Bütsantsi vaimulikkuluulet*.
- Krohn, Leena. Umbra / Tlk Asta Põldmäe, järels.: Leena Krohn ja A. K. // 12, 2584-2598.
- Kyrene Synesios. Vt *Bütsantsi vaimulikkuluulet*.
- Lagerkvist, Pär. Luulet / Tlk Ilmar Vene // 4, 791-794.
- Lakatos, Imre. Teadus ja pseudoteadus / Tlk Georg Allik // 2, 258-268.
- Lewis, David. Anselm ja tegelikkus / Tlk Triinu Pakk // 11, 2300-2326.
- Lundström, Jan Erik. Fotograafia pärast kaamerat: Probleeme fotograafilise pildi tulevikuväljavaadete ümber / Tlk Ave Roomets // 6, 1227-1239.
- Maess, Thomas. Lootus Johannes Bobrowski lüürikas / Tlk Mari Tarvas // 7, 1445-1454.
- Man, Paul de. Vastuseis teooriale / Tlk Toomas Rosin // 12, 2600-2628.

- Miller, J. Hillis. Kriitik kui peremees / Tlk Ilmar Anvelt // 6, 1212-1226.
- Ortega y Gasset, José. Masside mäss / Tlk Ruth Lias, eess.: Jüri Talvet // 8, 1775-1804; 9, 2001-2030; 10, 2225-2253; 11, 2445-2478; 12, 2677-2702.
- Pecjak, Vid. Ülestõusu psühholoogiline mudel: Katse seletada ja prognoosida rahutusi Ida-Euroopas / Tlk Jaap Ora // 4, 763-772.
- Peltonen, Matti. Juhtlõngad ja tihe kirjeldus: Mida uut toob mentaliteediajalugu? / Tlk Kajar Pruul // 3, 571-587.
- Rainis, Jānis. Kurbads (Esimene vaatus. Teine pilt. Katkend.) / Tlk Ita Saks // 6, 1197-1203.
- Rozanov, Vassili. Sulneimast Jeesusest ja maailma mõrkjaist just / Tlk ja järels.: Eduard Parhomenko // 11, 2280-2298.
- Sarmela, Matti. Mis on antropoloogia / Tlk Katrin Reemet // 1, 17-37; 2, 282-309. Lisa: "Briti Rahvaste Ühenduse sotsiaalantropoloogide assotsiatsiooni "Tegevuse eetilised juhtnöörid" / Tlk K. K. // 310-319.
- Schiller, Friedrich v. Vt Goethe, Johann Wolfgang v., Friedrich v. Schiller.
- Sieburg, Friedrich. Robespierre, halb prantslane / Tlk Heli Kukk, järels.: A. K. // 10, 2047-2060.
- Symeon Müstik. Vt *Bütsantsi vaimulikku luulet.*
- Zippelius, Reinhold. Pluralistlik riik / Tlk Ave Roomets // 1, 55-79.
- Tammelo, Ilmar. Õiglase valitsemisvormi otsinguil / Tlk Merike Saul // 10, 2035-2046. Lisa: "Täiendusi Ilmar Tammelo teoste bibliograafiale" / Koost.: Peeter Järvelaid // 2046.
- Tema Pühadus XIV Dalai Laama Tenzin Gyatso. Kõne Nobeli preemia saamisel Oslo Ülikooli aulas 11. detsembril 1989. aastal / Tlk Richard Villems // 6, 1139-1150.
- Tillich, Paul. Inimene kristluses ja marksismis / Tlk Elmar Salumaa // 8, 1609-1627.
- Uexküll, Jakob von. Täendusõpetus / Tlk Meelis Tõns // 10, 2105-2113.
- Uexküll, Thure von. Ökoloogia Jakob von Uexkülli õpetuse valguses / Tlk Jana Kross // 10, 2114-2119.
- Uibopuu, Henn-Jüri. Eesti Vabariigi Seaduste Kogu - unustatud kodifikatsioon / Tlk Jaan Isotamm, järels.: Peeter Järvelaid // 5, 986-1011.
- Vegesack, Thomas von. Seotud ja sidumata kirjanikud / Tlk Kristin Haljasorg // 1, 88-97.
- Viese, Saulcerite. Jānis Rainise maailmavaatest / Tlk Ita Saks // 6, 1204-1210.

TAASTRÜKID

- Ast, Orvo. Vt *Elbujate loomingut*.
Elbujate loomingut ("Rühmitus "Elbumus"?"; Ilmar Mikiver, "Mis on "Elbumus"?"; Orvo Ast, "Tehnilisest ja humanitaarsest el-lusuhumisest"; Ilmar Laaban, "Positiivsusest ja negatiivsusest kirj-anduses", "Elulähedusest ja elukaugusest kunstilises loomingus"; Ilmar Mikiver, "Uue sugupõlve missioon"; Kalju Oja, "Mõtteid töö-lisest rahvuslikust tööst", "Õnne saladus") // 10, 2139–2165. Lisa: "Elbujate bibliograafiat aastaist 1935–1941" / Koost.: M. O. // 2155–2165.
- Gailit, August. Võõras veri // 1, 99–131.
- Kogerman, Paul. Tehnika ja kultuur // 12, 2551–2562.
- Koppel, Henrik. Artikleid (Üliõpilastest ja nende elust; Esimese looduskaitseala loomisest Eestis; Kunstlikust sigitamist; Mälestusi koolerast Tartus 1893. a.) / Järels.: Arved Jents // 5, 1013–1034.
- Laaban, Ilmar. Vt *Elbujate loomingut*.
- Mikiver, Ilmar. Vt *Elbujate loomingut*.
- Milton, John. Valgusele. (*Kaotet paradüis* III. 1–55.) / Tlk Ants Oras // 3, 540–541.
- Oja, Kalju. Vt *Elbujate loomingut*.
- Rohht, Richard. Meie loome oma ajalugu!: Richard Rohu artikleid aastaist 1918–1920 (Meie riiklise isolemise väljavaated; Ei mingit kokkulepet kommunismiga; Poliitilise võhiku poliitilised paradoksid) / 4, 829–842.
- Rootsi, Nikolai. Mida andis Eesti iseseisvus põllumajandusele / Järels.: Tiit Rosenberg // 2, 363–380.

ARVUSTUSED

- Arumäe, Heino. Mida teatasid NSV Liidu diplomaadid? (*Polpredy soobščajut...: Sbornik dokumentov ob otnošenijah SSSR s Latviej, Litvoj i Ėstoniej. Avgust 1939 g. — avgust 1940 g.* Moskva, 1990.) // 5, 1082–1089.
- Helk, Vello. (Erik Nørgaard. *Mændene fra Estland: Dokumentation af hidtil hemmeligholdt materiale om baggrunden for det politiske mord i Kongelunden fastelavnsmændag 1936 og den kommunistiske magtovertagelse i Estland 1940.* København, 1990; Erik Nørgaard. *Mordet i Kongelunden.* København, 1991.) // 7, 1524–1529.
- Hinrikus, Rutt. (*Elon kirja: Elo Tuglaksen päiväkirjamerkintöjä vuosilta 1952–1958.* Helsinki, 1990.) // 5, 1090–1096.

- Järvelaid, Peeter. Tähelepanu, lätlased tulevad...! (Tartu Ülikooli õigusteaduskonna lõpetanute ja õigusteadust õpetanute nimekirj 1919–1989. Tartu, 1989; Latvijas Universitātes Tiesību Zinātņu Nodales absolventu saraksts 1920–1940. Hamburga, 1990.) // 10, 2215–2218.
- Kaalep, Ain. (Sirje Kiin, Rein Ruutsoo, Andres Tarand. 40 kirja lugu. Tallinn, 1990.) // 1, 180–182.
- Kesküla, Kalev. Mõned varaaegadeemilised küsimused eelakadeemilise teostekogu puhul. (Mati Unt. *Ma ei olnud imelaps*. Tallinn, 1990.) // 11, 2426–2429.
- Kronberg, Janika. (Endel Nirk. *Teeline ja tähed: Eurooplase Karl Ristikivi elu*. Tallinn, 1991.) // 12, 2663–2666.
- Kruus, Rein. Veel üks raamat väliseestlastest. (V. A. Maamjagi. *Éstoncy v SSSR: 1917–1940 gg*. Moskva, 1990.) // 9, 1975–1983.
- Kruuspere, Piret. Teatrist ja draamast. (Mardi Valgemäe. *Ikka teatrist mõteldes: Esseid, päevikukatkendeid ja arvustusi*. Stockholm, 1990.) // 7, 1529–1535.
- Kull, Kalevi. Viies igavene elu on biosemiootikast. (Vita aeterna: TÜ teoreetilise bioloogia ringi ajakiri. Viies number. Valminud sügisest 1989 kevadeks 1990.) // 10, 2213–2214.
- Kurs, Ott. Mälestusi Ingerist. (Aale Tynni. *Inkeri, Inkerini*. Porvoo—Helsinki—Juva, 1990; Lyyli Ronkonen. *Laps' Inkerin: Muistojen Inkeri Stalinin hirmuvallan alla*. Toimittanut Markku Laitinen. Jyväskylä—Helsinki, 1989; Lyyli Ronkonen. *Inkeri — isänmaa kallis: Suomalaisena Neuvostoliitossa*. Jyväskylä, 1990.) // 6, 1310–1315; Uurimus idapoolsetest soome-ugri rahvastest. (Seppo Lallukka. *The East Finnic Minorities in the Soviet Union: An Appraisal of the Erosive Trends*. Helsinki, 1990.) // 8, 1759–1764; Kultuuripilte mineviku ja tänapäeva Karjalast. (Aimo Turunen. *Nuoruus rauhan ja sodan Karjalassa*. Porvoo—Helsinki—Juva, 1990; Pertti Virtaranta. *Kulttuurikuvia Karjalasta: Ihmisiä ja elämänkohtaloita rajantakaisessa Karjalassa*. Jyväskylä, 1990.) // 11, 2429–2435.
- Mürk, Margo. Asu ehitama oma kodu, kus kord ja õiglus valitseks! (Edgar Talvik. *Legaalsuse põhimõte Eesti Vabariigi põhiseaduse tekkimises, muutmistes ja muutmiskavades*. Tartu, 1991.) // 12, 2660–2663.
- Olesk, Sirje. (Kolme naista, kolme kohtaloa: Aino Kallaksen kirjeenvaihtoa Ilona Jalavan ja Helmi Krohnnin kanssa vuosina 1914–1955. Helsinki, 1989.) // 3, 630–635.
- Peep, Harald. (Friedrich Scholz. *Die Literaturen des Baltikums: Ihre Entstehung und Entwicklung*. Opladen, 1990.) // 2, 398–401.

- Sõelsepp, Venda. Taas mööda arhipelaagi, rohkem tema ümber. (Aleksandr Solženitsõn. *Gulagi Arhipelaag*. I–III. Tallinn, 1990.) // 9, 1984–1989.
- Tannberg, Tõnu. (Margus Laidre. *Schwedische Garnisonen in Est- und Livland 1654–1699*. Tallinn, 1990.) // 4, 863–868.
- Tender, Tõnu. (Mai Loog. *Esimene eesti slängi sõnaraamat*. Tallinn, 1991.) // 10, 2208–2210.
- Tonts, Ülo. Kirjanik mikrofoni ees. (Pertti Virtaranta. *Keskisteluja Valev Uibopuun kanssa. Vestlusi Valev Uibopuuga*. Helsinki, 1991.) // 10, 2210–2213.
- Villako, Kaljo. (Pavel Bogovski, Georg Loogna, Mati Rahu. *Vähk: Põhjused, levik, profülaktika*. Tallinn, 1989.) // 1, 177–180.

ILLUSTRATSIOONID

- Hendrik Adamson. (Foto.) // 8, 1868.
- Angelico, Fra [?]. *Kristuse haudapanek* // 2, 442.
- Campin, Robert. *Madonna lapse ja pühakutega suletud rohuaias* // 4, 901.
- Carpaccio, Vittore. *Püha Stefanos; Märter Püha Petrus* // 5, 1106.
- Cossa, Francesco del. *Püha Lucia* // 4, 907.
- Escher, Maurits Cornelis. *Õhk ja vesi* // 4, 727; *Kest* // 739; *Käsi peegeldava keraga* // 773; *Teine maailm* // 795; *Draakon* // 828.
- Juan de Flandes. *Kristuse ristimine* // 2, 429.
- August Gailit. (Foto.) // 1, 98.
- Gilles'i meister. *Püha Remigus pöörab Ariaane ristiuku* // 6, 1330.
- Israel, Lagle. Graafilised lehed mapist *Eestlaste muistne tähistava* (akvatinta): *Orjapäht* // 6, 1196; *Sandi sau* // 1211; *Suur Oda, Vibu ja Uus Sõel* // 1256; *Hernekahlad* // 1291.
- Kaunissaar, Merike. Seeria "Osalised" (tušš, tempera) // 8, 1628, 1652, 1675, 1692.
- Kelomees, Raivo. *Tušijoonistused*. // 11, 2279, 2299, 2327, 2383.
- Kits, Elmar. *Joonistused (pastapliiats)* // 3, 491, 508, 542, 570, 615, 636.
- Paul Kogerman. (Foto.) // 12, 2563.
- Henrik Koppel. (Foto.) // 5, 1012.
- Köks, Endel. *Sarvepuhuja* (ofset-lito) // 1, 38; *Mehhiko* (ofort-lito) // 80; *Möödunud ajad* (ofort-lito) // 140.
- Lippi, Filippo. *Toobija ja ingel* (fragment: Aadama ja Eeva paraüisist väljaajamine) // 1, 217.
- Lucia legendi meister. *Taeva kuninganna Maarja* // 3, 656.

- Mantegna, Andrea. *Püha Franciscus kõrbes* // 4, 894.
- Ohakas, Valdur. Joonistused // 5, 960, 985, 1035, 1070.
- Orley, Bernaert van. *Neitsi Maarja abiellumine* // 2, 418.
- José Ortega y Gasset. (Foto.) // 8, 1776.
- Paolo, Giovanni di. *Maarja kuulutus* // 1, 194.
- Pesselino, Francesco. *Kristuse ristilöömine koos Püha Hieronymuse ja Püha Franciscusega* // 4, 882.
- Richard Roht. (Foto.) // 4, 832.
- Nikolai Rootsi. (Foto.) // 2, 381.
- Tamm, Vello. Tušijoonistused // 7, 1393, 1438, 1455, 1482.
- Tema Pühadus XIV Dalai Laama Tenzin Gyatso. (Foto.) // 6, 1151.
- Vahtra, Jaan. Puulõiked mapist *Konstruktiivsed rütmid* // 9, 1825, 1857, 1914, 1964.
- Veeber, Agaate. *Tüdruk* (puulõige) // 12, 2500; *Ingel* (akvatinta) // 2515; *Ingel* (akvatinta) // 2550; *Ingel* (akvatinta) // 2579; *Ingel* (puulõige) // 2599.
- Vint, Mare. *Kontuurid ja siluetid II* (lito) // 2, 257; *Kontuurid ja siluetid III* // 281; *Kontuurid ja siluetid IV* // 320; *Kontuurid ja siluetid V* // 362.
- Weyden, Rogier van der. *Kristus ilmub Neitsi Maarjale* // 7, 1554.
- Üksine, Marje. Illustratsioonid Betti Alveri luulekogule *Korallid Emajões* (segatehnika). *** // 10, 2061; *Elu on alles uus* // 2096; *Inimhetk* // 2120; *Allikal* // 2166.
- Zurbarán, Francisco de. *Püha Hieronymus koos Püha Paula ja Püha Eustochiumiga* // 4, 892.

SUMMARIES. EDITORIAL NOTES

Editorial note // 1, 183-184; 2, 402-403; 3, 637-639; 4, 869-870; 5, 1097-1098; 6, 1316-1317; 7, 1543-1544; 8, 1765-1766; 9, 1990-1991; 10, 2219-2220; 11, 2436-2437; 12, 2667-2670.

*

Donskis, Leonidas. Lewis Mumford: The culture of cities and its destiny // 6, 1318.

Haav, Kaarel. The subject of economic psychology: Traditional and new approach // 3, 641-642.

Hattenhauer, Hans. On the history of the principles of consensus and majority // 9, 1992-1993.

Hennoste, Tiit. About 19th-century literature in 20th-century Estonia // 1, 186.

Kahk, Juhan, Malle Salupere. Die fliegende Hexen in Dorpat (Tartu): Ein Hexenprozess vom Jahr 1619 // 3, 642-643.

- Katus, Kalev, Allan P u u r. Estonian Mortality Trend // 12, 2669.
- Kim m, Einart. Loss of independence of the Baltic states from the viewpoint of European global politics // 11, 2438-2439.
- K r u l l, Edgar. Political soziazialization in the conditions of democracy // 4, 872.
- K r u l l, Hasso. Submarine literature // 8, 1768.
- K u l l, Kalevi. Vitality, biosemiotics and Jakob von Uexküll // 10, 2221.
- K u r s, Ott. Crimean Tatars // 2, 406-407.
- K u u s k, Piret. Nicolaus Cusanus's cosmology // 2, 404; The problem of time in cosmology: Past and present // 4, 871-872.
- K õ i v, Madis. Post ducentos annos; Two hundred years later // 4, 873-874.
- L i l l, Anne. Narrative and ancient literature: A new way to ancient literature // 5, 1099.
- M e i k a r, Toivo. Forest officers and interest in forests in Estonia of the late 18th century // 6, 1319-1321; Foundation of the training and experimental forest district at Tartu University // 12, 2670.
- N e r m a n, Robert. Philosophy of the slum // 6, 1318-1319.
- P a a v e l, Valdeko, Regina T o o m. Self-determination and languages of deaf people // 3, 643-644.
- P a j u r, Ago. Searching for new ways: Beginning of crisis in Estonian Republic's foreign policy // 7, 1546-1547.
- P a l m, Lembit. Deep mechanisms of the agrarian reform // 9, 1994.
- P r i n i t s, Olaf. Rudolf Gottfried Kallas as school-mathematician // 4, 874.
- P u u r, Allan. Vt K a t u s, Kalev, Allan P u u r.
- R a i d, Niina. On the history of cafés in Tartu // 9, 1993.
- S a l u p e r e, Malle. Vt K a h k, Juhan, Malle S a l u p e r e.
- S o o t a k, Jaan. Forbidden, consequently bad: If criminal law defends morality, what does it defend then // 3, 640.
- S u s i, Arno. Where is the Estonian economy heading for? // 1, 185-186.
- S u t t, Toomas. The phenomenon of man — reflections of an evolutionist: Theodosius Dobzhansky // 11, 2438.
- S u u r v e e, Eve. Leaders and groups from the psychoanalytic viewpoint // 8, 1767-1768; Identity // 12, 2669.
- T a n k l e r, Üllas. Prophet // 1, 186-187.
- T a n n b e r g, Tõnu. Crimean War and Estonia // 9, 1994.
- T o o m, Regina. Vt P a a v e l, Valdeko, Regina T o o m.
- U e x k ü l l, Jakob von. Theory of meaning // 10, 2221.
- U e x k ü l l, Thure von. Ecology in the light of Jakob von Uexküll's teaching // 10, 2221.

- Uibopuu, Henn-Jüri. Code of Laws of the Estonian Republic — a forgotten codification // 5, 1099–1100.
- Vaarmanн, Otu. On the role of mathematics in society // 7, 1546.
- Valge, Jaak. Economic attraction between Estonia and Russia during the first decade of Estonia's independence // 8, 1768–1769.
- Vihalemm, Rein. What did Imre Lakatos prove and what not? // 2, 405–406.
- Wiiret, Meelis. On ideas and experiments which led to the special theory of relativity // 2, 404–405; [Ether and vacuum:] Do the macroworld and the fields exist in an environment or in the void? // 7, 1545–1546.

РЕЗЮМЕ. ОТ РЕДАКЦИЙ

- От редакций // 1, 188–189; 2, 408–409; 3, 645–647; 4, 875–876; 5, 1101–1102; 6, 1322–1324; 7, 1548–1549; 8, 1770–1771; 9, 1995–1996; 10, 2222–2223; 11, 2440–2441; 12, 2671–2675.

*

- Vaarmanн, Otu. О роли математики в обществе // 7, 1551.
- Valge, Jaak. Эстонско-русские экономические отношения в начале независимой Эстонии // 8, 1773–1774.
- Wiiret, Meelis. Об идеях и экспериментах, которые привели к возникновению специальной теории относительности // 2, 410–411; Эфир и вакуум: Находятся ли макромир и поля в среде или в пустоте // 7, 1550–1551.
- Vihalemm, Rein. Что доказал или что не доказал Имре Лакатош // 2, 411–412.
- Doniskis, Leonidas. Льюис Мамфорд о культуре города и ее судьбе // 6, 1325.
- Ikksjool, Jakob фон. Учение о значении // 11, 2224.
- Ikksjool, Ture фон. Экология в свете учения Якоба фон Икскюля // 11, 2224.
- Katus, Kalev, Allan П у у р. Тренд смертности населения Эстонии // 12, 2673–2674.
- Kakk, Johan, Malde С а л у п е р е. Летающие ведьмы в Тарту: О процессе над ведьмами в Тарту в 1619 г. // 3, 650–652.
- Kimm, Einart. Потеря независимости прибалтийских государств с точки зрения глобальной политики Европы // 11, 2442–2443.
- Kruul, Edgar. Политическая социализация в условиях демократии // 4, 878–879.
- Kruul, Hasso. Подводная литература // 8, 1773.
- Kuul, Kalevi. Жизненная сила, биосемиотика и Якоб фон Икскюль // 10, 2224.

- Курс, Отт. Крымские татары // 2, 412-414.
- Кууск, Пирет. Космология Николая Кузанского // 2, 410;
Проблема времени в космологии: Прошлое и современность // 4, 877-878.
- Кыйв, Мадис. 200 лет спустя // 4, 879.
- Лилль, Анне. Нарратив и античная литература: Новый путь к древней литературе // 5, 1103.
- Мейхар, Тойво. Лесничьи и любители леса в Эстонии в конце XVIII века // 6, 1327-1328; О создании учебно-опытного лесничества при Тартуском университете // 12, 2674-2675.
- Нерман, Роберт. Философия разлагающегося района // 6, 1325-1326.
- Паавел, Валдеко, Регина Тоом. Самоопределение и языки глухонемых // 3, 652.
- Пальм, Лембит. Глубинные механизмы земельной реформы // 9, 1999.
- Паюр, Аго. В поисках новых путей: Начало внешнеполитического кризиса в Эстонской Республике // 7, 1551-1552.
- Принитс, Олаф. Рудольф Готтфрид Каллас как школьный математик // 4, 879-880.
- Пуур, Аллан. Vt К а т у с, Калев, Аллан П у у р.
- Райд, Нийна. Из истории тартуских кафе // 9, 1998.
- Салупере, Малле. Vt К а х к, Юхан, Малле С а л у п е р е.
- Соотак, Яан. Запрещенное, значит — плохое: Если уголовное право охраняет нравственность, тогда что оно охраняет // 3, 648.
- Сузи, Арно. Куда идет эстонская экономика? // 1, 190-191.
- Сутт, Тоомас. Человеческий феномен — рефлексия эволюциониста: Феодосий Добржанский // 11, 2442.
- Суурвез, Эве. Лидеры и группы с психоаналитической точки зрения // 8, 1772-1773; Идентичность // 12, 2673.
- Танклер, Юллас. Пророк // 1, 191-192.
- Таннберг, Тыну. Крымская война и Эстония // 9, 1999.
- Тоом, Регина. Vt П а а в е л, Валдеко, Регина Тоом.
- Уйбопуу, Хенн-Юри. Свод Законов Эстонской Республики — забытая кодификация // 5, 1104.
- Хаав, Каарел. Экономическая психология: Традиционный и новый подход // 3, 648-650.
- Хаттенхауэр, Ханс. Об истории принципов консенсуса и большинства // 9, 1997-1998.
- Хенносте, Тийт. О литературе XIX столетия в Эстонии XX века // 1, 190.

AKADEEMIA

Akadeemia on kultuuriajakiri, mis taotleb vahendada eri teadusharude tänapäevast taset ja arengut.

Akadeemia ilmub 12 korda aastas, kokku u 2700 lk.

Tellimisindeks 78 163. Tellimine kvartaliks maksab 13 rubla 50 kop, poolaastaks 27 rubla, aastaks 54 rubla.

AKADEEMIA T MÜÜVAD KA RAAMATUPOED.

1991. aasta üksiknumbrid on müügil *Akadeemia* toimetuses. Neid saate tellida ka postiga, kui saadate Tartu Kommertspanka rahakaardiga *Akadeemia* arvele (nr 1345043) iga numbri eest 4 rubla ja märgite lõigendile soovitud numbrid.

Aadress: *Akadeemia*, Küütri 1, Tartu.

Postiaadress: *Akadeemia*, Postkast 80, Postimaja, Tartu 202 400, Eesti/Estland/Estonia.

Tel.: 31373, 31117.

AKADEEMIA

Editor-in-chief: Ain Kaalep

Editors: Eduard Parhomenko, Mart Orav, Jaan Iso-tamm, Toomas Kiho

Akadeemia is a monthly of the Estonian Writers' Union.

Akadeemia introduces new developments in arts and sciences.

Akadeemia is published 12 times a year, all in all approximately 2700pp.

Subscription rates with postage for 1992: USD 68 (for institutions), USD 51 (for individuals).

Single issues USD 6.

Back issues for 1991 USD 5.

Please transfer the payment to our account no. 99-42 149 169 with Tartu Kommertspank, Tartu, through crediting the account no. 1345043-419 AKADEEMIA of Tartu Kommertspank with Svenska Handelsbanken, 106 70 Stockholm, Sweden, and mail the check and following notice to *Akadeemia*.

Please enter my AKADEEMIA subscription for 1992

Single issues for 1992

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1991

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----

Name or institution

Address

Country

Enclosed is the check totaling USD

Please mail to: *Akadeemia*, Postkast 80, Postimaja, Tartu 202 400, Eesti/Estland/Estonia.

CONTENTS

Identity	<i>Eve Suurvee</i>	2483
Nationalism and ethnicity: On the formation of we- groups. II	<i>Georg Elwert</i>	2501
Estonian mortality trend	<i>Kalev Katus, Allan Puur</i>	2516
Technology and culture	<i>Paul Kogerman</i>	2551
Paul Kogerman	<i>Tullio Ilomets</i>	2564
Three letters	<i>Johann Wolfgang von Goethe</i> <i>Friedrich von Schiller</i>	2580
Umbra	<i>Leena Krohn</i>	2584
The resistance to theory	<i>Paul de Man</i>	2600
Foundation of the training and experimental forest district at Tartu University	<i>Toivo Meikar</i>	2629
Documents on «forest brothers» and resistance movement in Estonia. III		2642
Review: Build up your home where order and justice would reign! Edgar Talvik. <i>Legaaluse põhimõte Eesti Vabariigi põhiseaduse tekkimises, muutmistes ja muutmiskavades.</i> Tartu: Eesti Akadeemiline Oigusteaduse Selts, 1991.	<i>Margo Mürk</i>	2660
Review: Endel Nirk. <i>Teeline ja tähed: Eurooplase Karl Risti- kivi elu.</i> Tallinn: Eesti Raamat, 1991.	<i>Janika Kronberg</i>	2663
Editorial note. Summaries		2667
The Revolt of the Masses. V	<i>José Ortega y Gasset</i>	2677

СОДЕРЖАНИЕ

Идентичность	<i>Эве Суурвее</i>	2483
Национализм и этницизм: О формировании мы-групп. II	<i>Георг Эльверт</i>	2501
Тренд смертности населения Эстонии	<i>Калев Катус, Аллан Пуур</i>	2516
Техника и культура	<i>Пауль Когерман</i>	2551
Пауль Когерман	<i>Туллио Илометс</i>	2564
Три письма	<i>Иоганн Вольфганг фон Гете</i> <i>Фридрих фон Шиллер</i>	2580
Умбра	<i>Лена Крон</i>	2584
Противостояние теории	<i>Поль де Ман</i>	2600
О создании учебно-опытного лесничества при Тартуском уни- верситете	<i>Toivo Meikar</i>	2629
Документы о «лесных братьях» и движении сопротивления в Эстонии. III		2642
Рецензия: Начни строить свой дом, в котором царил бы по- рядок и справедливость! Edgar Talvik. <i>Legaaluse põ- himõte Eesti Vabariigi põhiseaduse tekkimises, muutmistes ja muutmiskavades.</i> Tartu: Eesti Akadeemiline Oigustea- duse Selts, 1991.	<i>Margo Mürk</i>	2660
Рецензия: Endel Nirk. <i>Teeline ja tähed: Eurooplase Karl</i> <i>Ristikivi elu.</i> Tallinn: Eesti Raamat, 1991.	<i>Яника Кронберг</i>	2663
От редакции. Резюме		2671
Восстание масс. V	<i>Хосе Ортега-и-Гассет</i>	2677

AKADEEMIA

Tellimise indeks 78163

Hind rbl. 3.—